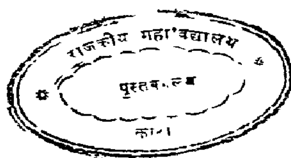
CHANDAḤSŪTRABHĀṢYAM
YĀDAVAPRAKĀŚAKṚTAM

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Chandaḥsūtrabhāṣyam Yādavaprakāśakṛtam

Collated and Edited from
four extant Mss.
by
HARIDAS SINHARAY

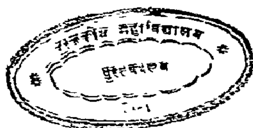

THE ASIATIC SOCIETY
1977

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

छन्दःसूत्रभाष्यम् श्रीयादवप्रकाशकृतम्

हरिदास सिंहरायेन परिशोधितं सम्पादितञ्च

दि एसियाटिक सोसाइटी
१९७७

Work Number 305

Published in July, 1977

Published by
Prof. Dilip Coomer Ghosè
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Debdas Nath
76 B. B. Ganguly Street
Calcutta 12

Price : Rs. 25.00
$ 5.00
£ 2.00

TO THE MEMORY OF
PROFESSOR SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

'मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येऽवास्ति मे गतिः ॥'

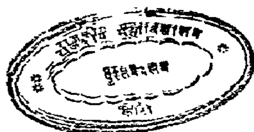

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD

I feel much pleasure to introduce this precious volume of a hitherto unpublished work to the scholarly world. This is the *Chandovicitibhāṣya* of Yādavaprakāśa-yati, which is the second earliest commentary known so far on the Chandahsūtram of Pingalamuni, the first available commentary being the *Mṛtasañjīvanī* of Halāyudha. Yādavaprakāśa, the author of this commentary is said to be the disciple of the erudite saint Yāmunācārya alias Yāmunamuni and is reputed for his scholarly attainments Rāmānuja, the great propounder of the Viśiṣṭādvaita philosophy, was his pupil and at Kāñcī received instructions from him in the Vedic and philosophical lores (c. 11th century A D) Yādavaprakāśa's lexicographical work *Vaijayantī* is a popular work widely studied in the South and his *Yatidharmasamuccaya* is looked upon as an authoritative work for the guidance of the monks belonging to the Order of the Yatis His *Chandovicitibhāṣya*, however, did not receive much attention of the scholars though it is an important work on Sanskrit metrics bearing the stamp of erudition and talent of its author Possibly his fondness for archaism and disagreement with some generally accepted interpretations on some issues on the subject stood in the way of gaining popularity of his work

In fact, the *Chandovicitibhāṣya* is almost an indispensable book for the proper understanding of the views of the ancient school of Southern metricists, as no other work retains them so ably and faithfully To mention a few such instances, we may refer to his exposition of the very first rule of the *Chandaḥsūtra* where we find references to the three Virāmas, namely, the Chandovargas, the ten Padārthas, viz, samjñā, gana, sampad, devatā, svara, gotra, varna, gurulaghu-vijñāna, samārdhasamaviṣama and yati, along with the six mātrās, i e., the six pratyayas In the order of the sūtras also he follows the older tradition discarding the generally accepted views. Not only this, there are many other features also for which this commentary stands unique in the field. In this connection mention may be made to the reading of the rule VIII 1. which is at variance with the reading accepted by other commentators but is supported by such early writers as Jayadeva and Medhātithi. It is also interesting to note here that this is perhaps the earliest work to note the historical evolution of metrical patterns by showing

through illustrations how the flexible metrical forms of the Vedic seers gradually reached the fixed classic patterns in course of their development through the intermediary forms found in the Great Epics of India. It also goes to the credit of this work that points out for the first time the evolution of the Āryā metre from its Vedic form which according to the common belief was a monopoly of Prākṛta This work has a claim to anticipate the method of derivation of several metrical forms of different length from a particular metre which is the basic principle of the proliferation of the Varṇavṛttas, subsequently elaborated by the writers on the Kaviśikṣā works. In the classification of metres also it has some ingenious ways. It speaks of the two basic jātis of the metres, namely, Varṇajāti and Mātrājāti of which the latter is again divided into two classes, i e , Gaṇajāti and Nirgaṇajāti The Ardhasama and Viṣama also are divided under two heads, Mahā and Vitāna, by the application of division by dichotomy. Another remarkable feature of it is the consideration of the Samānī. Pramāṇī and Vitāna as generic names. Its another valuable contribution is the addition of a number of important classical metres to Piṅgala's work indicated by *api ca.*

We need not multiply the instances here as these matters are discussed in some details in the learned introduction of this work. It will suffice to say here that the commentary is short, lucid and practical The most remarkable thing to note in it is that it presents notes in a manner that does not conduce to controversy, as in controversial matters it takes its stand on the considered opinions (*siddhāntas*) of ancient Ācāryas leaving no room for disagreement.

The foregoing statements are convincing enough of the merits and importance of this commentary, but it is a matter of much regret that it was not available in print so long. The present editor, therefore, deserves commendations from the lovers of Sanskrit for taking up great pains to bring out a critical edition of this commentary along with the Sūtras of Piṅgala as accepted by the commentator. I am firmly of the belief that this edition will receive proper appreciation from the scholarly world that it rightfully deserves.

GAURINATH SASTRI

7.7.77

PREFACE

The *Chandaḥsūtra* of Piṅgala comprises both vedic and classical metres. The number of *sūtras* dealing with vedic portion is 108 out of a total of 288 sutras. Jayadeva and Halāyudha augment the number of sūtras to 300. Presumably in imitation of Panini Pingala distributes these *sūtras* into eight chapters

Yādava is accredited as a preceptor of Rāmānuja, whose creed he later accepted. The most popular but incomplete commentary of Piṅgala is that of Halāyudha, inasmuch as he totally ignores the *gāthā-s*, and the Chapter VIII of his commentary contains some spurious *sūtra-s* instead, innovated by him. A microfilm of the *Sūtra-pāṭhaḥ* of Pingala contained in a *sūtra-pāṭhaḥ* of all the six vedāṅgas, as is proved from some *sūtras* of the Kalpa prefixed to it, and two *sūtras* of Jyotiṣa suffixed to it, preserved at the Sanskrit College library, Calcutta, the number of the MS being Chandah 6, does not contain these *sūtras* and as such the authenticity of these is doubtful.

The *Prākṛtapiṅgala* has been so popular that most descriptive catalogues have entered it as *Piṅgalacchandaḥ*. For example M. Krisnamacariar in his History of the Classical Sanskrit Literature (1906) has made this mistake. (Madras 1906, p. 180), where however he names *Vijayantī*, a *Koṣa* by Yādava

Books on metrics other than those following Piṅgala-tradition, like the *Chandomañjarī* by the Orissan poet Gaṅgādāsa sometimes called Gaṅgādhara, son of Gopāladāsa have been popularly read, and even today it is the most popular text book in our colleges all over India. All of these are on classical metres. Same is the case with the *Vṛttaratnākarah* of Kedārabhaṭṭah. We must not forget, in this connection the *Śrutabodhaḥ* ascribed to Kalidāsa ably edited by Prof. Dr. Herambanath Chatterji of the Sanskrit College, Calcutta.

Thus late medieval and modern scholars have eschewed vedic metres and have instructed their pupils through these only.

Commentaries proper on the *Pingalacchandaḥ* are not more than ten as is surmised from the *Catalogus Catalogorum* (1891, reprint 1962, pp. 336-337) of Theodore Aufrecht, and the Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS by Schubring at Tubingen Of these the commentary of Bhāskararāya

preserved at the Asiatic Society, Calcutta, in MS form is one. It has been creditably edited, though not yet published, from this single MS by Dr. Kripamayi Kanjilal. Halāyudha's Ṭīkā has been published by the NSP, Bombay quite a long time ago Halāyudha is a later contemporary of Yādava.

Yādava's work on metrics was first mentioned by Gustav Oppert in his edition of the lexicon *Vaijayantī* as one of the three works by Yādava, the other being the *Yatidharmasamuccaya*, which still exists in MS form preserved at the Adayar Library, Madras The Tübingener Hds (MS at Tübingen) is the property of the Stiftung der Preussische Kulturbesitz, to which I am grateful for giving me a microfilm of it, at the request of Prof. Alsdorf of the Hamburg University in 1965, and to Dr. H P Schmidt who personally handed it over to me. This was during my stay in the Federal Republic of Germany. This is the reason for so late publication of our work, for the other three MSS viz. the one marked M, a compilation of three MSS in Telugu character, preserved at the Madras Oriental Library (D 706, a palm-leaf MS Folio Nos 79 in Telugu, D 905, in paper, incomplete, also in Telugu, and R 2833 in paper and complete, also in Telugu), the one marked A, the MS preserved at the Adayar Library, in Nāgari script (the number-being D 15694 in paper pp. 120) and the one at the Government Sanskrit College, Calcutta (Nāgarī script, numbered Chandah 72, pp. 109) had been available to me as early as December 1961, and collated and edited by August 1964. But the report of the existence of a fourth MS marked T, from Tübingen was brought to my notice by one of my colleagues at the Sanskrit College, Calcutta, Dr. Dileep Kumar Kanjilal who has also edited a critical verson of the *Chandomañjarī*. Thus I had to redact to a certain extent, the preliminary ślokas and the reference to the *Ārṣeya Brāhmaṇa* quotation, which portion is not available in the other three MSS

But the most crucial difficulty for me has been the Bhāṣya on the *sūtra* no. VIII.1—*atrāsiddhaṃ gāthā*, for all the four MSS are full of lacunae, which I have had to emend and construe afresh to hit at the correct reading of the illustrations of the various *gāthā-s*.

From our notes which follow (to be published in the *Indian Studies: Past and Present* along with a translation of the Bhāṣya) the readers will find a justification of our stand, as regards the *gāthā-s*.

Our view-point has been to take up the criterion of *lakṣyalakṣaṇa-saṃyoga* in chapter VIII which is otherwise eschewed by Yādava in his earlier seven chapters. With this guiding principle, we have virtually recast the *bhāṣya* on p VIII.1 This is rather surprising, for as we have said—all the four extant MSS (A, M, S & T) are full of lacunae in almost the same passages and make the affair of hitting at the correct reading more baffing than otherwise. By the way, the page nos in box-brackets refer to the pages of the MS, Chandah 72 preserved at the Sanskrit College, Calcutta.

Professor Sivaprasad Bhattacharyya who created a nucleus of Chandaḥ' studies at the Post Graduate Department of Training and Research at the Sanskrit College, Calcutta, had three pupils: Dr Arati Mitra has worked upon the History of *Chanda-s*—of Piṅgala and non-Piṅgala tradition, Dr Kripāmayī Kānjilal, whom I have already mentioned, and myself. I am grateful to both of them for their help rendered me. In Bombay there was another such nucleus formed around Professor H. D. Velankar.

Both of these *ācāryās* are, however, no more, and thus my uphill task has become all the more difficult—viz. to present a connected account of the *Chandaḥ* literature. I am grateful to my *gurudeva* Dr Gaurinath Sastri, who had the opportunity to study under his *gurudeva*, Ācārya Śivaprasad, and who, in fine, enthused me and gave his paternal vigilance to my work.

Thus the readers will find here a work of three generations of scholars. Being handicapped by illness I had to protract the publication of this work by ten years (after my return from the FRG). For this I beg the pardon of the Asiatic Society.

I am indebted to Sri Leena Chakravarti (neé De) IAS, for preparing the press-copy of the book, and to Dr. Mahadevaprasad Saha of the Asiatic Society for his enthusiasm, without which the work would not have been published. I need not express here my gratitude to Academician Debiprasad Chattopadhyay, the then Publication Secretary of the Asiatic Society, who suggested to the Council to take up my work for publication in the *BI* Series.

This commentary mentions in the colophon to each chapter,—*iti bhagavato Yādavaprakāśasya kṛtau Piṅgalanāgacchandovicitibhāṣye . . . . adhyāyah.* At the end of his work he writes in verse-form the history of the propagation of the *Piṅgalasūtra*, which closes with the following verse—

"Thus by a great *yati*, the honourable *yati* Yādavaprakāśa, the rules of *Chandaḥ* have been extracted."

The chief contribution of Yādava is the discussion on *prastāra*, the process of which he elaborates to the minutest detail. The fact that he reads *ma* (SSS), *ya* (ISS), *ra* (SIS), *sa* (IIS), *ta* (SSI), *ja* (ISI), *bha* (SII), and *na* (III) in such an order, instead of the popular order, *ya*, *ra*, *ta*, *bha*, *ja*, *sa*, *ma* and *na* (vide the dictum: *ādimadhyāvasāneṣu yaratā yānti lāghavam / bhajasā gauravaṃ yānti manau tu gurulāghavam*), is a pointer that he understood the innate principle of mathematical permutation, which is, in fact, the basis of *akṣaravṛtta-s* following the *laghu* and *guru* pattern, as well as that of *tāna-s* in Indian classical music. This also vindicates the common authorship of the *Vaidika* and *Laukika* portions of the work.

Another important innovation of Yādava is the emphasis on *yati* (caesura) which follows the cadence of the *gurulaghu nyāsa*. Thus the place of *yati* in a pāda, when shifted, changes the name of the metre, the *vinyāsa* remaining the same.

The prologue authenticates to a degree the authorship of the Bhāṣya The MS A mentions the name of Vīrarāghava, the preceptor of Rāmānuja, and thus, the *Paramaguru* of Yādava. The obeisance to Rāmānuja who is elsewhere described as the pupil under Yādava's tutelage indicates Yādavas belated conversion to the philosophical creed of his erstwhile pupil, and is thus an evidence of the history of the propagation of this MS A. The M, S and T do not have this opening line.

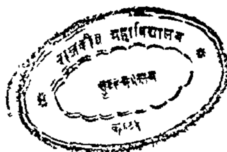
At the beginning, Yādava follows the line of ancient commentators (Uvaṭa, who, in all probability, was his contemporary, and at the end of his commentary on the *Vājasaneyī Saṃhitā* acknowledges himself to be a contemporary of the great Bhoja) of the Vedāṅgas in showing the efficacy of *Chandaḥ* in the perpetration of vedic sacrifices, and cites liturgical scripture (Brāhmana) to laud the propensities of the perfect vedic prosodist (*arthavāda*). Not satisfied, he further brings in the sanction of the vedic manuals (*Bṛ. D.* VIII. 136) to impress, apparently upon his pupils, the necessity and importance of the *chanda-s* in the interpretation and potential efficacy of the perfect vedic prosodist.

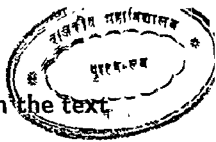
A question may be raised as regards the last sentence of Yādava's introduction with reference to P. 2/1 and the Bhāṣyakāra's comment thereon.

Our answer is that the first chapter deals with the *saṃjñā* and *paribhāṣā*. These two having been explained, the sutra 2/1 is mentioned as the *adhikārasūtra* which specifies the field of application for these *saṃjñā-s* and *paribhāṣā-s*. We have noted the variant readings in the illustrations only when these do not infringe upon the quality or quantity of syllables as prescribed in the definitions (*sūtra-s*), otherwise we have passed over apparent errors in the MSS.

All these predilections, we know, are out of tune in a preface, but an unwarranted and ageold convention of the Asiatic Society Calcutta, has left us no alternative but to incorporate textual and critical apparatus in this preface. Our intention was to append the late Professor Sivaprasad Bhattacharyya's article published in the Journal of the Society (Vol. IV, Nos 3 & 4, 1962, entitled *Yādavaprakāśa and his commentary on the Chandaḥsūtra of Pingala* by way of an introduction But, as we have commented above, the rules of the Society forbid any reprint of an article in its further publications. Thus, our book, a publication of the Society, though in the Bibliotheca Indica Series, cannot include our Guruji's masterly dissertation. More is the ado

90 Golf Club Road — HARIDAS SINHARAY
Calcutta 700033
16.III. 76 (Dolyātrā)

Abbreviations used in the text

A. A / Ai. Ār	*Aitareya Āranyaka*
Ai Br	*Aitareyabrāhmana*
Ap MB	*Mahābrahmana* by Āpastamba
Ār. B	*Ārṣeya Brāhmana*
Ā. Śr	*Śrautasūtra* by Āsvalāyana
A. V	*Atharvasaṃhitā*
Br. Bind Up	*Bṛhadbindārakopaniṣad*
Br D	*Bṛhaddevatā*
Kā Anu	*Sarvānukramanī* of Kātyayana
K. S	*Kāṭhakasamhitā*
N. S	*Nidānasūtram*
P	*Aṣṭadhyayī* of Pānini (Pingala, when obvious)
Pañ B / P. B	*Pañcaviṃśabrāhmana*
Ṛ P / R. Pr	*Ṛkaprātiśākhyam*
R. V	*Ṛksaṃhitā*
Ś. Br	*Śatapathabrāhmana*
S V	*Sāmasaṃhitā*
T. A	*Taittirīya Āranayaka*
Tan. B	*Tandyamahābrāhmaṇa*
T. B	*Taittirīya Brāhmana*
T. S	*Taittirīyasaṃhitā*
V. S	*Vājasaneyī Saṃhitā*

Addenda and Errata

Page	*line*	*Read*	*For*
4	18	अन्ते	अन्त्ये
6	1-2	प्राप्तयतिसंरक्षणार्थम्	प्राप्तयति संरक्षणार्थं
8	7	द्व्यक्षरा	दन्यक्षरा
8	21	माद्युं	माद्य
9	1	गायत्र्यादयो	गायत्र्यदयो
9	14	भूत्वा	मत्वा
10	5	उद्धृतम्	उद्धतम्
10	7	व्यूह्यते	व्यह्यते
10	21	त्रिष्टुभ	त्रिष्टभ
11	9	क्वचिद्व्यभिचार	क्वचिद्यभिचार
11	20	पविराण्णाम्	विराण्णाम्
13	23	पादनिचृतो	पदनिवृतो
14	13	इत्यादिषु	इत्मादिष
15	21	कृचिद्विपाद्भवति	कृचिद् पाद्भवति
16	5	कृचित्त्रिष्टुब्	कृचित्तिष्टुब्
16	8	योनिषु	योनिष
16	19	Āp. Śr.	Ā. Śr.
16	26	अभ्रातृव्यो	अभ्रातव्यो
18	3	बह्वृचाः	बह्वचाः
18	7	पिपीलिकमध्या	पिपीलिकामध्या
18	8	पिपीलिकमध्या	पिपीलिकामध्या
18	20	षु	ष
24	26	A: अनुष्टुप्स्पृष्ट	M: अनुपस्पृष्टम्
24	27	S: अनुष्टुप्स्पृष्टा	M: अनुपस्पृष्टाम्
19	12	बृहती	बहती
19	19	बृहती	बहती
20	20	IX. 110.8ᵃ—12	IX.110 8ᵃ
22	21	अक्षरपंक्ते	अक्षरपंक्त

Page	Line	Read	For
23	24	विभेद	विमद
24	4-5	विराट्-स्थानाम्	विराट् स्थानाम्
24	8	पञ्चाक्षरा·	पञ्चक्षराः
24	16	वह्वृचा	वह्वचा
24	18	जुहोतीति संख्याविकर्षः	जुहोतीति-संख्याविकर्षः
24	22	विषुवतः	विषवतः
25	5	III	3
25	6	III	3
28	8	1^{a}—3	1^{ab}
28	20	मौद्गुष्टम	मौदष्टम
31	14	श्रुतौ	श्रुतो
31	15	वायुदेवता	वायदेवता
31	19	सप्तानां छन्दसां	सप्तानांछन्दसां
34	12	कृति	प्रकृति
34	20	A & T प्रकृति	M & S कृति
35	10	-गत्यादयो	गत्यादयो
35	11	दृष्ट्वा	दृष्ट्
38	16	अधस्ताद् त्तिमर्हति	अधस्ताद् त्तिमर्हति
38	18	मत्युक्तमष्टाक्षरं	मत्युंक्तमष्टाक्षरं
38	21	IV	4
39	6	Delete	इति त्रिपदा
39	28	(106) M adds इति त्रिपदा	befere A adds एव
40	15	वनजातयउक्ताःवहयन्ते च	वर्णजातयउक्ताः । वहयन्ते च
*24	3	अनुपमृष्टमेवैतत्	अनुष्टुपम्पृष्टमेवैतत्
*24	4	अनुपमृष्टा	अनुष्टुपम्पृष्टम
42	10	[41]	after प्रति
42	11	delete [41]	
42	14	^{146}a	after वचमन् ।
42	20	^{147}a	before हरः ।
42	21	सहते	सदते
42	30	add (146 a) S: पादसद्भावानुक्ताविति वचनम् after °मादेषु ।	
42	30	add (147 a) M & T: जिताक्षरोऽपि after केचित् ।	

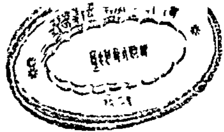
Page	*Line*	*Read*	*For*
45	3	प्रत्यार्यमाणे	प्रस्तीर्यमाणे
45	5	add [171]a after मूत्वेति ॥	
45	12	add [176]a after चपलो⁰	
45	14	add [176]b after वाचं	
45	14	add [176]c after बल्गुमा⁰	
45	20	add षोड़शसु after चतुर्दशसु	
45	28	M & S प्रस्तीर्यमाणे for A: प्रस्तार्यमाणे	
45	28	add (171 a) M & T· भूत्वा ॥ इति । after मुखार्या ।	
45	30	add (176a) M & S· सुमहाविपुलासुमहा⁰, (176b) M वानि S & T· वार्णो (176c) M & S: फल्गु	
46	9	add [180]a after नियतो	
46	11	add [181]a after ⁰दिव⁰	
46	14	add [181]b after निष्कसितान्ता ॥	
46	19	add [181]c after सार्कं	
46	29	add (180 a) M & T drop नियतो after A drops thı	
46	29	sentence	
46	29	add (181 a) A: दिनम् after अयनं ।	
46	29	add (181 b) M: ⁰स्तात् । (181 c) M adds च here.	
47	2	add , T: पूर्वधा after पूर्वाया	
47	9	यु	यू
47	9	add [190]a after लोकगर्हणय	
47	13	ओवत्तो	जीवत्ता
47	30	सवितात्प्युदीच्यप्रतिः	सवितात्युदीच्यप्रतिः
48	10	add (190 a) M & S: विपन्नोचिलोकगर्हणा after चतस	
48	20	add 1 after नाम	
48	22	add [202]a after किन्तु	
48	26	add [202]b after तस्य	
48	31	add [203]a after विहार:	
48	31	add (202 a) T: किं नु । (202 b) M: सा नतस्य । after न ।	
49	1	add (203 a) M & S: स्तनभारविनम्रा	
49	1	IV. 37 after षट्चाभिप्रायुजि	
49	6	[204]a after युग्म	

Page	Line	Read	For
49	6	[206]a after प्रकार	
49	15	[206]b after स्यात्	
49	21	[207]a after सुकृतं add IV 36 after साकं	
49	22	delete the hyphen after चित्रा	
49	31	add (204a) A & T गुरू। (206a) M & S: प्रकारा ; (207a) A: अतिषु तत दुष्टो सुकृतां	
50•	3	*16*	36
50	4	[210] a after प्रकारा:	
50	4	साध्या अत्रासिद्धं	साध्याअत्रासिद्धं
50	14	मात्रा:	मात्रा
50	14	स्युः	स्यात्
50	28	add (210a) M drops the rest of the sentence.	
51	9	add [214]a after कविवाग्मिरच	
51	16	add [215]a after पित्रगुणगणभृति	
51	21	add [215]b nfter महत्वं	
51	24	I	
51	27	add [216]a after शिखमिह	
51	31	add; M पादाकुलकाद्यर्थम् after पादाकुलकामिश:	
51	31	add (214a) M: कविराड्मिरच ; T: कविराजमिरच। S: कविराजैरच A: कविवागीश:। (215 a) A: नविगुणगण॰। (215b) M & T: नैकेषामेव गुरूणां (214a) M: दध्दघमुस्कलशिखमिह।	
52	4	add [218]a after भाति	
52	7	add [220]a after मात्रासमकादिषु	
52	10	add [221]a after स्युः	
52	12	add [221]b after विधानीत्	
52	21	add [223]a after कश्चिद्देदायां	
52	29	transfer (218) A & S: जेतु' to page 51	
52	29	add (218a) M: आविमाति	
52	30	add (220a) M: *मात्रासमकादिमि:*	
52	30	add (221a) A & T add अपरमेकत्रिंशन्मात्रा:स्यु· (221b) M drops अर्थस्य विधानात्	

Page	*Line*	*Read*	*For*
52	31	add (223a) A : पृच्छेत्	
54	10	[7]a after युग्मसंज्ञेषु	
54	11	[7]b after समाप्ते⁰	
54	30	add (7a) M· युग्मसंज्ञेति। (7b) M & S: वाप्ते	
55	5	मद्रा	मद्रा
55	12	तदाऽनुष्टुभानां	तदानुष्टुभानां
56	13	विषमवृत्त	विषमवृत
56	15	add [23]a after पथ्या	
56	29	add (23a) T drops पथ्या and has यथा instead	
57	9	यन्मध्यमाऽङ्गुलिरेखा	यन्मध्यमाङ्गुलिरेखा
57	10	संज्ञाऽन्तरस्य	संज्ञान्तरस्य
57	25	भ्जौ [33a]	भ्रौ
57	26	भजनताश्च	भरनताश्च
57	30	add (33a) All the Mss of our critical apparatus as well as Hatayudha and Bhāskarāya read भ्रौ, The सूत्रपाठ has also भ्रौ	
59	5	गणरूपविन्यास⁰	गणरूपविन्यास⁰
59	7	करपादतलं	करपदतलं
60	4	पदचतुरूर्ध्वं	पदचतुरूर्ध्वं
60	4	संज्ञाऽन्तरम्	संज्ञान्तरम्
60	12	add [67]a after लघोर्गुरोश्च	
60	30	add (67a) M & S : लघुर्गुरो: and drop च	
61	1	तृतीयस्य	तृतीयस
61	17	यशोऽङ्कुरं	यसोङ्कुरं
62	15	सम्पद्यन्ते[92a]	सम्पद्यन्ते
62	21	संज्ञाऽन्तरार्थं	संज्ञान्तरार्थं
62	30	add (92a) M & S: समुद्यन्ते	
63	18	संज्ञाऽन्तरार्थम्	संज्ञान्तरार्थम्
63	19	भ्रौ	भ्रौ
66	13	Add (Bhagavadgita I 2.) after वचनमब्रवीत्	
67	3	Add (Bhagavadgita II.) after देही	
67	18	संज्ञाऽन्तरार्थः	संज्ञान्तरार्थः

Poge	Liue	Reod	For
68	23	शान्तिः	शान्ति
69	13	Add 48a after च	
69	29	Add (48a) A, M & S drop च	
70	4	चालि.—	चालिः—
71	10	Add a I after सूचयितुम्	
71	19	यत्	यत
72	20	यद्दृष्टान्तं	यद् ष्टान्त
74	19	ह्	ह
74	19	Add *Śakuntalam* I 31 after नीयमानस्य	
75	2	मास्त्रयो	मास्त्रयो
75	7	सकिरन्तीविकीर्य	सकिरन्तीविकीर्य
77	4	अदारसख्यैव	अ दारसख्यैव
77	9	V	5
77	23	श्रीरिन्द्रवशार्मिजनेऽपि	श्रीरिन्द्रवशामिजनेऽपि
78	9	कुलटा—	कुलटा-
78	17	रुचिरसदजवाचा	रुचिरसजवाचा
81	7	वैश्वनेवी	वैश्वदेवी
81	14	वसव	वसव.
81	15	चत्तारोऽष्टौ	चत्वारोऽष्टौ
82	3	वा—	वा-
83	12	शशिनमसो	शशिनममो
83	16	पूर्वयन्त्यनुकर्षः—	पूर्वयत्यनुकर्षः—
84	1	लक्ष्मी.—	लक्ष्मीः—
84	3	विमुक्ति°	विमूक्ति
84	9	धनागम.	धनागमः
84	18	यतिस्थानम्—	यतिस्थानम्-
84	21	विरमदंगो	विरमर्द गो
85	2	रसलगा	रचलगा
87	2	निकर·-	निकर —
87	10	पूर्वयन्त्यनुकर्ष—	पूर्वयन्त्यनुकर्षः-
87	13	द्रधूना·	द्रधूना—
88	2	मणिभूषणं	मणिभूषणम्

Page	*Line*	*Read*	*For*
91	3	पञ्चभ्यो	पञ्चभ्दा
92	5	VII	7
93	9	भोगयस्य	भोग्दस्य
9ي	8	रङ्गः-	रङ्ग—
97	5	क्रोधाविष्टं	क्रीधाविष्टं
97	12	गमयति	गमदति
98	2	द्वादश चेदनुधारा	द्वादश च चेदनुधारा
98	6	नाम	नाम
103	4	पादेषु	पादेष
103	7	मात्रासमकमतो	मात्रासमकवती
104	17	कृतमर्धसममित्या	कृतमर्धसमनंगित्या
109	5	पूर्वपूर्वाङ्कमुत्तरत्र	पूर्वपूर्वाङ्कमुत्तररत्र
109	8	दश। पुनर्निवर्तेत	दशपुनर्निवर्तेत
109	19	मित्या	भित्या
109	19	समाप्तेः	समीप्ते
111	3	द्विद्यूनं	द्विद्यूनं
111	18	द्विःकृतां	द्वि: कृतां
112	3	एकद्व्यादिलघु°	एकद्र्यादिलघु°
112	7	द्वादशाक्षरेऽसौ	द्वादशाक्षरोऽसौ
112	11	स्तस्माद्रुन्धवन	स्तस्मादरन्धवन

अथ श्रीयादवप्रकाशविरचितछन्दःसूत्रभाष्यप्रारम्भः । श्रीरस्तु निर्विघ्नमस्तु ॥ ० ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥[1]

मयरसतजभनलगसम्मितं भ्रमति[2] वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ १ ॥

त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यमस्तु रेफं सकारमन्ते गुरु निबद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्तं हि तकारं जकारमुभयोर्लघु[3] विजानीयात् ।
आदिगुरुश्च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ३ ॥

दीर्घं संयोगपरं[4] तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमूष्मान्तम् ।
सानुस्वारश्च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ४ ॥[5]

(1) A reads thus : श्री· श्रीमते रामानुजाय नम । श्रीमते वीरराघवाय महागुरवे नम । पिङ्गलच्छन्दोविचितिभाष्यम् ॥ Then A omits the verses and the text upto fn. 3 of the next page. (2) M: भ्रमति (3) M· लर्घु (4) S: दीर्घसंयोगपर (5) M & S read the *Sutra* धी श्री· स्त्रीम् here.

अथ प्रथमोऽध्यायः[1]

ओमित्यादिमन्त्राः[2] । तन्निबन्धनानि[3] प्रायेण[4] वैदिकानि कर्माणि[5] । ते च छन्दःसूत्रे निबद्धाः[6] । छन्दांसि चाविदुषा न मन्त्राः[7] कर्मसु प्रयोक्तव्याः । तथा च ब्राह्मणम्

> यो ह वाऽविदितार्षेयच्छन्दोदैवतं[8] ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति[9] वाऽध्यापयति वा स[10] स्थाणु वर्च्छति गर्तं वा पद्यते[11] प्र वा मीयते[12] पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि[13] भवन्ति । अथ यो[14] मन्त्रे मन्त्रे वेद[15] सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य[16] छन्दांसि भवन्ति ॥ तस्माद्ध्येतानि[17] मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्[18] इति । [Ār. Br. I. 1.]

स्मर्यते च—

> अविदित्वा ऋषिं छन्दो[19] दैवतं योगमेव च ।
> योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयाञ्जायते तु सः ॥ इति
>
> [Bṛ. D. VIII. 136.]

तत इदमशेषछन्दोवृन्दसन्दीपनं[20] शास्त्रमभिधीयते ।

(1) M omits this Chapter heading too. (2) M: मन्त्रा (4) A: प्रायो (5) M: कर्माणि (6) A: छन्दो निबन्धा ; M: छन्दो सूत्रे निबद्धा (7) M: सन्मन्त्रा

T begins the Ms. thus : श्रीगणेशाय नम । तत्रादौ भगवान् परमकारुणिको and then goes on to the quotation from Ārseya Brāhmaṇa.

(8) M: दैवतविनियोगेन (9) A: यजति (10) M drops स (11) A: पद्यति (12) A: प्रमीयते वा (18) M: छन्दांसि (14) M adds वा (15) A: वेद मन्त्रे मन्त्रे ; S: मन्त्रेषु वेद (16) A omits अस्य (17) A drops हि (18) A: विन्द्यात् (19) A: ऋषीरछन्दो (20) M: सन्दीपितं

After (18) T adds : न ह्येतत् ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति and then passes on to the quotation from Bṛ D And then मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणाद् ऋषीन्

॥ १ ॥ धी श्री स्त्री म्[21] ॥ १ ॥

म्[22] इति संज्ञा निर्दिश्यते। धी श्री स्त्रीति गुरुवर्णत्रयं[23] संज्ञि[24]। एतच्च सर्वगुरोर्वर्णत्रयस्योपसंग्रहणायो[25]दाहरणम्। तेन धीरित्यादेर्वा[26]च्यो [2] ऽर्थो न गृह्यते[27] प्रकृतानुपयोगाच्च। तेनेदमुक्तं—सर्वगुरोस्त्रिकस्य वर्णगणस्य 'म' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वरा साय् ॥ २ ॥

आदिलघोस्त्रिकस्य 'य्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ का[28] गुहा र् ॥ ३ ॥

मध्यलघोस्त्रिकस्य 'र्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वसुधा स् ॥ ४ ॥

अन्त्यगुरोस्त्रिकस्य 'स्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ सा ते क्व[29] त् ॥ ५ ॥

अन्त्यलघोस्त्रिकस्य 'त्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ कदा स ज् ॥ ६ ॥

मध्यगुरोस्त्रिकस्य 'ज्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ किं वद भ् ॥ ७ ॥

आदिगुरोस्त्रिकस्य 'भ्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ न[30] हस न् ॥ ८ ॥

[31]सर्वलघोस्त्रिकस्य 'न्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ ग्ल् ॥ ९ ॥

'ग्' इति ह्रस्ववर्णमु[32]पसंगृह्णाति। ह्रस्वो वर्णो 'ल्'-इतिसंज्ञो[33] भवति।
यथा—'गृह' इत्यत्र प्रथमवर्णः। अस्यैवान्यैः "ह्रस्वं लघु" [P I. 4. 10] इति लघुसंज्ञा प्रोक्ता[34]।

(21) A only reads the *Sūtra* here (22) All the Mss drop म् (23) A: गुरुत्रयं (24) A & M: संज्ञी (25) A: त्रयस्योपसंग्रहाय (26) M ते भधीरित्यादे (27) A वाचनिकार्थो (28) A: रौ (29) A: रत (30) A: म (31) A adds here: त्रिगणमिदमुदाहरणम् (32) M: ह्रस्वं वर्ण (33) M: इति संज्ञा (34) A: प्रोक्त

सैव संज्ञा ग्लान्ते[35] लिति वर्णेनोपलक्षिता[36]। तेन ह्रस्वो वर्णो[37] लघुरित्यपि व्याख्यानान्निर्दिश्यते। एतेन वक्ष्यमाणस्य गुरुसंज्ञा व्याख्याता ॥

॥ १ ॥ गन्ते ॥ १० ॥

श्लोकस्य पादान्ते अर्धान्ते वा क्रियमाणो ह्रस्वो[38] गितिसंज्ञो[39] भवति। तेनान्ते विहितो[40] गुरुर्ह्रस्वेनापि कृतेन[41] कृतो भवति।

ननु यद्यन्ते[42] क्रियमाणा[43] गुरुसंज्ञा[44] एव कथं गोत्यादीनां लघ्वन्ततया विधानम्? तर्हि तत्र[45] लघुसंज्ञाऽपीष्यते।

॥ १ ॥ ध्रादिपरः[46] ॥ ११ ॥

'ग्' इत्यनुवर्तते 'ग्'[47] इति च। 'ध्'[48] इति संयोगो गृह्यते। 'आदि'शब्देन व्यञ्जनं विसर्जनीयोऽनुस्वारश्च। ध्रादयः[49] [3] परे यस्मात् स ध्रादिपरः। ह्रस्वो वर्णः संयोगपरो व्यञ्जनपरोऽनुस्वारपरो[50] विसर्जनीयपरश्च[51] 'ग्' [52]इति परिभाष्यते। ततो विहितो गुरुरेवंविधेन ह्रस्वेनापि[53] कृतेन[54] [55]कृतो भवति। यथा 'गृध्' इति। अत्र[56] ऋ-वर्णः[57] संयोगपर[58] परत्वाद् गुरुः। कद्रुः कं[59] अग्नौनीत्यत्र अवर्णो[60] व्यञ्जनविसर्जनीयानुस्वारपरत्वाद् गुरुः।

हकारादौ तु संयोगे परतः[61] क्वचित् पूर्वस्य गुरुत्वं क्वचिन्न गुरुत्वमिति[62] मन्यते। यथा[63]— स्पृष्टा[64]स्त्वदेकपदवः[65] खलु कीर्तयन्ति इति।

क्वचिद् दृश्यते—'शतह्रदानां लोलत्वम्[66]' [N. S. I.] इति। तेन 'ग्' इत्यत्र[67] विकल्पः। भङ्गोऽपि तत्र[68] द्विर्वचनेन सह प्रयत्नेनोच्चारणं[69] नास्ति, न तत्र गुरुत्वम्।

व्यञ्जनपरस्य[70] कुत्र गुरुत्वम्? न तावच्छ्लोकस्य मध्ये। परसंयोगेनैव गुरुत्वोपपत्तेः। नाप्यन्ते।[71] 'गन्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। उच्यते[72]—'गन्ते' इति यस्य गुरुसंज्ञा तस्य लघुसंज्ञाऽपीष्यत इत्युक्तम्। तस्य व्यञ्जनपरस्य[73] तेनैव यदि गुरुसंज्ञा लघुसंज्ञा[74]ऽपि स्यात्ततो गोत्यादीनामन्ते नियमः स्यात्। तन्मा-भूदिति[75] केवलैव गुरुसंज्ञा विहिता। एतेन विसर्जनीयपरोऽपि[76] व्या[77]ख्यातः ॥

(35) M: ग्लान्तेन (36) A reads the sentence : सैव संज्ञा सैव संज्ञाभाववर्णेन तु लघुसंज्ञिता (37) A drops the portions after this due to haplology.

(38) A drops the portion upto this (39) A: ग् इति संज्ञा (40) M: वहितो (41) M: कृतो न (42) A & M: यदन्ते (43) A: क्रियमाणो (44) A: गुरुसंज्ञ (45) A drops तत्र (46) A: ग्लादिपर (47) A: गन्त (48) A: ग् M: ध् (49) A: ग्लादयः (50,51) A in reverse order ; M: अनुस्वारपरको ; S also विसर्जनीयपरकश्च (52) A: ग् (53) M drops ह्रस्वेन here and reads it after कृतेन (54, 55) A: कृते (56) M गृधीत्यत्र (57) A: ग् (58) M & S: संयोगपरत्वाद् (59) A omits कं ; S adds a क (60) A: कवर्णो (61) M & S: संयोगपरतः (62) A drops गुरुत्वमिति ; M क्वचित्तु न गुरुत्वं दृश्यते (63) S & A drop यथा (64) A: स्पृष्टं M: स्पृष्ट्वा (65) A: त्वदेकपदह्निव

(66) M: लोलत्वम् (67) A: तेन तत्र ; M: तेन लोलत्व (68) A: अत्र (69) M: प्रयत्नेनोच्चारणं ; S: प्रयत्न-मुच्चारणं (70) A: व्यञ्जनेन परस्य (71-72) M drops (73) A: व्यञ्जनपरस्य (74-77) A drops (75) S adds कृत्वा (76) M drops अपि

॥ १ ॥ हे ॥ १२ ॥

'ग्' इत्यनुवर्तते[78]। 'हा' च 'ई'[79] च 'हे'[80] इति दीर्घप्लुतस्य ग्रहणम्।[81] तत्र[82] 'हा' इति दीर्घस्य ग्रहणम्[83] 'ई' इति प्लुतस्य। दीर्घप्लुतौ 'ग्' इति संज्ञिनौ। यथा 'गृहा'[84] इत्यत्रावर्णः।[85]

अथ सम्पदुच्यते—

॥ १ ॥ लौ[86]सः ॥ १३ ॥

'ग्' इति[87] परिभाषितो[88] वर्णः 'स' इति[89] परामृश्यते। स मात्राच्छन्दः। स लौ लघू द्वौ द्वे मात्रे भवतः। स चेत्[90] प्रयुज्यते द्वयोर्मात्रयोः स्थाने स्यात्। ह्रस्वात्मके गुरावेकां मात्रामारोपयत् प्लुतात्मकादेकां[91] मात्रां त्याजयद्गुरोर्द्विमात्रत्वम्॥[92]

॥ १ ॥ ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमित आरभ्या[93]शास्त्रपरिसमाप्तेः। गुरुलघुवर्णावधिकृतौ वेदितव्यौ। यत्र विशेषो नोक्तस्तत्रायमुपस्थास्यते। यथा वैदिकेषु छन्दःसु[94]। तेन[95] व्यञ्जनमात्रं न छन्दःसंख्यां[96] पूरयति नाप्यतिरेचयति। नैषा सम्पत्॥[97]

अथ संख्या[98]—

[4] ॥ १ ॥ अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

छन्दसां सङ्केतसंज्ञोच्यते[99] 'अष्टौ वसव' इति। वसव इत्युक्ते अष्टौ ग्राह्याः। प्रदर्शनार्थञ्चेदम्[100]। तेन 'रुद्रा' इत्युक्ते एकादश, 'आदित्या' इति द्वादश, 'समुद्रा' इति चत्वारः। संख्येयग्रहणे[101] संख्या ग्राह्या॥

'धी श्री स्त्री म्' इति यदादिमं सूत्रं त्रिविरामं दशवर्णं स्वरव्यञ्जनभेदेन षण्मात्रं त्रिभिरीकारैस्तद्यत्रिविरामं तेन त्रीन् छन्दोवर्गान् प्रतिपाद्यान् सूचयति—ऋग्जातिवर्गं मात्राजातिवर्गं वृत्तजातिवर्गञ्चेति[102]। तद्यद्दशवर्णं तेन दश पदार्थान्—संज्ञाः गणान् सम्पदः देवताः स्वरान् गोत्राणि वर्णान् गुरुलघुविज्ञानं[103] विषमार्धसमसमसंज्ञां[104] यतिञ्च। तद्यत् षड्मात्रं तेन प्रस्तारादीन् षट्प्रत्ययानिति च। अत्र 'धी श्री स्त्री म्' इत्यादिभिरुदाहरणैः संज्ञिनो गणाः कथिताः। यथा 'त्रिगुरर्मं' इति। तदिमान्येवोदाहरणानि लक्षितानि

(78) A drops this sentence (79) A. ही ; M: इ (80-81) A omits (82) M drops तत्र (83) M & S drop ग्रहणम् (84) A: गृहे गृहे ; S गृहे (85) A: हावर्णं (86) A· लौ (87) A: म इति ग्...... ; M: गौनिपरिभाषितो (88) A adds सर्वो (89) A drops स इति

(90) A: स च तत्र प्रयुज्यते (91) A प्लुतात्मिकामेकां (92) M: त्याज्यति गुरो...... ; A: त्याज्यति। And then adds in the next line as a सूत्र गुरोरैजान्त्य (93) A drops आरभ्य (94) A drops छन्दःसु (95) A reads तेन न व्यञ्जनमात्रं (96) M: छन्दः संज्ञां (97) A & S omit this sentence (98) A omits the next *Sūtra* and reads instead सैषा सुपच्छन्दसाम् (99) A: अथ सङ्ख्या सङ्गोच्यते (100) A चेत्त् (101) A: संख्येयग्रहणेन (102) A omits the word जाति in all the three names.

(103) M: संज्ञानम् (104) A: समसंख्यां

श्लोकानामप्युदाहरणानि भवन्तीति सूचयितुम्।[105] तत्र क्वचित्[106] पृथक्पदकरणं[107] प्राप्तयति[108] संरक्षणार्थम्। यथा— 'रुक्मवती भूमौ सृगौ भूतेन्द्रियाणि' (P VI. 10) इत्यस्योदाहरणम्। 'किंवदम्' 'धीश्रीस्त्रीम्, 'वसुधा स्' 'हे' इति च।

अथ 'समानो ग्लिति' (P. V. 6) 'गृ भ गृ भ गृ भ' इति।

तथा[109] 'प्रमाणी ल्गिति' (P. V. 7) 'गृहे गृहे गृहे इति॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये प्रथमोऽध्यायः।

(105) M & S: तमन्यो वेदोदाहरणानि भविष्यन्ति इति सूचयितुम्। (106) A repeats तत्र and क्वचित् (107) M: पृथक्पदग्रहणम् (108) A, M & S: प्रापयति (109) M: अथ।

[5] अथ द्वितीयोऽध्यायः

॥ २ ॥ छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। छन्दोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिक्रियते[1] इति वेदितव्यम्।

॥ २ ॥ गायत्री ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारः। गायत्रीत्यधिकृतं वेदितव्यम्॥

॥ २ ॥ दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकमक्षरं दैवी गायत्री नाम छन्दः॥

॥ २ ॥ आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

पञ्चदशान्यक्षराणि आसुरी गायत्री॥

॥ २ ॥ प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

अष्टावक्षराणि प्राजापत्या गायत्री॥

॥ २ ॥ यजुषां षट् ॥ ६ ॥

षडक्षराणि यजुषां गायत्री॥

॥ २ ॥ साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यावर्तते[2]। द्विष्कृतानि षडक्षराणि द्वादशाक्षराणीति यावत्[3]। साम्नां गायत्री॥

॥ २ ॥ ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्येव। त्रिष्कृतानि षडक्षराणि अष्टादशाक्षराणीति यावत्। ऋचां गायत्री॥

॥ २ ॥ द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत ॥ ९ ॥

द्वौ द्वाविति क्रियाविशेषणत्वाद्द्विः[4] प्रयोगः। साम्नां गायत्र्याः संख्या[5]तु द्वौ द्वौ वर्णौ वर्धेत। अन्यानि[6] छन्दांसि सम्पद्यन्ते॥

(1) A: अनिकृतं (2) A: अनुवर्तते (3) M omits यावत्।
(4) M: द्वितीया (5) A omits संख्या (6) A repeats अन्यानि

॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनृचाम् ॥ १० ॥

ऋचां गायत्र्याः संख्या त्रींस्त्रीन् वर्णान् वर्धेत । अन्यानि छन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः गायत्र्याः संख्या चतुरश्चतुरो वर्णान् वर्धेत । अन्यानि छन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

शेषं दैवी गायत्री यजुषां गायत्री च । तयोः संख्या ।[7] दैवीगायत्र्यादेः संख्या उष्णिगादीनि नामानि भवन्ति । तेन दैव्युष्णिग् द्व्यक्षरा दैव्यनुष्टुप् त्र्यक्षरा इत्येकैकोत्तराणि दैवानि छन्दांसि[8] एकैकं वर्धेत । अन्यानि छन्दांसि[9] सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ जह्यादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरीगायत्रीसंख्याया एकैकमक्षरं जह्यात् । अन्यानि छन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

[6] ॥ २ ॥ तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यः ॥ १४ ॥

तानि खलु सम्पद्यमानानि[10] छन्दांसि उष्णिगादिनामानि भवन्ति ।[11] आसुर्युष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्टुप् त्रयोदशाक्षरा[12] इत्येकोनानि आसुराणि छन्दांसि । प्राजापत्योष्णिग् द्वादशाक्षराऽनुष्टुप् षोडशाक्षरेत्येवं चतुरुत्तराणि प्राजापत्यानि । यजुषामुष्णिक् सप्ताक्षरा[13]ऽनुष्टुबष्टाक्षरेत्येकोत्तरो यजुषां वर्गः । साम्नामुष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्टुप् षोडशाक्षरेति[14] द्व्युत्तरः साम्नां वर्गः । ऋचामुष्णिगेकविंशत्यक्षराऽनुष्टुप् चतुर्विंशत्यक्षरेति त्र्युत्तरो ऋचां वर्गः ॥

॥ २ ॥ तिस्रस्तिस्रः सनाम्न्य एकैका ब्राह्म्यः ॥ १५ ॥

तिस्रस्तिस्रः । सनाम्न्य[15] एकनामानः । यथा गायत्र्यास्तिस्र उष्णिहस्तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्र इत्येकैका भूत्वा ब्राह्म्यो भवन्ति । ब्राह्मी गायत्री ब्राह्म्युष्णिक् ब्राह्म्यनुष्टुबिति । तद्[16] यथा । यजुषामृचां साम्नां च गायत्र्य एकभूयं भूत्वा ब्राह्मी गायत्री षट्त्रिंशदक्षरा भवति । तेषामेवोष्णिह एकभूयं भूत्वा ब्राह्म्युष्णिग् द्विचत्वारिंशदक्षरा । तेषामेवानुष्टुभ एकभूयं भूत्वा ब्राह्म्यनुष्टुबष्टचत्वारिंशदक्षरेत्येवं षडुत्तरो ब्राह्मो वर्गः । तिस्रस्तिस्र एकभूयं भूत्वा ब्राह्मी भवती[17]ति वचनात् संहतान्येव निम्नलिखितानि छन्दांसि भवन्ति । तेन यः षट्त्रिंशदक्षरो मन्त्रस्तस्याद्यानि[18] षडक्षराणि यजुषां गायत्रीति विद्यात् । तदनन्तराणि[19] द्वादशाक्षराणि साम्नां गायत्रीति । तदनन्तराण्यष्टादशाक्षराणि[20] ऋचां गायत्रीति सर्वाणि समुदितानि

(7-8) A omits this portion (9) A adds तयोः ।

(10-11) Omitted by M (12-13) M omits ; S omits from प्राजापत्योष्णिग् (14) A adds here एवं चतुरुत्तराणि (15) A omits तिस्रस्तिस्रः ; M reads गायत्र्यादिनाम्न्य in place of सनाम्न्य (16) M: यद् ।
(17) M & S ब्राह्म्यो भवन्ति (18) A: अन्यानि (19) A: तदर्धं पराणि ; S. तदनन्तर (20) A: अष्टाक्षराणि

ब्राह्मी गायत्रीति विद्यात्। एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम्। तेन यजुषां गायत्र्यादयो न पृथक् प्रयुज्यन्ते। केचिदेषां संख्यासामान्यात्[21] यजुर्मन्त्रेषु पृथगिमानि छन्दांस्युपदिशन्ति ॥

(*Kā. Sarvānukramaṇī*)

[7] ॥ २ ॥ प्राग्यजुषामार्षं इति ॥ १६ ॥

'तिस्रस्तिस्रः' 'समान्यः'[22] 'एकैका' इत्यनुवर्तन्ते। यजुषां छन्दोभ्यः प्राक् यानि छन्दांसि दैवान्यासुराणि प्राजापत्यानि चोक्तानि तेषां गायत्र्यस्तिस्रस्तिस्र एकभूयं भूत्वाऽऽर्षी गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा सम्पद्यते। तेषामेवोष्णिह एकभूयं भूत्वाऽऽर्ष्युष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा[23]। तेषामथानुष्टुभ एकभूयम्भूत्वाऽऽर्ष्यनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरे[24]त्येवं चतुरुत्तर आर्षो वर्गः। एतेनार्षेण वर्गेण[25] सर्वो[26] वैदिको व्यवहारः (NS I. 6)। अस्यैव पादविधानम्।[27] एतान्यपि पूर्ववत् संहितान्ये[28]व भवन्ति। तेन यश्चतुर्विंशत्यक्षरो मन्त्रः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' (RV. I. 1. 1a) इति तस्याद्यमक्षरमेकं[29] दैवीं गायत्रीं विद्यात्। तदनन्तराणि पञ्चदश आसुरी गायत्रीति। तदनन्तराण्यष्टाक्षराणि प्राजापत्या गायत्रीति सर्वाणि समुदितान्यार्षी गायत्रीति विद्यात्। एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम्।

तदत्रेमौ वैदिकौ श्लोकौ भवतः[30] (NS I. 6, lines 11-14)

काश्चित् स्त्रियो द्व्यक्षरमेकविंशतिः सप्त मत्वाऽनुभवन्ति कर्मभिः ।
पञ्चाशतं पञ्च नपुंसकानां द्वे चाधिके बिभ्रति चाक्षराणाम् ॥ १ ॥
देवासुराणां छन्दोभिरात्मनश्च प्रजापतिः ।
सप्तवर्गांश्चकारैकमृषीणां यत्रोदिते[31] ॥ २ ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

(21) A: सान्यात् (22) A: नान्य (23-24) A omits (25) M: एतेनैवार्षेणि ; S: एतेनैवार्षेण (26) M adds अपि (27) A: च यदि विधानम्। (28) A: संहितानि (29) S omits एकं (30) S omits भवतः (31) A: पादवृत्तम्।

[8] अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ ३ ॥ पादः ॥ १ ॥

उत्पन्नानि[1] छन्दांसि । अथेदानीं तेषामेव[2] प्रपञ्च आरभ्यते । पाद इत्यधिकारोऽयम् ॥

॥ ३ ॥ इयादिपूरणः ॥ २ ॥

स च पादो व्यूहमानैरक्षरैः शास्त्रीयां सम्पत्ति[3]मनाप्नुवन्नियादिभिः पूरणीयः, यत्र सन्धिनिमित्तो यकारवकारयोः संयोगो भवति । यथा—दिवस्पृथिव्याः पर्योज (=परिओज) उद्भृतम् (RV. VI. 47.27a) इति । तथा—द्रप्सः (=द्रुवन्नः) सर्पिरासुतिः (RV. II. 7.6a) इति[4] । क्वचिदसन्धिनिमित्तोऽपि संयोगो व्यूह्यते[5] । यथा—प्रत्नो होता वरेण्यः (=वरेणियः) (RV. II. 7.6b) इति । तथा—दिवं गच्छ स्वः (=सुवः) पते (VS. XII. 4a) इति । तथाऽन्येऽपि ये वर्णा स्वतोऽपि सम्पन्नसम्पद[6]स्तानपि व्यूहेत् । तद्यथा—'उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् ।' (RV. VI. 28.8ab) 'यथा सद् हव्यमहिषे यथा नो धेहि भेषजम्' (TB II 4.1 9c) इति । तथा—'इन्द्र वाजेषु नोऽव' (RV. I. 7.4a) 'इन्द्रं सखायो अनु संरभध्वम्' (RV. X 103 6d) इति ।

॥ ३ ॥ गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

'पाद' इत्यनुवर्तते । वसवोऽष्टाक्षराणि गायत्र्याः पादः ॥

॥ ३ ॥ जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

द्वादशाक्षराणि जगत्याः पादः । 'तावेतौ तौ गायत्रीजागतौ पादौ लघुवृत्तौ[7]' (R. Pr. XVIII. 61) । लघुवृत्तित्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य[8] लघुत्वम्—'अग्निमीळे पुरोहितम्' (RV. I. 1.1a) इति 'युञ्जते मन उत युञ्जते धियः' (RV. V. 81.1a) इति च ॥

॥ ३ ॥ विराजो दिशः ॥ ५ ॥

दशाक्षराणि विराजः पादः ॥

॥ ३ ॥ त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

एकादशाक्षराणि त्रिष्टुभः पादः । 'तावेतौ वैराजत्रैष्टुभौ पादौ गुरुवृत्तौ' (R. Pr. XVIII. 60) । गुरुवृत्तित्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य गुरुत्वम् । यथा—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (RV. VII. 22. 1a) इति

(1) A : उक्तादिशानि छन्दांसि ॥ २ ॥ (2) A adds विशेष here. (3) A & S : सत्याम् (4) AM & S all corrupt reading (5) M & S : व्यज्यते (6) A : वर्णविशेषेण सम्पन्न ।

(7) A : तावेतौ जगतगायत्र्यौ पादौ लघुवृत्तौ (8) M : समस्याक्षरस्य

'जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्' (RV. VI. 75. 1ª) इति च। एष एव गुरुलघुविन्यासो वैदिकेषु छन्दःसु वृत्तिर्वृत्तमिति चाभिधीयते।[9] एष एव सन्देहे छन्दसां निर्णयहेतुः।

अथापरं वृत्तिलक्षणम्। एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोः[10] षष्ठं नवमं [9] चाक्षरं लघ्वेव स्यात्। अष्टमं दशमञ्च गुर्वेव स्यात्। तथाऽष्टाक्षरस्य पादस्य[11] पञ्चमं सप्तमञ्चाक्षरं लघ्वेव स्यात्। षष्ठं गुर्वेव स्यात्। (cf. RPr. XVIII. 6) वैराजस्य पादस्योपान्त्यौ वर्णौ लघुगुरू स्याताम्।[12] सर्वेषु च प्रथमाक्षरादूर्ध्वं[13] लघुद्वयं न स्यादिति। एतयैव वृत्त्या विभागमृग्यजुषोर्विद्यात्[14]।

आचार्येण तु वृत्तिलक्षणं न कथितम्। व्यभिचारस्यापि क्वचिद्दर्शनात्, 'अश्वं न त्वा वारवन्तम्' (RV. I. 27. 1ª) इत्यादिषु। इहापि सूचितमाचार्येण। 'गायत्र्या वसवः' (3/3) 'जगत्या आदित्याः' (3/4) इति संख्याक्रममुल्लङ्घ्य[15] लघुवृत्त्योर्गुरुवृत्त्योश्च पृथक्करणात्। सत्यपि क्वचिद्व्यभिचारे प्रायिकत्वात्। स्वतस्तावल्लक्षणा[16]भावे वृत्तिर्निर्णयहेतुः। चक्षुरादय इव विषयाणाम्।

एषामेव चतुर्णां छन्दसां पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्तन्ते। नान्येषां पादाः सम्भवन्तीति[17] बह्वृचाः। तथा च लिङ्गं श्रूयते।[18] सप्त[19]तानि वा सर्वाणि[20] छन्दांसि यान्येतानि विराट्चतुर्थानीति। तथा गायत्र्यैष्टुभजागतैरेव त्रिभिः पादैश्छन्दांसि वर्तन्ते लघुमिश्रं वैराजेनेति छन्दोगाः। तत्रापि[21] निदर्शनानि तथोपपन्नानि भवन्ति[22]। त्रीणि छन्दांसि त्रीणि सवनानीति।[23] तथा गायत्रं जागतं त्रैष्टुभञ्चानुक्रमोक्तम्[24]—'एतद्वै यज्ञमापद्य छन्दांस्युपैयानि[25] इति। सम्यक्[26] आप्तिः समाप्तिरित्यर्थः। तथा सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्युक्त्वा तान्येव त्रीणि छन्दांसि सम्पादयति। तत्र—'तत्र त्रैष्टुभजागतौ पादौ आ दशाक्षरताया प्रतिक्रामतः। आ पञ्चदशाक्षरताया अभिक्रामतः आ अष्टादशाक्षरतायाः' (NS. I. 6) इति बह्वृचाः। 'गायत्र आ दशाक्षरताया अभिक्रामति। आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति' (NS Pp. I 1, lines 5, 7, 8)।

पञ्चाक्षरो गुरुवृत्तिर्विराजः पादः।[27] अथ किमिदं विराग्णाम छन्दः? न तावद्गायत्र्यादिभ्योऽन्यदस्ति। [10] अनुक्त[28]त्वादप्रसिद्धत्वाच्च। तर्हि तेष्वेवैतद् यथायोगमन्तर्भावयामः। या खलु त्रिपदा[29] विराड् साऽनुष्टुभमभिसम्पद्यते। संख्यासन्निकर्षात्। या चतुष्पदा सा पङ्क्तिः। या द्विपदैकपदा वा[30] तारव पंक्तिरेव।[31] कथं पुनर्द्विपदैकपदाः न्यूनसंख्याः[32] पंक्तिमभिसम्पद्येरन्? पादर्चा[33]र्धर्चजातीयकत्वाद्।[34] आहुः। पादर्च[35]जातीयका ह्येकपदा पादेनैव समा स्यात्। अर्धर्चजातीयका द्विपदा अर्धर्चेनै-

(9) A: वृत्तिवृत्तमित्यभिधीयते। (10) M & S omit पादयोः (11) A & S omit पादस्य (12) A omits this sentence. (13) A : उपरि (14) M : मृग्यजुषस्य (15) A & S drop संख्या (16) A : अनवाक्षराभावे (17) A & S : सन्तीति (18) M drops this sentence ; A reads तदा च etc. (19) A & M drop सप्त (20) A : वा एतानि , M : वामव , S : सप्तैतानि वामव (21) A & M : तथा (22) M & S drop तथोपपन्नानि भवन्ति (23) M drops this sentence. (24) A : नुपक्रम्योक्तम् (25) A : स्याप्नोति (26) All the Mss drop सम्यक् (27) A drops पादः (28) A : दिभ्योऽन्यदस्तीत्युक्त (29) M : प्रपदा (30) M & S omit वा (31) A : पंक्तावेव (32) A & S : हि न सत्या (33) M & S : पादार्धर्च (34) A : जातीयत्वात् (35) All the Mss : पादजातीयका

व समा स्यात्। 'पादजातीयकत्वादेवैकपदानामध्यासवशाद्दाशतय्यामेकपदा' (R. Pr. XVII. 42. and Uvaṭa thereon) इति यास्क आचार्यः। यथाऽध्यासः—

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो
नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम
ता तरेम तवावसा तरेम ॥ RV. VI 2 11^{c-e}

'वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्' (RV. I. 127 1^{b}) इत्यादयो यमकाभासाः पादाः पूर्वस्या ऋचः पादा एव न पृथगृचः (R Pr. XVII. 43)। एवमेकपदा अपि—'भद्रं नो अपि वातय' (RV. X. 20. 1^{a}) इति। एकं पदं विना स तु पृथगेवेति यास्को मन्यते (R. Pr. XVII. 43)

अन्ये तु अध्यासा अप्येकपदा[36] इति प्राहुः (R Pr. XVII. 43)। तथा द्विपदानामर्धर्चजातीयकत्वादर्धर्चादिवद् द्विपदा अपि मध्य अनवसाय[37] पठन्ति।[38] पूर्वया चर्चाऽध्यासवदुपसमस्यानूच्यन्ते।[39] व्ययन्ते[40] च द्विपदैकपदाः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः।[41] तस्मात् पादार्धर्चजातीयकाः। तेन[42] तैरेव समानसंख्याः स्यु' न कृत्स्ना अर्धर्चाः। एतेन गायत्र्यादीनां द्विपदैकपदा व्याख्याताः॥

॥ ३ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

गायत्र्यादीन्युक्तपादानि चत्वारि छन्दांसि स्वैः स्वैः पादैर्यथायोगमेकपाद्द्विपात्त्रिपा42^{a} चतुष्पादिति भवन्ति। तत्र गायत्र्येकपदा[43] द्विपदा त्रिपदा वाऽष्टा [11] क्षरैः पादैर्भवन्ति। न चतुष्पदा संख्याधिक्यात्। त्रिष्टुब्जगत्यौ एकपदे द्विपदे चतुष्पदे च स्वैः स्वैःपादैर्भवतः[44]। न त्रिपदे संख्याहीनत्वात्। न पञ्चपदे संख्याधिक्यात्। विराट् चतुर्थाऽपि दशाक्षरैः पादैः भवन्ति।

तत्र गायत्र्येकपदा[45]—'इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः' (Ā. Śr. VIII. 2. 21) इति चतस्रः सूत्रे पठिताः।

अथ द्विपदा—'पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः' (RV. IX. 67. 16) इति तिस्रः।

अथ त्रिपदा—'अग्निमीळे पुरोहितम्' (RV. I. 1. 1^{a}) इत्येवमादयः। सामयोनिषु च—'अग्न आयाहि' (SV. I. 1^{a}) 'उच्चा ते जातमन्धसः' (SV. I. 467^{a}) इत्यादयः।

तथा जगत्येकपदा—'भवन्ति देवीरमृता ऋतावृधः' (Ś. Br. III. 43. 22) इति।

अथ द्विपदा—'सनो वाजेष्वविता पुरूवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत्' (RV.VIII.46.13) इति।

अथ चतुष्पदा—'युञ्जते मन उत युञ्जते धियः' (RV. V. 81. 1^{a}) इति। 'अभि प्रियाणि पवते चनोहितः' (RV. IX. 75. 1^{a}) इत्यादयश्च[46]। सामयोनिषु च 'विश्वा पृतना' इत्यादयश्च।[47]

(36) A : पादा (37) A : मध्ये न वा साय; M : अनवसाना (38) M : सन्ति (39) A : अध्याससमुपसमस्यानूच्यते (40) M : शंस्यन्ते (41) A : प्रातरनुवाकादौ (42) M drops तेन ; S : ते च (42^{a}) All the Mss. drop त्रिपात् (43-45) A drops due to haplology (44) M drops पादैः (46) M : इत्यादि (46-47) M : omits.

अथ विराडेकपदा—'असिक्न्यां यजमानो न होता' (RV. IV. 17 15) इति, 'सिषक्तु नः' (RV. V. 41. 20^a) इति, 'उत देवाः (RV. X. 137. 1^a) इति च।

अथ द्विपदा—'प्रति न' स्तोमं त्वष्टा जुषेत। स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः॥ (RV. VII. 34. 21) इति वि द्वेषांसो नुहि वर्धयेलाम् (RV. VI 10 7^a) इति, 'स्वायुधास इष्मिणः' (RV. VII. 56. 11^a) इति च।

अथ त्रिपदा—'पिबा सोम-[12]-मिन्द्र मन्दतु त्वा' (RV. VII 22 1^a) इति, 'प्रब्रे अग्ने दीदिहि पुरो नः' इति च।

अथ चतुष्पदा—'अयुज्यन्त इन्द्र विश्वकृष्टी.' (RV I 169. 2^a) इति, 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' (RV. I. 89. 6^a) इति च।

अथ त्रिष्टुदेकपदा—'आ वा सुम्ने वरिमन् सूरिभिः ष्याम्' (RV. VI. 63. 11^a) इति।

अथ द्विपदा—'महि राधो विश्वजन्यं दधानान्। भरद्वाजान् साञ्जर्यो अभ्ययष्ट' (RV. VI. 47 25) इति, 'अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः' (RV. VII. 17 1^a) इति च सूक्तम्।

अथ चतुष्पदा—'जातवेदसे सुनवाम सोमम्' (RV I 99 1^a) इत्यादयो दाशतयीषु सामयोनिषु च भूयिष्ठाश्चतुष्पदास्त्रिष्टुभः॥

॥ ३ ॥ आद्यं चतुष्पादृतुभिः ॥ ८ ॥

आद्यं छन्दो गायत्री चतुष्पाद्भवति ऋतुभिः षडक्षरैः पादैः। तद्यथा—'इन्द्रः शचीपतिः बलेन वीलितः। दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः॥' (R. Pr. XVI 17) इति, 'पेदिलालकन्ते पेटाविटकन्ते। तत्र ककुबद्धस्तज्जगिष परेहि॥' (NS I p. 2, ll 21–22) इति॥

॥ ३ ॥ क्वचित्त्रिपादृषिभिः ॥ ९ ॥

॥ ३ ॥ सा पादनिचृत्[48] ॥ १० ॥

क्वचिद्गायत्री सप्ताक्षरैः पादैः[49] त्रिपदा भवति। सा पादनिचृदित्युच्यते। 'युवाकु हि शचीनाम्' (RV. I. 17. 4^a) इति। कश्चिद्वर्षमक्षरान्[50]स्त्रिपदाया गायत्र्या अनवद्यादाय। नानल्पत्वात्[51]। 'भूयांसो हि पदनिवृतो भवन्ति' (R Pr. XVI. 21)। तथा हि—'इन्द्रः सहस्रदाव्नाम्' (RV. I. 17. 5^a), 'अभी षु णः सखीनाम्' (RV IV. 31. 3^a), 'आ शर्म पर्वतानाम्'[52] (RV. VIII. 18. 16^a), 'अस्माकं शिप्रिणीनाम्' (RV. I. 30 11^a) 'इन्द्र इन्नो महानाम्' (RV. VIII. 92. 3^a) 'य एकश्चर्षणीनाम्' (RV. I. 7. 9^a) 'यो गर्भमोषधीनाम्' (RV. VII. 102. 2^a) 'त्वं न इन्द्र वाजयुः'[53] (RV. VII 31 3^a) इत्यादयः पादनिचृतः॥

(48) M : निवृत् ; SSp निवृत् (49) A & S drop पादैः (50) A : अन्दकै (51) A अनवादनल्पत्वात् (52) A omits this illustration (53) A omits the last four illustrations ; S omits the penultimate one.

॥ ३ ॥ षट्कसप्तकयो[54]र्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

षडक्षरसप्ताक्षरयोर्मध्ये यद्यष्टाक्षरः पादः स्यात् साऽतिपादनिचृत्। यथा—

प्रेष्ठं वो अतिथिं
स्तुषे मित्रमिव प्रियम्।
अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ (RV. VIII 84. 1) इति,

तथा—

प्रेष्ठमु प्रियाणां
स्तुह्यासावातिथिम्।
अग्निं रथानां यमम् ॥ (RV. VIII. 103 10) इति च।

अथ किमिदं वचनगौरवम् 'षट्कसप्तकयोर्मध्ये अष्टावतिपादनिचृत्' इति? षट्काष्टकसप्तका अतिपादनिचृदित्युक्तेऽपि निर्देश[55]क्रमात् क्रमः प्रतीयते। सत्यम्।[56] [13] एवं तर्हि[57] सूचयति— अविवक्षितोऽत्र निर्देशक्रम इति।[58] तथा वक्ष्यामः 'तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम्' (P. 3/16) इत्यादिषु ॥[59]

॥ ३ ॥ द्वौ नवकौ षट्कश्च[60] नागी ॥ १२ ॥

द्वौ नवाक्षरौ पादौ एकः षडक्षरश्च स्यात् सा नागी नाम गायत्री। यथा—

ययोरिदं विश्वमेजति
तौ विद्वांसा हवामहे वाम्।
वीतं सोम्यं मधु ॥ इति वार्ष्यगण्यानाम्।[61] अस्मिन् सूत्रे
उत्तरादुत्तरस्मिंश्च निर्देशक्रमो विवक्षितः 'विपरीता वाराही' (3/13) इत्यादिलिङ्गात् ॥

॥ ३ ॥ विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

षट्कः प्रथमः अन्त्यौ[62] नवकौ इति पूर्वविपरीता[63] वाराही नाम गायत्री।[64] यथा—

वीतं स्तुके स्तुके
युवमस्मासु नियच्छतम्।
प्र प्र यज्ञपतिं तिरतम् ॥ (TA III. 11. 20) इति।

'प्र यज्ञपतिं तिर' इति पाठे नोदाहरणम् ॥

(54) A : सप्तषट्कयोर्मध्ये (55) M विनिर्देश (56) : M ; adds इदम् (57) A : अपि त्विदमेव (58-59) A omits. (60) M adds सा (61) A & S ; वार्ष्यगण्यानि (62) M & S : अन्त्यौ (63) M : पूर्वविपरीतौ (64) M omits गायत्री

॥ ३ ॥ षट्कसप्तकाष्टकैश्च[65] वर्धमाना ॥ १४ ॥

एभिर्यादि वर्धमाना नाम गायत्री। यथा—

ईशाना वार्याणां

क्षयन्तीश्चर्षणीनाम्।

अपो याचामि भेषजम् ॥[66] (RV. X 9 5) इति।

त्वमसि प्रशस्यो

विदथेषु सहन्त्यः।

अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ (RV. VIII. 11. 2) इति च।

'त्वमग्ने यज्ञानाम्' (RV. VI 16. 1[a]) इति च बह्वृचानाम्[67] (R Pr. XVI. 24, 25) ॥

॥ ३ ॥ विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

अष्टकसप्तकषट्का[68] इति पूर्वविपरीता[69] प्रतिष्ठा नाम गायत्री। यथा—

आपः पृणीत भेषजं

वरूथं तन्वे मम।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥[70] (RV I. 23. 21) इति,

'त्वमग्ने व्रतपा असि' (RV. VIII. 11 1[a]) इति च।

देवस्त्वा सविता मधु

प्रास्तां विश्वचर्षणीम्।

स्पत्येव नरवरः ॥ इति भाल्लविशाखायाम् ॥

॥ ३ ॥ तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

क्वचिदित्यनुवर्तते। 'तृतीयम्' इति 'गायत्र्या वसवः' (3/3) इति निर्देशापेक्षं विराट्छन्द [14]-सो ग्रहणम्। विराट् क्वचिद् पाद्भवति द्वादशाक्षराष्टाक्षराभ्याम्[71]। यथा—

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणम्।

पुत्रो न पितरं हुवे ॥ (RV. VII. 32 3) इति।

'ते[72] नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवम्' (VS.IX.17[a]) इत्यध्वर्युशाखायाम्।[73] 'गावो न यूथमुप यन्ति वध्रयः' (RV. VIII. 46. 30[a]) इति, 'इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते'[74] (RV. IX. 109 22[a]) इति च। 'बभ्रुरेको विषुणः'[75] (RV. VIII. 29. 1[a]) इति च सूक्तम्।

(65) A. सप्तषट्काष्टैर्वर्धमाना (66) A omits this illustration (67) A & S omit बह्वृचानाम् (68) M : षट्कैश्च (69) M : पूर्वविपरीतौ (70) A & S drop this illustration (71) A adds पादाभ्याम् (72-73) A omits (74) All the Mss leave out नि तोशते (75) M & S quote the whole ṛk

निर्देशकमस्याविच्छिन्नत्वाद्गायत्रजागताभ्यामपि स्यात्। यथा—'अग्ने त्वं नो अन्तम' (RV. V. 24. 1[a]) इति सूक्तम्, 'आ याहि वनसा सह' (RV. X 172. 1[a]) इति सूक्तञ्च। 'अनुष्टुभाऽपि तृतीयम्'[76] (P. B. IV. 8. 9) इति निर्देशोपपत्तेः। 'अनुष्टुबेव द्विपदा पंक्तिरेव' (NS) इति छन्दोगाः।

क्वचित्त्रिष्टुब्गायत्राभ्याम्। यथा—'इमा नु कं भुवना सीषधाम' (RV. X. 157. 1[a]) इति। क्वचित्त्रैष्टुभजागताभ्याम्। यथा—'पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण' (RV. VIII. 19. 27[a]) इति। क्वचिन्नवकचतुर्दशाभ्याम् जगती द्विपदा। यथा—'शं पदं मघं रयीषिणे' (SV. I. 441[a]) इति साम-योनिषु। क्वचित्त्रै[77] ष्टुभत्रयोदशकाभ्यां जगत्येव। यथा—'प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमाय' (SV. V. 446) इति। क्वचिद्[78] षट्कदशकाभ्यां गायत्री—'विश्वस्य प्र स्तोभ' (SV. I. 450[a].) इति सामयोनिष्वेव।

क्वचिज्जागतवैराजाभ्यां जगती वा विराड् वा—'तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम्' (RV. VIII. 29. 5[a]) इति। क्वचिद्वैराजत्रैष्टुभाभ्यां विराड् वा त्रिष्टुब् वा—'यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां च' (RV. X 157. 2[a]) इति द्वे। 'मित्रा वो नाम दुवे तुराणाम्' (RV. VII. 56. 10[a]) इति, 'कदा भुवं देवहितं सनेम' (RV. VI. 17. 15[a]) इति च। यत्[79] पुनर्द्विपदैकपदा एतेषु चतुर्षु छन्दस्सु न दृश्यन्ते, तच्छन्दोऽन्तरमेव[80]। न च[81] कृत्स्नपादार्धव्यञ्जनोदकम्। यथा—'नूनमग्ने त्वे अद्य' (RV. VIII. 46. 15[c]) इति।[82]

॥ ३ ॥ त्रिपात्त्रैष्टुभैः ॥ १७ ॥

तृतीयमित्यनुवर्तते क्वचिदिति च। त्रैष्टुभैः पादैः[83] क्वचिद्विराड् त्रिपदा भवति। यथा—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः' (RV. VII. 1. 1[a]) इति। तथा 'पदः पृथिव्या पद ओषधीषु' (TS. IV. 7. 12. 2[a]) इति,[84] 'या-[15]-मितः इज्जगतः प्रतिष्ठाम्' (Ā. Śr. V. 2 1[a]., TB. I. 2. 1. 4[a]) इति च। अनुष्टुप् वा सौ[85] ॥

॥ ३ ॥ उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च ॥ १८ ॥

गायत्रौ द्वौ जागतश्चैक उष्णिक्छन्दो भवति। अत्र विशेषः[86]—

॥ ३ ॥ ककुम्मध्ये चेदन्त्यः ॥ १९ ॥

योऽन्त्यश्छन्दो[87] जागतः पादः स गायत्रयोर्मध्ये चेत्[88] सा ककुबुष्णिक्। यथा—'प्र सो अग्ने तवोतिभिः' (RV. VIII. 19. 30[a]) इति। सामयोनिषु च 'प्र मंहिष्ठाय गायत' (SV. I. 107[a]) 'अभ्राभ्यो अना त्वम्' (SV. I. 399[a]) इत्यादयः ॥

(76) M : आरभो वि तृतीयम (77) M adds द्विपदा (78) M adds सामयोनिषु (79) A : न (79-80) S omits (81) A : तच्च (79-82) M omits (83) A drops पादैः (84) M drops इति (85) A omits this sentence. (86) A & S drop this sentence. (87) A : योऽन्त्यश्छन्दोऽन्तेन विशिष्ट ; M : यो अन्त्यः (88) M adds स्यात्

॥ ३ ॥ पुर उष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः[89] सा पुर उष्णिक्। यथा—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्
अपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिनः॥ (RV. I. 23 19.)[90] इति॥

॥ ३ ॥ परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

परत उपरिष्टाच्चेज्जागतः पादः सा परोष्णिक्[91]। यथा—[92] 'अग्ने वाजस्य गोमतः' (RV. I. 79. 4ᵃ.) इति, '[93]त्वामग्ने मनीषिणः' (RV. III. 10.1ᵃ) इति 'आ मित्रे वरुणे वयम्' (RV. V. 72. 1ᵃ) इत्यादीनि च सूक्तानि।[94] सामयोनिषु च—'पुरु त्वा दाश्वान् (=दाशिवान्) वोचे' (SV. I. 97ᵃ.) 'इन्द्रमच्छ सुता इमे' (SV I. 566ᵃ) इत्यादयः॥

॥ ३ ॥ चतुष्पादृषिभिः ॥ २२ ॥

सप्तकैः[95] पादैः चतुष्पादुष्णिग् भवति। यथा—नदं व ओदतीनाम्' (RV. VIII. 69. 2ᵃ.)[96] इति, 'मंहीमहि त्वा वयम्' (RV. X. 26. 4ᵃ.) इति च।

कथं पुनः—'प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिषं' (RV. VIII. 69. 1ᵃ), 'अर्चत प्रार्चत' (VIII. 69. 8ᵃ) 'यो व्यतीँरफाणयत्' (VIII. 69. 13ᵃ.) इति तृचामनुक्रम्य प्रगाताञ्जुष्टुभः शंसति'[97] (AiBr. XVI. 4 7.) इति ब्राह्मणम्? तेषु हि नदं व ओ-[16] दतीनाम्' इति पठ्यते। पादसाम्यादयं गुणवादः। तथा च रहस्यब्राह्मणे दर्शितम्—'नदं व ओदतीनामित्युष्णिगक्षरैर्भवेदनुष्टुप्पादैः' (AiĀr. I. 3. 8) इति॥ (vide R. Pr. XVI. 32.)

॥ ३ ॥ अनुष्टुब्गायत्रैः ॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्तते। अनुष्टुबष्टकै[98]श्चतुष्पदा भवति। यथा—'त्रियम्बकं यजामहे' (RV. VII. 59. 12ᵃ.) इति, 'गायन्ति त्वा गायत्रिण' (RV. I. 10. 1ᵃ.) इत्यादीनि च सूक्तानि। सामयोनिषु च—'विशो विशो वो अतिथिम्' (SV. I. 87ᵃ.), 'पुरोजिती वो अन्धसः' (SV. I. 545ᵃ.) इत्यादयश्चानुष्टुभः॥

(89) M adds स्यात् (90) A quotes only the first *pāda* (91) A adds इत्युच्यते (92) All the Mss quote here प्र होत्रे पूर्व्यं वच as an extra illustration (93-4) A omits (94) M: वक्तानि (95) A: सप्तभिः (96) M quotes the second *pāda* too. (97) A मन्ततो (98) A drops अनुष्टुप् and पादैः; S drops पादैः; M: अष्टाक्षरैः

॥ ३ ॥ त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्यां च[99] ॥ २४ ॥

जागताभ्यां पादाभ्यां, 'च'-कारादुगायत्रेण चैकेन त्रिपदा चानुष्टुप्[100]। यथा—"मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नः" (RV. I. 120. 8^{a}) इति। 'तामेतां कृतिः' (R. Pr. XVI. 38) इति बह्वृचाः॥

॥ ३ ॥ मध्येऽन्ते[101] च ॥ २५ ॥

एतौ जागतौ पादौ मध्ये चान्ते च स्यातां गायत्रस्त्वादाविति त्रिपाद्भवति। किमर्थमिदं प्राप्तमेव[102] निर्देशनमस्याविवक्षात्? सत्यम्। आद्यन्तयोर्जागतौ मा भूतामिति नियमार्थोऽयं योगः। तथात्वे तु पिपीलिकामध्या स्यादिति वक्ष्यति।

ननु चात्रोक्तस्यापि पिपीलिकामध्यत्वमविरुद्धम्। तस्य सर्ववर्ण[103]च्छन्दोविषयत्वात्। तर्हीदमेव सूचकम्[104]। न[105] पूर्वोक्तार्थविषये[106] उत्तरयोग इति। तेनेह द्वयोस्तुल्यबलयोर्लक्षणयोः प्राप्तयोः[107]पूर्वं बलवत्। यथा शङ्कुमत्यादिषु[108] सूत्रोदाहरणम्[109]—

यास्ते अग्ने सूर्ये रुच
उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः।
ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि॥[110] (*TS. IV. 2. 9. 4.*) इति॥

॥ ३ ॥ बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

जागतः पाद एकस्त्रयश्च गायत्राः बृहती नाम[111] छन्दः।[112] 'त्रयः' [17] इति महत्यं पञ्चपादाश्चत्वारो मा भुवन्निति[113]। तेऽपि हि गायत्रा भवन्ति। गायत्रपादह्रासत्वात्।[114] गायत्रपादा हि विकारस्था, इति विकारपादानां सद्भावः सूचितो भवति।[115] तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

योऽयं पूर्वोक्तो[116] जागतस्तृतीयश्चेत् पथ्या नाम बृहती[117]—'ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये[118] (RV. I. 36. 13^{a}) इति, 'कदा चन स्तरीरसि' (RV. VIII. 51. 7^{a}) इति[119]। 'अयं तेऽस्तु हर्यतः' (RV. III. 44. 1^{a}) इति सूक्ते[120]। सामयोनिषु च—'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये' (SV. I. 35^{a}) इति, 'अभि त्वा शूर नोनुमः' (SV. I. 233^{a}) इत्यादयश्च। एषैव[121] प्रायेण प्रगाथेषु पूर्वा[122] भवति॥

(99) A omits क्वचित् (100) A adds भवति (101) A : अन्त्ये (102) A & M : प्राप्तमेव (103) A omits वर्ण (104) M : सूचितम् (105) A drops न (106) A : पूर्वमनुक्तार्थविषये (107) A & M : प्राप्तौ (108) A drops शङ्कुमत्यादिषु (109) A adds तु (110) A quotes only the first *pāda*. (111) M & S drop नाम (112) A & M add भवति (113) M adds दर्शयितुम् (114-115) A drops this line (116) A : पूर्वनिर्दिष्टः (117) A reads : जागतः पादः सोऽयं पथ्या नाम बृहतीति वेदितव्या (118) M drops ऊतये (119-120) A drops. (120) M : सूक्तानि (121) A : एव हि (122) M & S, पूर्वप्रगाथेषु ; A : प्रगाथे पूर्वा

॥ ३ ॥ न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

स एव जागतो[124] द्वितीयश्चेन् न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती[125]—

मत्स्यपायि ते महः
पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।
वृषा ते वृष्ण इन्दुः
वाजी सहस्रसातमः ॥[126] (RV I. 175. 1) इति ॥

॥ ३ ॥ स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः[127] ॥ २९ ॥

एषैव स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

एषैवोरोबृहती यास्कस्याचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

जागत एव पादोऽन्ते चेदुपरिष्टाद्बृहती[128]—

यदर्जुन सारमेय
दतः पिशङ्ग यच्छसे ।
वीव भ्राजन्त ऋष्टय
उप स्रक्वेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥[129] (RV. VII. 55. 2) इति, 'न तमंहो न दुरितम्' (RV. X. 126. 1ᵃ) इति च सूक्तं त्रिष्टुबन्तम् ॥

॥ ३ ॥ पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

[18] जागत एव पादः पुरः[130]श्चेत् पुरस्ताद्बृहती—

महो यस्पतिः शवसो असाम्या
महो नृम्णस्य तूतुजिः ।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः
पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥[131] (RV. X. 22. 3.) इति ॥

॥ ३ ॥ क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३

क्वचिन्नवाक्षरै[132]श्चतुर्भिः पादैः बृहती भवति—'वपेदनुपवचनम्' (RV. VI. 28. 8ᵃ.) इति ।

(124) A adds पादः (125) M : भवति instead of नाम बृहती (126) A quotes only the first *pāda* (127) A : क्रौष्टुक M : क्रौष्टुकेः (128) A adds नाम भवति (129) A quotes only the first *pāda*. (130) A adds प्रथमतः (131) A quotes only the first *pāda*. (132) A & M नवकाक्षरै

अनुष्टुबिदमृगिति[133] बह्वृचाः (*vide* R. Pr. XVIII. 21.)। तं त्वा वयं पितो वचोभिः' (RV. I. 187. 11*a*.) इति च, 'उभावग्नी उपस्तृणते' (TB. III. 7. 4. 18*a*.) इति च ॥

॥ ३ ॥ वैराजौ[134] गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

क्वचिदित्यनुवर्तते। वैराजौ द्वौ पादौ गायत्रौ च द्वौ क्वचिद्बृहती भवति—

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम्
आत्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः।
विख्याय चक्षुषा त्वम्
अभि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ (VS. XI. 20.) इति वाजसनेयके।

निर्देशक्रमस्याविवक्षितत्वात् पूर्वौ[135] गायत्रौ परौ नु वैराजौ[136] 'या ते रुद्र शिवा तनुः[137] (TS. IV. 5. 1. 1*a*) इति तैत्तरीयके।

अथ मध्ये[138] वैराजौ अभितो गायत्रौ—'युवं ह्यास्तं महो रन्' (RV. I. 120. 7*a*.) इति। इमां विष्टारबृहतीति बह्वृचाः (R. Pr XVI 49)। अथ मध्ये गायत्रौ अभितो वैराजौ—'इन्द्राग्नीवाविषवा भूयासम्' (TB. III. 7.5 10*a*) इति ॥

॥ ३ ॥ त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैर्महाबृहती[139]—

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वाँ
ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः।
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥[140] (R V. IX. 110.4) इति, पराश्च तिस्रः 'अभ्यभि हि श्रवसा' (RV. IX. 110.5*a*) इति, 'दिवः पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यम्' (IX. 110.8*a*) इति पञ्चर्चश्च[141] ॥

॥ ३ ॥ सतोबृहती ताण्डिनः[142] ॥ ३६ ॥

एषैव सतोबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन। 'बार्हतमपि तुवं सतो—[19] बृहत्य एतेनाचक्षते' (NS. I. 2. I. 41) इति छन्दोगाः। तथा च ब्राह्मणम्—'वयं घ त्वा सुतावन्त.' (PB. XII. 4. 3.*a*) इति सतोबृहती ॥

(133) A : इयमेवानुष्टुबिति : M : अनुष्टुबिदमृगिति (134) M adds द्वौ (135) A & M add पादौ (136) A drops नु ; M : परान्निवैराजौ (137) All the Mss. quote another word अघोरा (138) M drops अथ मध्ये (139) A omits the sentence; (140) A quotes only the first *pāda*, and omits the rest of the *bhāṣya* (141) M reads 'पञ्चर्च' after अभ्यभि हि ; S omits the last illustration. (142) A omits this *sūtra* along with the *bhāṣya* on it.

॥ ३ ॥ पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ ॥ ३७ ॥

जागतौ[143] पादौ गायत्रौ च[144] पंक्तिश्छन्दः। तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पूर्वौ चेदयुजौ सतःपंक्तिः ॥ ३८ ॥

याविमौ पूर्वनिर्दिष्टौ[145] जागतौ तावयुजौ प्रथमतृतीयौ चेत् सतःपंक्तिर्नाम पंक्तिः[146]—'ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतम्' (RV III. 21. 5a.) इति 'इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः' (RV. X. 140. 4a.) इति, 'य उस्रिया अप्या अन्तरश्मनः'[147] (RV X. 108. 6a.) इति च। एताः[148] सतोबृहतीति बह्वृचाः (R. Pr XVI. 57)। तथा च वालखिल्यानधिकृत्य ब्राह्मणम् (Ai.B.) 'ते हैके सह बृहत्यौ सह सतोबृहत्यौ व्याहरन्ति' इति। 'एतो सिद्धविष्टारबृहतीति[149] छन्दोगाः (NS. I.)

एषैव प्रायेण प्रगाथानामुत्तरा भवति॥

॥ ३ ॥ विपरीतौ[150] च ॥ ३९ ॥

सतः पंक्ते विपरीता च पंक्तिर्भवति। तेन गायत्रावयुजौ जागतौ च युजौ चेत् पंक्तिर्भवति। संज्ञा[151] विपरीतेत्येव। यथा—

य ऋष्वः श्रावयत्सखा
विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः।
तं विश्वे मानुषा युगा
इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः॥ (RV. VIII 46 12) इति॥

॥ ३ ॥ आस्तारपंक्तिः परतः ॥ ४० ॥

तावेव जागतौ पादौ परतः परस्तात्[152] स्याताम् आद्यौ च गायत्रौ चेदास्तारपंक्तिः। यथा—

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व-
रगच्छो रोचनं दिवः।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता
विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता॥ (RV X. 170 4) इति, 'असो यस्ताम्रो अरुणः' (TS. IV. 5. 1. 7a.) इति, 'अग्निं न स्ववृक्तिभिः' (RV. X 21. 1a.) इति च[153] सूक्तम्। 'इन्द्र सोममिमं पिब' (RV. X. 24 1a.) इति च द्वे सूक्ते॥[154]

(143) M adds द्वौ (144) A & M *omit* च and have द्वौ instead. (145) A : पूर्वौ निर्दिष्टौ (146) A adds भवति (147) M omits this illustration. (148) A : एता ; M : एतौ (149) M : सिद्धो विष्टारपंक्तिरिति (150) A does not read it as a *sūtra* ; A reads विपरीता (151) M & S : संज्ञा (152) M : पुरस्तात् (153-154) A omits ; S omits द्वे सूक्ते

॥ ३ ॥ प्रस्तारपंक्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

[20] पुरतश्चे[155]ज्जागतौ परतः गायत्रौ प्रस्तारपंक्तिः । यथा—'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' (RV. X. 18. 11ᵃ.) इति, 'आ विद्युन्मद्भिः मरुतः स्वर्कैः' (RV. I. 88. 1ᵃ.) इत्यादयश्च ॥

॥ ३ ॥ विष्टार[156]पंक्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

अन्तो मध्यश्चेज्जागतौ अभितो गायत्रौ विष्टारपंक्तिः । यथा—'अग्ने तव श्रवो वयः' (RV. X. 140. 1ᵃ) इति ॥

॥ ३ ॥ संस्तार[157]पंक्तिर्बहिः ॥ ४३ ॥

यदि बहिरादितोऽन्ततश्च जागतौ मध्ये गायत्रौ[158] संस्तारपंक्तिः । यथा—'पितुभृतो न तन्तुमित् सुदानवः' [RV. X. 172. 3ᵃ(2ᵃ)] इति ।

॥ ३ ॥ अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षराः पादाश्चत्वारश्चेदक्षरपंक्तिः । यथा—'परि प्र धन्वेन्द्राय सोम' (RV. IX. 109. 1ᵃ) इति सूक्तम् । 'पश्वा न तायुं गुहा चतन्तम्' (RV. I. 65. 1ᵃᵇ) इति षट् सूक्तानि । 'क ईं व्यक्ता नरः सनीळाः' (RV. VII. 56. 1ᵃᵇ.) इति नवर्चः, 'प्र शुक्रैतु देवी मनीषा' (RV. VII. 34. 1ᵃᵇ.) इत्यत्र[159] विंशतिः ।

कथं पुनः 'प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवमित्युपक्रम्य ता उ विच्छन्दः सन्ति द्विपदा' (Tan. B. I. 2. 9.) इति ब्राह्मणम् ? 'द्विपदा एवैते' (R. Pr. XVIII) इति बह्वृचाः । तथा च—द्विपदा इव मध्येऽनवसाय पठन्ति[160] । चतुष्पदास्त्वेव छन्दोगाः पठन्ति ब्राह्मणञ्च (P. B. XIV. 5. 6) । 'प्र वाज्यक्षाः' (SV. II. 510ᵃ) इत्यक्षरपंक्तिरिति । 'पवस्व सोम महान् समुद्रः' (RV. IX. 109. 4ᵃᵇ) इत्यक्षरपंक्तिरिति च ॥

॥ ३ ॥ द्वावप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

अक्षरपंक्तेरेवाल्पमल्पं क्षीयमाणमल्पेन परिमाणेन द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ भवतः । 'अल्पशः' इति वचनात् त्रिपदाऽपि[162] भवति । तत्र त्रिपदा—

भगो न चित्रो
अग्निर्महोनाम् ।
दधाति रत्नम् ॥ (SV. I. 449.) इति । [21] अथ

(155) A adds प्रथमं (156) M : विस्तार° (157) A : प्रस्तार° (158) A adds चेत् (159-160) M omits. S omits from कथं.. (161) A : पंक्ति (162) M : त्रिपदी भवति ; S : त्रिपदपि

द्विपदा—

एवा ह्येव।

एवा ह्यग्ने।

एवा हि वायो।

एवा हीन्द्र।

एवा हि पूषन्।

एवा हि देवाः॥ (TA. I. 20. 1.) इति। एवमन्यान्यपि बह्वृचाना पुरीषपदानि। पि' शब्दादेकपदाऽपि भवति—'श'शुर्न शोचिः' (*Mahānāmnyaḥ* 5) इति, 'ईशे हि शक्रः' A IV. 8)[163] इत्यादयश्च॥

॥ ३ ॥ पदपंक्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पदपंक्तिः। यथा—

इन्द्र जुषस्व

आयाहि शूर।

पिबा सुतस्य

मन्वश्चकानः

चारुर्मदाय॥ (SV. II. 302.) तथा—

इन्द्र जठरं

पृणस्व मधो।

अस्य सुतस्य[164]

उप त्वा मदाः

सुवाचो अस्थुः॥ (*Ibid* 303) तथा—

इन्द्रस्तुराषाड्

जघान वृत्रम्।

बिभेद वलं[165]

ससाहे शत्रून्

मदे सोमस्य॥ इति (*Ibid* 304)

एवमेतत्तृचमध्येषु त्रिपादेषु[166] त्रीणि त्रीण्युपसर्गाक्षराणि, न तु स्वानि इति ब्राह्मणवादेभ्यः। तथा हे—'चतुस्त्रिंशदक्षराः संस्तुतो[167] भवति' (P. B. XII 13.24) इति स्वतश्चतुस्त्रिंशदक्षरत्वं[168] नास्तीति सूचयति। 'कनीयांसि वेदेषु छन्दांस्यासन् इत्युपक्रम्यानुष्टुभमभिसम्पादयन्ति' इति प्रकृत्या

163) M adds an इति here (164-165) A leaves out the last two feet of the melody (166) M : एवमेतत्तृच आद्येषु त्रिषु त्रिषु (167) A : सस्तुता ; M : संस्कृता ; S सस्तुता (168) A : चतुस्त्रिंशदक्षरं

[169]नानुष्टुबिति दर्शयति। तथा—'द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य इति। तदेव सूचयति।[170]

अपि चाथर्वणिका अनुष्टुप्सृष्टमे[171]वैतत् सूक्तमधीयते[172]। एतेनानुरूपस्तृचो व्याख्यातः।[173] अस्यान्त्यामृचं बह्वृचा अपि अनुष्टुप्सृष्टामधीयते।[174] सामयोनिषु च संख्या[175]प्रकर्षोऽपीष्यते विराट्स्थानासु विराड्रूपासु च—'साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरः' (RV. I. 70. 11^{ab}) इति। सा च स्यादक्षरपंक्तिः॥[176]

[22] ॥ ३ ॥ चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

'पञ्च'[177] इत्यनुवर्तते। चतुरक्षरषडक्षरश्चेति द्वौ पादौ त्रयश्च पञ्चाक्षराः स्युः सा पदपंक्तिः। 'अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः' (RV. IV. 10. 1^{ab}.) इति तिस्रः[178]। या प्रथमाया आद्यास्त्रयः[179] पञ्चकाश्चतुर्थश्चतुष्कः पञ्चमः षट्क इति। बह्वृचास्त्वाहुः 'आद्याश्चत्वारः पञ्चका' पञ्चमषट्क इति भुरिक् पदपंक्तिर्भवति' (R. Pr. XVI. 19.) इति। तद्यथा—'अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य' (RV. IV. 10 2^{ab}) इति तिस्रः,[180] 'घृतं न पूतम्' (RV. IV 10. 6^{a}) इति च। 'चतुष्कषट्कौ' इति योगविभागेन[181] अक्षरपंक्तिष्वपि योज्यम्।[182] तथा हि—'वि यो वीरुत्सु रोधन् महित्वा' (RV. I 67. 9^{ab}) इति। पदपंक्तिष्वपि अक्षरपंक्तिप्रवादो दृश्यते'—बृहतीरुष्णिहः पंक्तिरक्षरपंक्तिरिति। विरूपाणि छन्दांसीति पदपंक्तिप्रवादो दृश्यते। पदपंक्तिरुपदधातीति। 'पदपंक्तयो गायत्रीविशेषाः संख्या[183]सन्निकर्षात्' इति बह्वृचाः। पंक्ति[184]विशेषा एव ब्राह्मणवादेभ्य इत्याचार्याः। तथा च ब्राह्मणवादः—'षड् क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पंक्ती याज्यानुवाक्ये भवतः। पञ्चाक्षरा पंक्तिः—"अग्ने तमद्य" (RV. IV. 10. 1^{a}) इति।' पंक्त्या[185] जुहोतीति-संख्याविकर्षो[186]ऽपीष्यते विराट्स्थानासु विराड्रूपासु च॥[187]

॥ ३ ॥ पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिर्गायत्रैः पादैः पथ्या नाम पंक्तिः[188]। 'अक्षन्नमीमदन्त हि' (RV. I. 82. 2^{a}) इति, 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' (RV. I. 29. 1^{a}) इत्यादि सूक्तञ्च।[189] सामयोनिषु च—'स्वादोरित्था विषूवतः' (SV. I. 409^{a}.), 'आ ते अग्न ऋचा हविः' (SV. II. 373^{a}.) इति च॥[190]

॥ ३ ॥ जगती षड्भिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्तते। षड्भिर्गायत्रैः पादैः जगतीच्छन्दो[192] भवति। [23] 'अव द्वके अव त्रिका' (RV. X. 59. 9^{a}.) इति, 'असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः' (VS. XVI. 7^{ab}.) इति च।

(169) A : प्रकृत्यानुष्टुबिति (170) A : सूचितम् (171) M : अनुष्टुमृष्टम् (172) A & M : अभिधीयन्ते (173) M : व्याप्य ; S : व्याख्य (174-75) M : अनुष्टुमृष्टामधीयते ; A : अनुष्टुमृष्टामधीयन्ते (176) A reads as a sūtra सा च चतुष्पदस्त्वक्षरपंक्तिः (177) All the Mss. : पञ्चका (178) A Omits तिस्रः (179) A : अग्नाग्ने गय (180 M cites : आभिन्दे अद्य इति, and omits तिस्र (181) M : विभागेन ; S : विभागात् (182) M : युज्यते ; S : योग। (183) A : संख्या (184) A : पदपंक्तिविशेषा (185) M : पदपंक्तौ (186) M & S भेदः (186-87) M omits (188) A adds भवति (189) M : इत्यादीनि सूक्तानि (190) M : इत्यादय (192) A : जगती नाम पंक्ति।

'एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह' (VS. VIII. 28^{ab}.) इति च। 'उभे यदिन्द्र रोदसी' (RV. X. 134. 1^{a}.) इति च सूक्तपंक्त्यन्तम्। तत्र जगत्याम् 'अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा' (R. Pr. XVI. 76.) सन्ति पादाः। ते द्वे अपि महापंक्तिर्नाम जगतीति[193] बह्वृचाः॥

॥ ३ ॥ एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

व्याख्यातान्तिमस्त्रिष्टुभः। 'एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्' (loc cit. 3/7) इत्यत्र एकपदा द्विपदा त्रिपदा[194] चतुष्पदा चेति। तासां चतुष्पदा त्रिष्टुबिति परामृश्यते। 'मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन' (P.3/53) इति वाक्यशेषलिङ्गाच्चतुष्पदा त्रिष्टुबेकेन गायत्रेण पादेन स्वैश्च[195] त्रिभिर्ज्योतिष्मती नाम[196] भवति॥

॥ ३ ॥ तथा जगती ॥ ५१ ॥

तथा जगत्यपि[197] चतुष्पदा गायत्रेणैकेनैव स्वैश्च त्रिभिर्ज्योतिष्मती नाम[198] भवति। तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेणो[199] त्तरैश्च स्वैः[200] पुरस्ताज्ज्योति[201] र्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती।[202] तत्र त्रिष्टुप्[203]—'आ ते मह इन्द्रोत्युग्र' (RV. VII. 25. 1^{a}.), 'क्रीडन्नो रश्म आ भुवः'[204] (RV. V. 19. 5^{a}.) इति च। अथ जगती[205]—

> सुतं रयिं प्रतिगरं
> मदन्तिवामाशिर आ वृञ्जे नुवः।
> यन्नो मंशाजा चानुर ते हुवे
> स वाई सनिष्यत्रुरादरे॥ इति चेति (T. S. VII. 3. 11. 2)॥

(193) A drops नाम जगती (194) M & S drop त्रिपदा (195) A : स्वकीयैश्च (196) A reads : त्रिभिः पादैः ज्योतिष्मती त्रिष्टुबिति (197) A : जगत्यपि (198) A : ज्योतिष्मती जगतीति (199) A adds पादेन (200) A reads : उत्तरैः स्वकीयैश्च त्रिभिः (201-2) A reads : ज्योतिस्त्रिष्टुब् भवति। तथैव ज्योतिष्मती भवति। (203) A reads : तत्र पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुबुदाहरणम्; S : अथ त्रिष्टुप् (204) M cites the entire ṛk. (205) A cites another ṛk : इमे त इन्द्र ते वयं (RV. I. 57.4) in toto.

॥ ३ ॥ मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

मध्यमेन[206] गायत्रेणा[207]भितः स्वैः पादैर्मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती[208]। तत्र त्रिष्टुप्—'एतत् त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यत्' (RV. I 88.5) इति[209]। अथ जगती—

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी
सरस्वती वयति पेशो अन्तरम् ।
अस्थिमज्जानं मासरैः
कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ।[210] (VS. XIX 82) इति ।

यद्वा—'यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुः' (RV. VIII. 10. 2^{a}.) इति[211] च । 'ताभिरायातं वृषणोप मे हवम्' (RV. VIII. 22. 12^{a}.) इति च ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥ ५४ ॥

अन्त्येन गायत्रेण पूर्वैश्च स्वैरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती । तत्र त्रिष्टुप्[212]—'तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः[213] स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य' (RV. III. 21. 4^{ab}.) इति । अथ जगती[214]—'श्रुतावानं महिषं विश्वदर्शतम्' (RV. X 140. 6^{a}.), 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना' (RV. VIII. 35. 1.^{a}) इति सूक्तम्, 'अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसः' (AV. IV. 23. 1^{a}.) इति चानुवाकः ।

'प्रायेण त्रिष्टुब् ज्योतिष्मत् विराड्रूपा' (Uvaṭa on R. Pr. XVI. 69.) इत्याहुः बह्वृचाः । तथा—'नवकौ द्वौ वैराजत्रिष्टुभौ च विराट्स्थाना ह नाम' (R. Pr. XVI. 67, adapted) इत्यत्र[215] त्रिष्टुबित्याहुः । यथा—'श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः' (RV. II. 11. 1^{a}) इति सूत-मुतेऽन्त्यायाः[216] ।

एवमेतानि सप्त छन्दांसि व्याख्यातानि । एषामेवान्येऽपि प्रकारा यथासम्भवं द्रष्टव्याः । तद्यथा—जगतैकेन[217] चतुर्भिश्चाष्टकैः त्रिष्टुप्[218] । यथा—'नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नराः' (RV. VIII. 35. 23^{a}.) इति । तां महाबृहतीति[219] बह्वृचाः (cf. R. Pr. XVI. 71.) । एवमन्यत्रापि[220] द्रष्टव्यम् ॥

(206) A : मध्यमे ; M : मध्येन (207) A adds पादेन (208) A : त्रिष्टुप् भवति । तथैव जगत्यपि । (209) All the MSS add another illustration which could not be traced, A : प्रतिमृद वै दकाले न रितिविति ; M : प्रकुरुन्ने इमसंकामन्तरारतरीति ; S : प्र कुर्वन्नेह मा संतावन्न हारतस्य (210) A reads : तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी इत्यादिका गवां त्वचिरन्ता । (211-12) A omits. (213) A omits the second *pāda*, M quotes only half of the second *pāda* (214) None of the MSS has this sentence. (215) A drops इत्यत्र (216) A : अन्त्यात् (217) A adds पादेन (218) M adds भवति (219) A : तां महतीति (220) A : एवमन्यदपि

॥ ३ ॥ एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

[25] एकस्मिन् पादे पञ्चाक्षरे सति सर्वं छन्दः शङ्कुमती नाम[221] भवति ।[222] सत्यपि छन्दोऽधिकारे पुनश्छन्दोग्रहणं[223] प्रकृते त्रिष्टुब्जगत्योर्व्यावर्तनेन छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । 'पितुं नु स्तोषम्' (RV I 187. 1a.) इत्यत्राद्यः[224] पञ्चकः । अन्ये त्रयोऽष्टकाः । एषोष्णिग्विशेष संख्या[225]सन्निकर्षात् । एवमुत्तरत्रापि संख्यासन्निकर्षात् स्वयमेव[226] छन्दो[227] विद्यात् । एतामनुष्टुब्गर्भा (Anu. V 7) इति बह्वृचाः । पञ्चकचतुष्कसप्तकत्रैष्टुभैश्च स्यात् । यथा—'शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रा (RV. IV. 10. 8a) इति[228] ।

एकस्मिन्नि[229]ति किम् ? 'कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषः' (RV. IV. 10. 7ab) इत्येषा मृग् मा भूदिति[230] । अत्र हि द्वौ पञ्चकौ सप्तको नवकश्च पादा[231] । पञ्चक इति किम् ? 'सनितः सुसनितरुग्र' (RV. VIII. 46. 20a.) इत्येषा[232] मा भूदिति[233] । अत्र हि नवकाष्टकैकादशाष्टकाः पादाः । तामेतां विषमपदा (Anu. VII. 8.) इति बह्वृचाः ॥

॥ ३ ॥ षट्के ककुम्मती[234] ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् पादे षडक्षरे सति सर्वं छन्दः ककुम्मती नाम । यथा—

ता मे अश्व्यानां
हरीणां नितोशना ।
उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥[235] इति । (RV. VIII. 25. 23.) अत्र हि षट्कसप्त-

कैकादशकाः पादा[236] । तामेतामुष्णिग्गर्भेति (Anu. IV. 3.) बह्वृचाः । तथा—'तव स्वादिष्ठाऽग्ने संदृष्टिरिदा चिदह्नः' (RV. IV. 10. 5abc) इत्यत्र पञ्च पञ्चकाः[237] षट्कश्चैकः । तामेतां महापदपङ्क्तिरिति (R. Pr. XVI. 18.) बह्वृचाः । उभयप्राप्तौ पूर्वप्राबल्याच्छङ्कुमत्येव स्यात्, न[238] ककुम्मती । यथा—

वि योक्त्रा निनोऽश्वन्
अध्वनः स्कन्नोत ।
काष्ठां गच्छत ॥ (T. S. I. 7. 8. 1.) इत्यत्र सप्तकषट्कपञ्चकाः पादाः ॥

(221) M & S omit नाम (222) M adds छन्दः (223) M : पुनर्ग्रहणं (224) M : तत्र आद्य पाद ; A : अत्राद्य पाद (225) A : संस्था (226) M : सर्वमेव (227) M & S omit छन्दो (228) A adds शङ्कुमती (229) A : एतस्मिन् (230) A reads : इत्यादिका भवति इत्यन्ता यथा मा भूदिति (231) A adds भवन्ति (232) A : इत्यादिका (233) M & S drop इति (234) A : ककुम्मती ; M ककुद्मती (235) A quotes only the first pâda. (236) M : अत्र हि सप्तषट्कसप्तकैकादशाष्टकाः पादाः (237) M : पञ्चाष्टकाः (238) M : स : S : ना ।

[26] ॥ ३ ॥ त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या[239] ॥ ५७ ॥

यस्यास्त्रिपादाया मध्यमः पादोऽणिष्ठोऽल्पुतमः[240] सा पिपीलिकमध्या। यथा—हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वन्तानुशेपा। उभा रजी न केशिना पतिर्दन्॥ (RV. X. 105. 2.) इति। अत्र षट्को मध्यमोऽभितस्त्रिष्टुभौ।

ननु च पूर्वप्राबल्यात् ककुम्मत्येवैषा[241] स्यात्। नैतदतुल्यबलत्वात्[242]। गुरु ह्येदं लक्षणं 'त्रिपादणिष्ठमध्ये'ति चतुर्विशेषणत्वात्। ककुम्मतीलक्षणं लघु 'एकस्मिन् षट्क' इति द्वि[243]विशेषणत्वात्। लघुनश्च ग्रहणे गुरुणि[244] उदाहरणानां बहूनामितरलक्षणानामविवक्षा[245] स्यात्। तस्मात् पिपीलिकमध्येत्येषा[246]। तथा—'परि षु प्र धन्व वाजसातये' (RV. IX. 110. 1ab.) इति[247] तिसृणामृचां मध्यमा[248] गायत्रा अभितो जागताः। 'अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम्' (RV. VIII. 46 14ab.) इत्यत्र मध्ये[249] गायत्रोऽभितस्त्रयोदशाक्षरौ[250] बृहतीविशेषोऽयम् (cf. R. Pr. XVI. 52.)। त्रिपादिति किम्? अवितासि सुन्वतः[251] (RV VIII. 36. 1a.) इत्येषा मा भूत्।[252] अत्र हि मध्यमो गायत्रोऽभितो द्वौ द्वौ[253] जागतौ।[254] इष्ठनो ग्रहणं किम्[255]? '[256]इदं विष्णुर्विचक्रमे (RV. I. 22. 17a.) इत्येषा मा भूत्। मध्यमग्रहणं किम्[257]? 'प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे' (RV. I 120. 5a.) इत्येषा मा भूत्। अत्र त्रैष्टुभौ द्वौ[258] षट्कश्च। ककुम्मत्येषा। तामेतां तनुशिरा[259] (RPr. XVI. 35.) इति बह्वृचाः॥

॥ ३ ॥ विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

पिपीलिकमध्याया विपरीतायास्त्रिपादेव[260] महिष्ठमध्या[261] सा यवमध्या[262]। यथा—'स सुन्वे यो वसूनाम् (RV. IX. 108. 13a.) इत्यत्र मध्यमो[263] दशकोऽभितः सप्तकौ। त्रिपादिति किम्? 'सं मा तपन्त्यभितः' (RV. I. 105. 8a.) इत्येषा मा भूत्। एषा हि पञ्चपदा। अस्या मध्यमो जागतोऽभितो गायत्राः। 'मीढुष्टम शिवतम' (VS. XVI. 51a.) इति च। एते द्वे ऋचौ विषममध्येति बह्वृचाः[264]
[27] इष्ठनो[265] ग्रहणं किम्? 'ता विद्वांसा हवामहे वाम्' (RV. I. 120. 3a.) इत्येषा मा भूत् अत्र हि मध्यमो[266] जागतोऽभितो नवकौ। तामेतां काविराट्[267] (RP. XVI. 40) इति बह्वृचाः॥

(239) A & M : पिपीलिकामध्या (240) A : अणुतर (241) M drops एव (242) M : बलवत्त्वात् (243) A omits द्वि (244) A drops गुरुणि (245) M reads : उदाहरणगतानामेव लक्षणानामविवक्षा S reads ; उदाहरणलक्षणानामविवक्षा (146) A drops इति (247) M adds अत्र (248) M adds पादा (249) A : मध्यम पाद (250) A : त्रयोदशाक्षरा ; M : त्रयो दशाक्षरौ (251) M cites 'अग्निमीळे पुरोहितम्' instead (252-54) M omits (253) A omits the second द्वौ (255) A : अणिष्ठमध्येति किम्? (256-57) A omits (258) A reads पादौ instead of द्वौ (259) A : तनुशिरा ; M : तनुशिखा (260) A reads : या त्रिपादेव सति (261) A : महिष्ठमध्यमा ; M adds : न सूक्ष्ममध्या (262) M drops सा यवमध्या (263) A adds पादो (264) A : यवन्तिमध्येति बह्वृचाः M : विरमध्येति (265) A : इष्टन्तो (266) A adds पादो ; M : मध्यमो जागतो 267) A : कौ विराजौ

॥ ३ ॥ ऊनाधिकेनैकेन[268] निचृद्भूरिजौ ॥ ५९ ॥

एकेनाक्षरेण न्यूनेन निचृद्विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति। निचृद्गायत्री निचृदुष्णिगिति। एकेनाधिकेन भूरिग्विशेषणानि। भूरिग्गायत्री भूरिगुष्णिगिति। नैकाक्षरेण न्यूनेनाधिकेन वा[269] छन्दोऽन्तरं भवतीत्यभिप्रायः। तथा च ब्राह्मणम्—'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति। न ह्येकस्मादक्षराद्वियन्तीति[270] च' (AiB. I. 6.)। यथा—'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (RV. I. 22.17^{a}) इति निचृद्गायत्री, 'विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेत्' (RV. I. 120 2^{a}) इति भूरिग्गायत्री। 'पितुं नु स्तोषम्' (RV. I. 187. 1^{a}.) इति भूरिगुष्णिक्[271]। पूर्वमुदाहृतासु सर्वञ्चु भन्ति निचृद्भूरिजः[272] ॥

॥ ३ ॥ द्वाभ्याम् विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

द्वाभ्यामूनाभ्यां[273] विराड्विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति। विराड्गायत्री, विराडुष्णिगिति। द्वाभ्यामेवाधिकाभ्यां स्वराड् विशेषणानि[274] भवन्ति। स्वराड्गायत्री स्वराडुष्णिगिति। याः[275] खल्वृचः षड्विंशत्यक्षरास्ताः स्वराड्गायत्र्यो भवन्ति विराडुष्णिहो वा। यथा—'कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि[276] द्वेषः' (RV. IV. 10. 7^{ab}.) इति। यास्त्रिंशदक्षरास्ताः स्वराडुष्णिहो विराडनुष्टुभो वा। यथा—'ता विद्वांसा हवामहे वाम्' (RV. I. 120. 3^{a}) इति। एवमन्यत्रापि।[277] द्वयोश्छन्दसोर्मध्यगता ऋचः पूर्वं वा छन्दः स्वराड्विशेषणम्[278] उत्तरं वा विराड्विशेषण[279]मिति विद्यात्।

॥ ३ ॥ आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

या[280]द्वयो[281]र्मध्यगता[282] ऋचः समा वृत्तपादाभ्यां[283]ताः किं स्वित् पूर्वं छन्द आहो-[28] स्विदुत्तरमिति सन्देहे निर्णय उच्यते।

ननु[284] सन्देह एव नास्ति, द्वयोर्जात्योः साधारण्यस्ता इत्युक्तम्[285]। तथा च ब्राह्मणम्—'साधारणत्वं दर्शयति जागतो वा' (Ai. B.) इत्युक्तम्[286]। सत्यमेव। तथापि यत्रान्यतरन्निर्णेतुं शक्यते[287] छन्दस्तदेव तत्र प्रतिपत्तव्यम्[288]। यत्र विशेषहेतुर्नास्ति तत्र पूर्वोत्तरं[289] विकल्पेनानुचिन्तनीयम्। तत्रायं निर्णयहेतुरुक्तः[290]। आदित इति सूक्तेषु वाऽनुवाकेषु वा सामयोनिषु वा येन छन्दसोपक्रमः, यद्वा छन्दः प्रायिकं[291] भवति तदेव छन्दःसन्देहेषु निश्चेतव्यम्। *यथा—'यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाः'* (RV. I. 162. 6^{a}.)

(268) A : न्यूनाधिकेन (269) A omits वा ; M reads न न्यूनाधिकाक्षरे। (270) A : विरोधयन्तीत्यर्थं (271-72) A : पूर्वमुदाहृता ॥ बह्व्युष्णुरतो निवृत्भुरिजौ ॥ (273) A & M add अक्षराभ्याम् ; M drops न्यूनाभ्याम् (274) A adds छन्दांसि (275) M adds another या (276-77 A omits (278) S adds इष्यते (279) A : विशेषमिति (280) A omits या (281) M adds छन्दसो (282) M मध्ये ता (283) M : समा वृत्तिपादाक्षरैः ; S : समवृत्तपादार्थे। (284) A adds च (285) M drops उक्तम् (286) A reads : साधारणत्वं दर्शयति स जागतो भवति (287) M & S add तत् here (288) M : प्रतिपत्तव्यम् (289) A : पूर्वं वोत्तरं वापि ; M adds वा (290) A : निर्णयो हेतुरुक्त (291) M :

इति त्रिष्टुप्छन्दःसमुदाये[292] पाठात्त्रिष्टुबेव। 'ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम्' (RV. I. 162. 12ᵃ.) इति च। योनिवद्गुणयोर्जातिः[293] ॥

॥ ३ ॥ देवतादितश्च[294] ॥ ६२ ॥

देवतादितश्च[295] छन्दो[296] हेतुभ्यः सन्दिग्धं निर्णेतव्यम्। आदिशब्देन वृत्तपादसंख्यानां[297] पूर्वोक्तानां ग्रहणम्। कथं पुनर्देवता निर्णयहेतुः ? द्विविधो हि निर्णयहेतुः। अव्यभिचारी कश्चिल्लिङ्गतया[298] धूम इवाग्नेः। व्यभिचार्यपि कश्चित्। प्रायिकत्वात्[299]। अपवादाभावे[300] चक्षुरादय इव विषयाणां[301] वृत्त्यादय[302] इव छन्दसाम्। न[303] तावद्देवता निर्व्यभिचारं लिङ्गं नापि प्रायिकम्[304]। कथमिदेषां निर्णयहेतुरिति[305] ?

बाढम्। न देवता निर्णयहेतुरित्यु[306]च्यते। किन्तु सन्देहेषु विशिष्टदेवतादर्शने विशिष्टछन्दोऽनुचिन्तनीयमित्यदृष्टार्थोऽयं विधिः। तत्र देवता [29] वक्ष्यते। वृत्तेस्तावन्निर्णय उच्यते। यथा—'त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः' (RV. II. 1. 6ᵃ.) इति जगती। न त्रिष्टुप्। अथ पादैः—

ऋषभोऽसि शाक्वरः
घृताचीनां सूनुः।
प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद॥ (TB. III. 7.6.10)

इत्यत्र वृत्तिसंस्थाऽभावेऽपि[307] परोष्णिह (cf. P. III. 20.) इव पादा भवन्ति। यथाऽक्षर संख्यया[308]—'यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः' (RV. X. 23. 5ᵃ.), 'के ते नर इन्द्र ये त इषे' (RV. X 50. 3ᵃ.) इति च द्वे। अत्र द्वौ वैराजौ पादौ द्वौ च जागतौ[309]। ततो विराड्जगत्योः साम्यात् सन्देहो संख्यया[310] त्रिष्टुबिति गम्यते। एतामभिसारिणीम्[311] (RPr. XVI. 66.) इति बह्वृचाः। सर्वेभ्यः संख्या गरीयसी (vide RPr. XVIII. 45) इति[312] बह्वृचाः, वृत्तिर्गरीयसीति[313] छन्दोगाः, पूर्वप्राबल्यादादिर्गरीयसी[314] इति पैङ्गलाः।

॥ ३ ॥ अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा[315] देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमादग्न्यादयो देवताः[316]। तथा च मन्त्रवर्णः[317]—'अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव' (RV. X. 130. 4ᵃᵇ.)[318] इति द्वे ऋचौ। अत्र मित्रावरुणौ विराजो देवता

प्रायकं (292) A : त्रिष्टुप्समाये (293) A : योनिवद्योनि उरायो जातिः ; M : योनिवद्गुणयोर्जातिः (294) M : देवतादिभ्यश्च (295) M drops च (296) A drops छन्द (297) A : संस्थानां ; M reads : आदिशब्दो न वृत्तिपादसंख्यानां (298) A : आभिचारिकश्चेल्लि (299) M : प्रायकत्वात् (300) A : अवयवाभावे (301) A : रूपादीनां (302) A & S : वृत्त्यादय (303) A drops न (304) A : प्रायिकी (305) A : कथमिव निर्णयहेतुरिति ; M : कथमेषां निर्णय इति हेतुरिति। (306) M drops इति (307) M : वृत्तिसंख्याऽभावेऽपि ; A : वृत्तसंस्थादि गानेऽपि (308) M : यथाऽक्षरसंख्यया (309) S : द्वौ वैराजौ जागतौ द्वौ (308-10) M omits (311) A : त एतेऽभिसारिण्याविति (312-13) M drops (314) A : पिङ्गन ; M : पूर्वप्राबल्यादिर्गरीयसी (315) A drops देवा (316) A adds भवन्ति (317) A : मन्त्रवर्णा भवन्ति (318) A : सयुग्वेति द्वे , M adds after सम्बभूव—मनुष्या

'विराण् मित्रावरुणयोः' (RV. X. 130 5a.) इति वचनात्। विराट् चत्वारिंशदक्षरा[319] पंक्त्यन्तर्भूता गृह्यते। 'मित्रावरुणौ पंक्त्यैन्द्रस्त्रिष्टुभा' (Ai B.) इति ब्राह्मणवचनात्[320]। परिशिष्टायाः[321] पंक्ते[322]-स्त्रिष्टुभश्चेन्द्र एव देवता। वासवी[323] पंक्तिरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिति दर्शनात् (cf RPr. XVII. 8)।

तत्र या ऋचो गायत्री वोष्णिग् वेति सन्दिह्यन्ते[324] ता यथाग्नेय्यो गायत्र्य इत्यनुचिन्तनीया। यथा— कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषः[325] (RV. IV. 10.7a.) इति। यदि सावित्र्य उष्णिह इत्यनुचिन्त्याः। तद्यथा—'अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे। विश्वा वामानि[326] धीमहि'॥ (RV V. 82. 6.) इति ऋक्[327]।' यास्ते सोम प्रजावत् सो)ऽभि सो)ऽहं दुःस्वप्नहां दुरुष्वह (TA. X 48. 1) इत्यनुष्टुप्[328]। 'यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुः' (RV. X. 17. 13a.) इति बृहती बृहस्पतिसम्बन्धात्[329]। 'अव वेदिं होत्राभिर्यजेत' (RV. VII. 60. 9a) इति [30] द्वे विराजौ, 'एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यम्' (RV. VII. 64. 5a.) इति च मैत्रावरुणत्वात्।[330] 'प्रदातारं हवामहे इन्द्रमा हविषा वयम्[331] (T. S. I 7. 13. 4ab.) इति पंक्तिरैन्द्रत्वात्। संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना' (RV. X 103. 2a.) इति त्रिष्टुबैन्द्रत्वात्। 'शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः' (TB. III. 1. 2. 4a) इति जगती वैश्वदेवत्वादित्यादि द्रष्टव्यम्।

अन्येषामपि छन्दसां श्रुतौ दैवतं व्याख्यातं तदप्यस्यार्थायानुचिन्तनीयम्[332]। तद्यथा—'प्राजापत्या अतिच्छन्दसः विच्छन्दसो वायदेवता' पुण्यो द्विपदानां दैवतं ब्राह्मय एकपदाः स्मृताः' (RPr XVII. 9-12, adapted) इति। विच्छन्दस इति[333] पादैर्वृत्त्या[334] च विरूपाणि[335] विषमाणि छन्दांसि। तथा च ब्राह्मणम्—'ता उ विच्छन्दः[336] सन्ति विराजः' (AiB) इति॥

॥ ३ ॥ स्वराः[337] षड्जादयः ॥ ६४ ॥

सप्तानां छन्दसां षड्जादयः सप्त[338] स्वराश्चिन्तयितव्याः[339]। षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः स्वरा[340] इत्यपर आहुः[341]। देवतावत्[342] स्वरा अपि छन्दोविशेषप्रतिपत्त्यर्थाः। गोत्राणि च तथा[343]

(319) A: विराट् चात्र दशाक्षरपद्या, M: विराट् त्रिंशदक्षरा; S: विराट् चात्र त्रिंशदक्षरा (320) M: दर्शनात् (321) A drops the word (322) M adds च (323) A: सतो (324) A सह्यन्ते; M: सन्दिश्यते (325-26) A drops (327) A: इत्युष्णिक् सावित्रत्वात् (327-28) A drops, S drops the illustration (329) A: बार्हस्पत्यत्वात्, M: बृहतीसम्बन्धात्, S: बार्हस्पत्यात् (329-30) A omits (331) A omits the second *pāda*. (332) A: अस्प्त्यानुचिन्तनीयम् (333) A drops these two words (334) M: वृत्त्या (335) M. विरूपाणि (336) A & M: विच्छन्दस (337) A runs on with the com. on the previous *sūtra* and drops षड्जादय (338) A: षड्जादयः instead of सप्त (339) A: वेदयितव्याः, S: अनुचिन्तनीयाः (340) M omits स्वरा and reads: दा इति। अपर आह (341) M & S: आह (342) A: देवता इव ((343) A adds च

देवतादितश्चेत्यत्रा[344]दिशब्देन संगृह्यन्ते[345]। यत्रां यत्रां[346] खल्वृचि[347] षड्जस्वरो बहुलो भवति तां तां[348] गायत्रीति विद्यात्। स्वरयोगाच्छन्दसां[349] सामनिबन्धनः[350] साम्नां सप्तस्वरत्वात्। अथवा—

उच्चौ निषादगान्धारौ नीचौ ऋषभधैवतौ।
शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः॥

गोत्रयोगस्तु मन्त्रद्रष्टामृषीणां गोत्रयोगेनेति। अत्राप्यस्पष्टार्थ एव स्वराप्युपदेश[351] इत्याचार्याः॥

॥ ३ ॥ आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभारद्वाजकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि ॥ ६५ ॥

[31] सप्तानां छन्दसां समेमानि गोत्राणि चिन्तयेत्[352]।

॥ ३ ॥ सितसारङ्गपिसङ्गकृष्णनीललोहितसुवर्णगौरा[353] वर्णाः ॥ ६६ ॥

सप्तानां छन्दसामष्टावेते[354] वर्णाः। तत्रोष्णिग्विशेषस्य ककुभस्तृतीयो वर्णः। तथा च श्रुतिः—

शुक्लवर्णास्तु गायत्र्यः सारङ्गं रूपमुष्णिहाम्[355]।
पिशङ्गं ककुभां रूपं कृष्णं रूपमनुष्टुभाम्[356]॥
बार्हतं लोहितं ज्ञेयं पाङ्क्तं नीलमुदीरितम्[357]।
सुवर्णं त्रिष्टुभो रूपं[358] गौरं जागतमुच्यते॥ इति॥

॥ ३ ॥ श्यावान्यति[359]च्छन्दांसि ॥ ६७ ॥

[360]श्यावान्यन्यानि छन्दांसि। तथा च श्रुतिः—अतो यान्यन्यच्छन्दांसि[361] श्यावं तेषां ततः पुनः॥ इति तत्र विशेष उक्तः—'नकुलन्त्वेकपदानां द्विपदां बृहदुच्यते। सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाणि ऋग्यजुःसामब्राह्मणानि ताः' इति। केचित्तु 'विच्छन्दसां गौरीमाहुः। भूरिजं वृषलीं विराजं पृश्निं यजुषां साम्नामृचां ब्राह्मणस्य गायत्र्यादिकलादीनि' इति[362]॥

॥ ३ ॥ रोचनाभाः कृतयः[363] ॥ ६८ ॥

[364]कृतयो वक्ष्यमाणा रोचनाभाः॥

(344) M : देवतादिभ्यश्चेदित्यत्र (345) A & S : गृह्यन्ते (346) A : यस्या (347) A : खल्वृच (348) A has one तां (349) A : स्वरयोगश्छन्दसां ; S : स्वरयोगश्च छन्दसां (350) A : सामनिबन्ध (351) A : अदृष्ट एव तु स्वरा उपदेश ; M : अत्र स्पष्टार्थ etc. (352) A : अनुचिन्तयेत् (353) M omits सुवर्ण (354) M : एतेऽष्टौ वर्णा (355) M रूपेण शुभ्रा गायत्र्य ; A : रूपं सारङ्गमुष्णिहाम् (356) A : कृष्णमानुष्टुभं तत (357) A : लोहितं बृहतीनान्तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः (358) M : त्रिष्टुभः स्वर्णवर्णाभा (359) A : श्यामान्यति (360-62) M omits (361) A : यान्यन्यानि छन्दांसि (363) M adds इति च ; S adds इति (364) M omits the rest of the *sūtra* and *bhāṣya* to the end of the chapter ;

॥ ३ ॥ अनुक्तानां कामतो वर्ण इति ॥ ६६ ॥

अनुक्तानां दैवीगायत्र्यादीनां यथाकामं वर्णाः चिन्तनीयाः। देवताज्ञानं छन्दोनिर्णयार्थम्। अदृष्टार्थं वा स्वरादयोऽप्यवश्यं छन्दोवत् प्रतिपत्तव्याः। [365]अथातो निर्वचनम्—गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मण इत्यादिना तदपि यथा शून्ये विद्यात् ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये तृतीयोऽध्यायः॥

(365) A adds : तथा निर्वचनमपि श्रुतान्तम्

अथ चतुर्थोऽध्यायः

॥ ४ ॥ चतुःशतमुत्कृतिः[1] ॥ १ ॥

[2] अथ चतुर्दश छन्दांसि व्याख्यायन्ते। चतुरधिकं शतं चतुःशतम्। शतमक्षराणि चत्वारि चोत्कृतिर्नाम छन्दः॥[3]

॥ ४ ॥ चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः[4] ॥ २ ॥

उत्कृतेर्वर्णांश्चतुरश्चतुरस्त्यजेदन्या[5]नि छन्दांसि सम्पद्यन्ते॥

॥ ४ ॥ तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तानि छन्दांसि अभि सम् वि आ प्र इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परः कृतिशब्दः।[6] स एषां[7] वाचकः।[8] अभिकृतिः संकृति[9]र्विकृतिराकृतिः प्रकृतिरिति।[10] तत्रोत्कृतेश्चतुर्वर्णानां[11] त्यागादभिकृतिः शताक्षरा।[12] संकृतिः षण्णवत्यक्षरा। विकृतिर्द्विनवत्यक्षरा।[13] आकृतिरष्टाशीत्यक्षरा[14]। प्रकृतिश्चतुरशीत्यक्षरा॥

॥ ४ ॥ प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

प्रकृति[15]शब्दोऽयं प्रकृत्या[16] निरुपसर्ग एव[17] परस्य[18] छन्दसो वाचकः। कृतिरिति।[19] कृतिरशीत्यक्षरा[20]। ता एताः सप्त कृतय एकोऽतिच्छन्दसां वर्गः[21]॥
[32]
अथ[22] सामान्यसप्तको [23]वर्गः —

॥ ४ ॥ धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः ॥ ५ ॥

कृतिमधोऽधो[24] धृत्यष्टिशक्करीजगत्यः स्युः॥ तत्र विशेषः —

(1) A : कृतिः M कृते (2-3) M omits (4) A omits this *sūtra* : M reads : स्तुवेदुत्कृते (5) S adds चेत् (4-6) A drops (7) A म च तेषां (8) M · adds अभिकृतिः (9) M · सङ्कृति (10) A drops इति (11) A चतुर्णां वर्णानां (12) A adds सम्पद्यन्ते (13) A drops the sentence (14) M drops the sentence (15) M & S कृति (16) M · प्रकृति (17) A · निरुपसर्गस्य एव M : निरुपसर्गश्च S : निरुपसर्गश्चैव (18) M drops परस्य (19) A & S omit this sentence (20) A reads this as a *sūtra* (21) A एतास्त सप्त कृतय एकोऽपि छन्दसां वर्ग (22) M : अथ (23) A · सामान्य सप्तको (24) A कृतेरधो या

॥ ४ ॥ पृथक् पृथक् पूर्वत्र एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एतान्येव[25] धृत्यादीनि नामान्येषामेव धृत्यादीनां पूर्वतः[26] पुरस्ताद्भवन्ति । तानि च न सर्वेभ्यः पुरस्ताद्भवन्ति किन्तु मध्ये मध्य[27] एव पृथक् पृथगेकैकस्य पुरस्तादेकैकं भवति[28]—[29]धृति[30]रष्टिः[31] शक्करी[32] जगती इति ॥

॥ ४ ॥ द्वितीयं द्वितीयमतितः[33] ॥ ७ ॥

एषां[34] पुरस्ताद्द्वितीयं द्वितीयं नाम कृतं तदतिशब्दात्[35]परं भवति । अतिधृतिर्धृतिरत्यष्टिरष्टिरतिशक्करी शक्कर्यतिजगती जगती[36] । तत्रातिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा[37] । धृतिर्द्विसप्तत्यक्षरा[38] । अत्यष्टिरष्टषष्ट्यक्षरा । अष्टिश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अतिशक्करी षष्ट्यक्षरा । शक्करी षट्पञ्चाशदक्षरा । अतिजगती द्विपञ्चाशदक्षरा । जगती पूर्वमेवोक्ता । नेयमतिच्छन्दः ।[39] अतिजगत्यर्थं पुनरिहोक्ता ।[40] एताश्चतुर्दशातिजगत्यादयोऽतिच्छन्दसः ।

तत्रातिजगती—'तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम्' (RV VIII 97. 13^a) इति । 'स्वाद्वीं परिस्रुतो-रसम्' (VS. XIX. 79.ª) इति च[41] । शक्करी वा । 'अयं सहस्रमानवः'[42] (Pañ B. IV 9. 1^a) इति शक्कर्यतिशक्करी वा शाखान्तरे । 'प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे' (RV. V 87 1^a) इति च[43] सूक्तम् ।

अथ शक्करी—'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' (RV X. 133. 1^a) इति ।[44] 'तच्छंयोरावृणीमहे' (TS. II. 6. 10.2) इति च । 'अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः' (RV. VIII. 36. 1^a.) इति च सूक्तं महानाम्न्यन्तम् ।

अथातिशक्करी—'या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेहि[45]' (TS. III. 4. 10 5) इति । अन्यथा शाखान्तरे 'सुषुमा [33] यातमद्रिभिः' (RV. I. 137. 1^a.) इति च सूक्तम् । 'अध त्विषी मामभ्योजसा क्रिविम्' (RV. II. 22. 2^a) इत्यादयश्च बह्वृचानाम् । 'अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः' (SV. I. 464^a.) इति छन्दोगानाम् । 'रेतो मूत्रं विजहाति' (VS XIX. 76^a.) इति च 'दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्' (VS. XIX. 77^a.) इति च । द्वे इमे अष्टी वा ।

(25) M drops एव (26) M drops पूर्वतः (27) A drops one मध्य (28) A reads एकैकस्य पुरस्तात् ...... भवति as a *sūtra* (29-32) M adds the अति varieties too. (33) A reads this *sūtra* as a continuation of the *bhāṣya* (34) M : यदेतदेषां (35) A : तदितिशब्दात् ; M : तदिति शब्दात् (36) A reads this as a *sūtra* (37) A षट्सप्तत्यक्षरा (38) A : द्विसप्तत्यक्षरा (39) A : नेयमतिच्छन्द अतिजगत्यर्थं ; M : नेयमतिच्छन्दा अतिजगत्यर्थं (40) A adds ता (41) A drops च and runs on (42) A : अय ह समानव ; S : अयं सहस्र मानव (43) M drops च (44) A reads here the illustration : होता यक्षदश्वा .. (45) M reads : या ते अग्ने य स्वया तनुस्तये भ्युहनेन

अथाष्टिः—त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम्' (RV. II. 22. 1a.) इति। 'त्वां ह्यग्ने सदमित् समन्यवः' (RV. IV. 1. 1a.) इति चात्यष्टिर्वा[46]। 'तव त्यं नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमम्' (RV. II. 22. 4a.) इत्यादि अतिशक्वरी वा[47]। 'अभि त्यं देवम्' (AV. VII. 14. 1a) इति च। 'होता यक्षद्देव्या होतारा भिषजाऽश्विना' (VS. XXI.36a.) इति[48], 'इदं हविः प्रजननं मे अस्तु' (VS XIX. 48a) इति च वाजसनेयिनाम्[49]।

अथात्यष्टिः—'यच्चा साम्ना यजुषेति युवन्तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुधा' (TB III. 7. 14. 1) इति, 'अया रुचा हरिण्या पुनानः' (RV. IX. III 1a) इति च सूक्तम्। 'अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम्' (RV. I 127 1a) इति पारुच्छेपम्। 'पार्थिवान् ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि'[50] (TS. III. 2. 8. 6b) इति च। 'इमं समुद्रं शतधारमुत्सम् (TS IV 2. 10 2a.) इति, 'इमामूर्णायुं वरुणस्य मायाम्' (TS. IV. 2 10. 3a) इति, 'अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भात्' (TS. IV. 2 10 4a.) इति च[51]।

अथ धृतिः—'देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रमवर्धताम्'[52] (VS. XXVIII. 16a.) इति, 'सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न' (RV IV. 1. 3a) इति, 'अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः' (RV. I. 133. 6a.) इति, 'येन मद्र येन सत्रम्' (TB. III. 7 14. 2a). इति च।

अथातिधृतिः—'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इत्यादि 'भुवः पते' इत्यन्तम् (VS XII. 4)। कृतिर्वा शाखान्तरे।

होता यक्षद् दुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां
न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे धेनुः[53] सरः-
स्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः
सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्य[34]न्त्वाज्यस्य होतर्यज॥ (VS. XXI. 34) इति।

'स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः' (RV. I. 127. 6a.) इति। 'व्यूहेन शकुन्तिका मेऽववीद्विपुष्टं धयन्तिका' इति च शाखान्तरे। 'देवा देवेषु पराक्रमध्वम्' (KS. XXXVIII. 12a) इति च।

अथ कृतिः—
त्रिधृद् घर्मो विमातु मे आकूत्या मनसा सह विराजा
ज्योतिषा सहा यज्ञेन पयसा सह ब्रह्मेण यशसा।

(46) A drops चात्यष्टिर्वा and adds: ऐन्द्रा हा पन परावत इति। (47) A drops अतिशक्वरी वा
(48) A drops the illustration : होता यक्षद्देव्या .. (49) A drops च; M reads : वाजसनेयिना
(50) A : प्रायेण ध्रुवेण हविषोऽवसोममिति; M : प्रायेण ध्रुवं ध्रुवेण हविषेति; S : प्रायं ध्रुवं ध्रुवेण हविषे वसोमं इति। (51) M reads these three illustrations as one, omitting the इतिs
(52) M cites the whole *yajus* with corrupt readings (53) A omits this illustration; M reads कामाद् in place of धेनु

सह सत्येन तपसा सह तस्य दोह्मशीमहि
तस्य सुम्नमशीमहि तस्य भक्ष्यमशीमहि ॥[54] (Ā Śr. V 13 6[c]) इति।

अथ प्रकृतिः[55]—'भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्रो एतु पुरोगवः' (AV. XII. 1 40[b]) 'यस्यां सदो हविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः युज्यन्ते[56] यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे' (AV. XII. 1. 38.) 'सा नो भूमिर्दक्षिणायां सुशेवो' 'देवो[57] दधातु सुमनस्यमाना' ॥ (AV. XII 1. 44[d]) इति पञ्चावसानेति।

अथाकृतिः—'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं शृणवाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ (TA. IV. 42. 32) इति[58]।

अथ विकृतिः—'इमे सोमाः सुरामाणश्छागैः। न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैः। न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तः। मदा मासरेण परिष्कृताः। शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता। वो मधुश्चुतस्तानश्विना। सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा। जुषन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु। मदन्तु व्यन्तु होतर्यज' ॥[59] (VS XXI. 42[b] et seq) अत्र दशाक्षराः पादा द्वा एकादशाक्षरौ।[60] 'अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्' (Ap MB. II 3. 3[a].) इति च।

अथ संकृतिः—'देवो अग्निः स्विष्टकृत्। देवान्यक्षद्यथायथम्। होताराविन्द्रमश्विना। वाचा वाचं सरस्वतीम्। अग्निं सोमं स्विष्टकृत्। स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा। सविता वरुणो भिषक्। इष्टो देवो वनस्पतिः। स्विष्टा देवा आज्यपाः। स्विष्टो अग्निरग्निना। होता होत्रे [35] स्विष्टकृत्। यशो न दधदिन्द्रियम्। ऊर्जमपचितिं स्वधाम् ॥ (VS. XXI 58) इति। अत्र त्रयोदश गायत्राः पादाः। उत्कृतिर्वाऽप्यूहेना[61]ष्टाक्षरैः पादैः।

अथाभिकृतिः—'अपूपवान् घृतवानपूपवांश्चरुवानपूपवान् क्षीरवानपूपवान्दधिमानपूपवान् मधुमान्' (TA. VI. 8. 1.) इत्याद्यभिकृतयः।[62]

अथोत्कृतिः—'छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेतां हविः' (VS. XXI. 43) इति। एवं 'सुभेषजम्'[63] (TS. I. 8. 6. 1[d].) इति[64] सूक्ते सन्त्युत्कृतयः[65] ॥ (*vide* Ṛ Pr. XVI. 88.)

(54) A quotes only half of the first *pāda*. (55) A: आभानो अनुप्रयुङ्क्तामित्यादि। जे दधातु सुमनस्यमान (56) M : युज्यन्ते। (57) M : मन्ने। (58) A : तच्चक्षुर्देवहितमित्यादि सूर्यं दृश इत्यन्तः ; M : तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन्ति पश्येमेत्यादि .. ज्योक् च सूर्यं दृशे इति ; S : तच्चक्षुर्देवहितमिति। (59) A & M : सोमम् in place of होतर्यज। (60) A : दशाक्षरा पादा एको दशाक्षरा ; M : अत्र दशाक्षरा पादा। एक एकादशाक्षर; S : अत्र नव दशाक्षरा पादा एकादशाक्षर। (61) A : वा व्यूहेन। (62) A adds : सक्तो वाचे द्वे। (63) A & M : सुभेषजे। (64) A M & S : अपि। (65) A: कृतय।

॥ ४ ॥ उक्तं साति मध्यं प्रतिष्ठा सु च ॥ ८ ॥

इमान्यन्यानि पञ्च[66] छन्दांसि। उक्तं नामैकं छन्दः। उक्तमेव साति अतिशब्दसहितमत्युक्तमिति यावत्। द्वितीयं छन्दः। मध्यं[67] नाम तृतीयं छन्दः। प्रतिष्ठा नाम चतुर्थम्। प्रतिष्ठा सुशब्दसहिता[68] सुप्रतिष्ठेति। तत् पञ्चमं छन्दः।

क्व[69] पुनरिमानि छन्दांसि प्रतिपत्तव्यानि[70]? न[71] तावदुत्कृतिमुपर्युपरि। प्रतिरोधनारम्भविरोधात्[72]। तथा हि[73] प्रातिलोम्येनातिच्छन्दसामारम्भः कृतः। परस्तात् स्थितात्[74] उत्कृतिनारम्भाधःस्थस्य छन्दस उक्तत्वात्। स चारम्भः[75] परस्तादिमानि छन्दांसि मा भुवन्निति सूचयितुम्। नापि जगतीमधोऽधः स्युः। तत्र त्रिष्टुबादीनामुक्तत्वात्। नापि गायत्रीमधोऽधः।[76] तत्रापि संख्याऽनभिधानात्।

अत्राह[77]। ज्ञायत एव संख्या। तथा हि गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरोक्ता।[78] तस्याश्चतुर्णां[79] त्यागात्[80] विंशत्यक्षरमुक्तम्।[81] तस्य चतुस्त्यागात्[82] षोडशाक्षरमत्युक्तम्। एवं द्वादशाक्षरमष्टाक्षरं चतुरक्षरमिति।

नैतद् युक्तम्। [36] यतोऽस्मिन्[83] तन्त्रे पूर्वापरपदार्थसंख्यया संख्यानियमो नाश्रीयते इति पञ्चाध्याये वक्ष्यते। ततो न गायत्र्याः संख्याग्रहणं[84] युक्तम्। अभिकृत्यादीनां तु 'चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः' (P 4/2) इत्यस्मात् संख्याग्रहः। नोत्कृतिसंख्याभावात्।[85] न चैतद्वचनं त्रिष्टुबादीन्यतिलङ्घ्य[86] गायत्र्या अधस्तात् प्रवृत्तिमर्हति।[87] तस्मादज्ञातसंख्यानीमानि छन्दांसीति।

उच्यते।[88] एवं तर्हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादावेवेमानि[89] छन्दांसि स्युः। तेनोक्तं चतुरक्षरमत्युक्तमष्टाक्षरं मध्यं[90] द्वादशाक्षरं प्रतिष्ठा षोडशाक्षरा सुप्रतिष्ठा विंशत्यक्षरेति।[91]

नन्वेवं सति[92] उक्तमेकाक्षरमत्युक्तं द्व्यक्षरं मध्यं त्र्यक्षरं[93] प्रतिष्ठा चतुरक्षरा सुप्रतिष्ठा पञ्चाक्षरेति[94] किं न स्यात्?

उच्यते। 'पादश्चतुर्भागः' (P.4/11) इति वक्ष्यमाणात् विशेषणादिमानि[95] छन्दांसि प्रायेण गायत्रीशब्देनैव[96] व्यवह्रियन्ते।[97] क्वचित् 'मा प्रमा प्रतिमोपमा[98] संमा'[99] (R Pr. XVII. 19.)

(66) A drops पञ्च। (67) M : मध्यमं। (68) A : प्रतिष्ठाशब्दश्च समस्तो। (69) A drops क्व। (70) A : अप्रपत्तव्यानि (71) A drops न। (72) A : प्रतिपत्तव्यानि विरोधात्। (73) A : इति ; S : तावत्। (74) A : परस्तात् स्थाम्। (75) M & S : समारम्भः। (76) M adds स्युः (77) M : तत्राह। (78) A : चतुर्विंशत्यक्षरैर्युक्ता। (79) A adds अक्षराणां। (80-82) M drops (81) A adds स्यात्। (83) A : यदस्मिन्। (84) M : संख्याग्रहणं। (85) A : संख्याग्रहणेनोत्कृति-संख्याभावो (86) A : त्रिष्टुभादीन्यतिलङ्घ्य। (87) M : अर्हति ; S : वर्ति। (88) M drops (89) A : एतानि। (90) M : मध्यमं। (91) M : विंशाक्षरा इति। (92) A drops सति ; M : नन्वेवमपि। (93) M : त्र्यक्षरं मध्य। (94) M adds एवं। (95) M : वक्ष्यमाणत्वात् तानीमानि ; S : वक्ष्यमाणविशेषणत्वादिमानि। (96) M drops एव (97) A : व्यवह्रियन्ते ; M : व्यवहृतौ। (98) M : उपमा। (99) M & S : समा

इत्युक्तानि। क्वचित् एवः वरिवः शम्भुः परिभूराच्छः'[100] (VS XV 4, adapted) इति। कैश्चित् कृतिः प्रकृतिः संकृति[101] रभिकृतिरत्कृतिरित्युक्तानि।

तत्रोक्तम्—'नूनमथ' (RV. VIII. 46. 15^{a}) इत्येकपदेयम्। अथात्युक्तम्—'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः' (TB. II. 1. 9. 2.) इति द्विपदा।[102] 'सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः' (TB II 1. 9 2) इति, 'इन्द्रो ज्योतिः ज्योतिरिन्द्रः' (KS. XL. 6) इति च।[103] अथ मध्यम्—'अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः प्रजा ज्योतिः' (TB. II. 1. 2. 11.) इति त्रिपदा। अथ प्रतिष्ठा—'अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप। त्वष्टारं सोमपीतये'[104] (RV. I. 22 9) इत्यत्र त्रिपात्।[105] अथ सुप्रतिष्ठा—'पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि। वाजेभिर्वाजयताम्॥' (RV. VI 45 29) इति त्रिपदा[106]। 'य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं व ऋध्यासम्' (KS XXXV 3) इति, 'अग्ने हंसि न्यत्रिणम्' (RV. X 118. 1^{a}.) इति च।

एतामपि मध्यगतानि [37] द्व्यक्षरप्रभृतीनि चतुरुत्तराणि 'राट्[107] विराट् स्वराडणामानि' (cf. ṚPr. XVII. 5., NS. I 5) छन्दांसि भवन्ति। तथातिच्छन्दसामपि। तत्र द्व्यक्षरं छन्दो बृहदित्ये[108]कपदेयम्।

अथ षडक्षरम्—'जुम्बकाय स्वाहा' (VS XXV. 9^{d}) इति।[109] एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यानि[110]। केचिद् त्र्यक्षरादीनां चतुरुत्तराणां द्विशताक्षरान्ताणां मध्यगताना[111] छन्दसां 'हर्षीका, सर्षीका, मर्षीका सर्वमात्रा[112]' (cf ṚPr. XVII 20) इत्यादीनि नामानि वर्णयन्ति। तथाऽतिच्छन्दसामपि 'विभृतिः, शक्करी, श्रष्टिः, हाना' (cf. NS I 5) इत्यादीनि पृथङ्नामानि[113] वदन्ति॥[114]

॥ ४ ॥ अथ लौकिकम् ॥ ६ ॥

एवं तावज्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृतिरतिधृतिः कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिरिति पञ्चदश वैदिकानि[115] छन्दांसि भवन्ति।[116] अष्टाचत्वारिंशदक्षरादि[117] चतुरुत्तराणि चतुःशतान्तानि उक्तानि। तथा उक्तमत्युक्तम्मध्यं प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठेति च पञ्च चतुरक्षरादीनि चतुरुत्तराणि विंशत्यक्षरान्तानि उक्तानि।[118] एषु विंशतिषु छन्दःसु लौकिकमपि रूपमस्ति। तच्च पञ्चमाध्यायादौ वक्ष्यते॥

(100) A· क्वचिदेवो परित्र शम्भूरादिति; M क्वचिदेवो वरित्र शम्भु परिभू परिभूराद्दिति; S क्वचिद्देवो परिवशम्भूरान्निति। (101) A drops प्रकृति; M drops प्रकृति। (102) A adds तथा। (103) A & M drop च। (104) A reads अग्ना ई पत्नीवासुसजोर्देवेन त्वष्टा सोम पिब, M reads; अग्मायो पत्नो वामुसजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिबा; S अग्ने पत्नीव हद्देवानां देवेन त्वष्टा रसमपि बत। (105) इति त्रिपदा in all the MSS (106) A adds एव। (107) A drops राट्। (108) A· बृहती। (109) A adds द्विपदेयम्। (110) A एवमन्यान्यपि, M adds इति। (111) M reads षड्विंशते in place of मध्यगतानां। (112) A omits the last two names; M: धर्ममात्रा। (113) M drops. (114) M & S वर्णयन्ति। (115) A वै कृतानि (116) A drops भवन्ति। (117) A & S: क्षरादीनि। (118) A drops उक्तानि।

|| ४ || आ त्रैष्टुभात् यदार्षम्[119] || १० ||

यानि चार्षाणि छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि चतुश्चत्वारिंशदक्षरान्तानि आ त्रैष्टुभा-च्छन्दांस्युक्तानि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुबिति, तेष्वपि षट्सु लौकिकमपि रूपमस्ति। इत ऊर्ध्वमपि सर्वत्र लौकिकमित्यधिक्रियते।

[38] || ४ || पादश्चतुर्भागः || ११ ||

उक्तादिषूत्कृत्यन्तेषु षड्विंशतौ छन्दःसु [120]वक्ष्यमाणेषु च मात्राछन्दःसु[121] समप्रविभक्तेषु[122] च चतुर्थो भागः पाद इति ज्ञेयः। तेनोक्तस्यैकमक्षरं पादः गायत्रस्य षडक्षराणि जागतस्य द्वादश[123] उत्कृतेः षड्विंशतिः।[124] अत एवोक्तादीनि एकाक्षरं द्व्यक्षरं दशाक्षरमिति व्यवह्रियन्ते। प्रयोजनं चास्य सूत्रस्य मात्रासमकतनुमध्यादिषु। पादमात्रस्य लक्षणे कथितेऽन्येषामपि तावतां पादानां ग्रहणम्॥

|| ४ || यथावृत्तसमाप्तिर्वा || १२ ||

अथवा समप्रविभागासम्भवे[125] न्यूनाधिकैरपि पादैर्यथा वृत्तस्य चतुष्पाद एव समाप्तिः सम्भवति तत्र तादृश एव चतुर्थो भागः पादः। तेन वैतालीयादिषु द्वयो[126] न्यूनाधिकयोः पादयोर्लक्षणे कथिते तादृशौ द्वावन्यावपि पादौ द्रष्टव्यौ।

पद्यचतूरूर्ध्वं चतुर्द्धा चत्वार एव पादाः। इमानि खलु छन्दांसि वर्णजातयो मात्राजातयश्चेति। तत्रोक्तादय उत्कृत्यन्ता वर्णजातय उक्ताः। वक्ष्यन्ते च। मात्राजातयः पुनरार्यादय इदानीं प्रक्रियन्ते। तासु च काचित् वेदेऽपि दृश्यते। तथा चाथर्वणिकाः श्लोकमार्याजातीयमामनन्ति—

घृतमिव पयसि निगूढं
भूते भूते च वसति विज्ञानम्।
सततं मन्थयितव्यं[127]
मनसा मन्थानभूतेन ॥[128] (Br. Bind. Up. 20) इति।

मात्राजातयोऽपि द्वयम्—गणजातिर्निर्गणजातिश्चेति।

गणजातिमार्यां प्रस्तोष्यन् गणसंज्ञां[129] कथयति—

[39] || ४ || लः समुद्रा गणः || १३ ||

'लः' लघवः समुद्राश्चत्वारश्चतस्रो मात्रा इति यावत्। ता गणसंज्ञा भवन्ति।

स च गणः पञ्चधा प्रयोक्तव्य इत्याह—

(119) A : त्रैष्टुभाच्च यदार्षम्। A drops the words between 120 & 121 (122) M : समप्रवि भक्तेषु। (123-124) A drops. (125-126) A drops due to haplology. (127) A : मन्थयितव्यम् : M : संन्थयितव्यम्। (128) M : मना मन्थानप्रहेन : A : मं न्थानभूतेन (129) M : गणसंज्ञां।

॥ ४ ॥ गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १४ ॥

गौ गन्तो गमध्यो गादिर्लश्च। गौ गुरू द्वौ कदाचिद् गणोऽसौ भवति। गुर्वन्तो वा त्रिकः 'स'-गणः। गुरुमध्यो वा 'ज'-गणः। गुर्वादिर्वा 'भ'-गणः। चत्वारो[130] लघवो वाऽसौ भवति। पञ्चधाऽपि चतुर्मात्र एव गुरोर्द्विमात्रत्वात्। 'लौ स' इति द्वयोर्मात्रयोः स्थाने एकस्य गुरोरुक्तत्वात्। ननु 'लश्च' इति पुनर्ग्रहणमनर्थकं 'लः समुद्रा गण' इत्युक्तत्वात्। नानर्थकं तस्य मात्राविधानार्थत्वात् अस्य च लघुप्रयोगार्थत्वात्। एतेन पञ्चप्रकारेण[131] गणेन आर्याः कर्तव्याः[132]।

अथार्यालक्षणमुच्यते। तत्र[133] गाथाजातयश्चतस्र[134] इति।

तत्र गाथा तावत्—

॥ ४ ॥ स्वरा अर्धञ्चार्यार्धम् ॥ १५ ॥

'गण' इति वर्तते। वचनं विपरिवर्तते। स्वराः सप्तगणा अर्धञ्च गणस्यार्धं श्लोकस्यार्धं स्यात्। साऽऽर्या नाम जातिर्भवति। 'गाथा' नामैषार्या शास्त्रान्तरेषूक्ता। गणानां सप्तानां प्रत्येकं पूर्वोक्तैः पञ्चभिः प्रकारैः प्रयोगे प्राप्ते इदमाह—

॥ ४ ॥ अत्रायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्रार्यायामयुक् अयुजो[135] गणाः प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च जो मध्ये गुरुर्न कर्तव्यः। ततश्चैते गणाश्चतुष्प्रकाराः[136] शेषाश्च पञ्चप्रकाराः[137]।

[40] ॥ ४ ॥ षष्ठो ज्[138] ॥ १७ ॥

षष्ठो गणो 'जो' मध्ये गुरुरेव नियमेन भवति। प्राप्तस्य वचनं नियमार्थम्।

॥ ४ ॥ न्लौ वा ॥ १८ ॥

नगणस्त्रिलघु लघुश्चैक इति चतुर्लघुर्वा[139] षष्ठो गणः।

॥ ४ ॥ न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १९ ॥

षष्ठो गणो न्लौ चेत् चतुर्लघुश्चेत् पदं द्वितीयाक्षरादि पृथक्[140] प्रवर्तयेत्। षष्ठगणस्य द्वितीयमक्षरं प्रथमञ्च एकः शब्दो न स्यात्। द्वितीयमक्षरमन्यस्य शब्दस्या[141]दिरेव स्यादित्यर्थः॥

॥ ४ ॥ सप्तमः प्रथमादि ॥ २० ॥

सप्तमो गणो न्लौ चेत्[142] प्रथमाक्षरादि प्रवर्तयेत्। प्रथमाक्षरं शब्दस्यादिरेव स्यादित्यर्थः॥

(130) A drops चत्वारो। (131) A drops पञ्च। (132) A कार्या। (133) M तास्च ; S ता च ; M adds पञ्चतथ्य। (134) M & S गाथागीतयश्चतस्र। (135) A अयुग्मो। (136-37) A omits. (138) M & S ज। (139) A न्लौ। (140) A drops पृथक्। (141) A drops शब्दस्य। (142) A adds चतुर्लघुश्चेत् पदं

॥ ४ ॥ अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

'अर्धम्' इत्यनुवर्तते। विभक्तिर्विपरिवर्तते। अन्त्येऽर्धे पञ्चमो गणो न्लौ चेत् पदं प्रथमात्तराद्येव स्यात् ॥

॥ ४ ॥ षष्ठश्च ल् ॥ २२ ॥

चकारादन्त्य इत्यनुवर्तते। अन्त्येऽर्धे षष्ठो गणो लघुरेवैकः स्यात् न चतुर्मात्रः। इत्थं गाथालक्षणमुक्तम्। तत्रोदाहरणम्—

वन्दे मातरमार्यां वाणीं वर्णाभिमानिनीं देवीम्।
यामेव विदुरुपास्यां परासु[143] गाथासु पथ्यासु ॥

न्लौ वा नौ चेत् पदं द्वितीयादीत्युक्तम्[144]। तद्यथा—

निजमुखविपुलप्रतिबिम्बवति तमिव[145] हारतरलतारेषु[146]।
[41] वीक्षितुमासीनोरसि भर्तुर्जगदखिलमवतु रमा ॥

॥ ४ ॥ त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २३ ॥

त्रिषु गणेषु आद्येषु पादः क्रियते। आद्ये प्रथमेऽर्धे, चकारादन्त्ये च। सा गाथा 'पथ्या' नाम भवति। पूर्वमर्धस्य लक्षणविधानात् पादसद्भावाभावौ नोक्ताविति वचनम्। तेनात्राप्याद्य एव श्लोक उदाहरणम्।

॥ ४ ॥ विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

अन्या गाथा 'विपुला' यस्यास्त्रिषु गणेषु पादो न क्रियते। सा च 'पूर्वे मुखपूर्वे'त्यादिना वक्ष्यमाणन्यायेन मुखादिविशेषणत्रयस्यात्रापि सम्बन्धसद्भावात् त्रिधा विपुला। मुखविपुला, जघनविपुला, महाविपुला चेति।[147] तत्र 'मुखविपुला' सा यस्या न पूर्वार्धे पादव्यवस्था। यथा—निजमुखविपुलप्रतिबिम्बेत्यादि (loc. cit) श्लोकः। यस्या नोत्तरार्धे सा 'जघनविपुला'—

सा जयति जघनविपुला गौरी यस्या जितस्मरोऽपि हरः।
दिक्सङ्गतो[148] द्वितीयात्वमपि न सहतेऽद्वितीयायाः ॥

यस्या नोभयोरर्धयोः सा 'महाविपुला'। यथा—

विभजन् वेदांश्चतुरः ककुभ इवाम्भैश्चतुरः स विजयते।
यस्माल्लब्धवरस्यैव जनस्यैते[149] महाविपुलाः ॥

॥ ४ ॥ चपला द्वितीयचतुर्थौ गुर्मध्यौ जौ ॥ २५ ॥

द्वितीयचतुर्थौ गणौ जौ मध्यगुरू स्याताम्। तदा गाथा 'चपला' नाम भवति। तौ च मध्ये गुरू गणौ मध्यौ गुरोर्मध्यगतौ स्तः। ततश्च प्रथमो गणो गुर्वन्त एव स्यात्। तृतीयो गुरुरेव द्विः। पञ्चमो गुर्वादिरेव। इत्येवं गुर्वोर्मध्यगतौ जौ भवतः ॥

(143) A: श्रुवयो। (144) A: द्वितीयादीत्याद्युक्तम्; M: द्वितीयादीतम्। (145) A: प्रतिबिम्बवद्गतिनिभ
(146) M: हारतरलं भारेषु; S: हारतरलभारेषु। (147) A adds केचित्। (148) A: ऐक्यं गतौ
(149) M: जनस्य हे।

[42] ॥ ४ ॥ पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वार्धे चेदिदं चपलालक्षणं तदा मुखशब्दपूर्वा चपला भवति। मुखचपलेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ जघनपूर्वेतरत्र ॥ २७ ॥

इतरत्र द्वितीयार्धे चेदिदं चपलालक्षणं तदा 'जघनपूर्वा' चपला भवति। जघनचपलेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

उभयोरप्यर्धयोश्चेदिदं चपलालक्षणं तदा महाचपला। एतास्तिस्रोऽपि पथ्यया विपुलाभिश्च सहैव भवन्ति। ताश्च प्रत्येकं चतसृभिः सम्पर्काच्चतुर्धा चतुर्धेति द्वादशचपला.। केवला[150]श्चतस्र इति षोडशचपलाः। तत्र पथ्यामुखचपला—

देवाधिनाथ नाथं हरिं पुराणं विनैव भगवन्तम्।
या स्तौत्यन्यजन्मतः सा नष्टा सैव[151] मुखचपला ॥

अथ मुखविपुला जघनचपला—

भगवति भवव्याधिभिषजि निष्ठां[152] विनाऽस्ति का दयिताः।
यदमी जना विना तामुपासते जघनचपलां स्त्रीम् ॥

अथ जघनविपुला महाचपला—

आस्तां विमुक्तिरेताः स्त्रियोऽपि दयाः कथं महाचपलाः।
सेवां विना गिरीशस्य बालरामा इव श्वश्रूम् ॥

एवमन्या अपि द्रष्टव्याः।

इदानीं गीतयोऽधिक्रियन्ते।

॥ ४ ॥ आद्यर्धसमा गीतिः ॥ २९ ॥

आद्येनार्धेन समा यदि सर्वा स्यात् तदा गीतिः। आद्येनार्धेन साम्यं चार्याया आद्येनार्धेन अन्त्यस्य साम्यम्। आद्यार्धे षष्ठो गणो 'जो' वा 'न्लौ' वा स्यादित्युक्तम्। [43] अन्त्येऽर्धे षष्ठश्च 'ल्' इति लघुमात्रत्वं विहायान्त्येऽपि[153] षष्ठो 'जो' वा 'न्लौ' वा स्यात् सा गीतिः। [154]पञ्चमे च लघुशब्दस्य प्रथमादित्वनियमो न स्यात्, सप्तमे सर्वलघुश्च स्यात् ॥[155]

॥ ४ ॥ अन्त्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्त्येनार्धेन यदस्य समः स्यात्। आद्येऽप्यर्धे षष्ठो गणो लघुमात्र एव। पञ्चमे च सर्वलघौ शब्दस्य प्रथमादित्वनियमः[156] स्यात् तदा उपगीतिः ॥

(150) A adds च पथ्यादय। (151) M: सा कष्टा सैव; A: सा कष्टायैव। (152) A drops निष्ठां M: निरुभृजि निष्ठां। (153) A: लघुमात्र उक्त। अयदि लघुमात्रत्वं विहाय (154-55) A drops; S drops सप्तमे सर्वलघुश्च स्यात्। (156) A: प्रथमादि पर।

॥ ४ ॥ व्युत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३१ ॥

व्युत्क्रमेण पूर्वार्धे षष्ठो गणो लघुमात्र उत्तरार्धे षष्ठो 'जो' वा 'न्लौ' वा स्यात् तदा[157] उद्गीतिः। एतास्तिस्रो गीतयो[158]ऽपि पथ्यया विपुलादिभिश्च संयुज्यन्ते। ततः षोडशभिः सम्बन्धात् प्रत्येकं षोडशधा इत्येता अष्टचत्वारिंशत्। गाथाश्च षोडशेति चतुःषष्टिरार्याः। तत्र 'पथ्यागीतिः'—

गायति गीतं काचित् कलकण्ठी[159] वीणया समं सलयम्।
एकाधिपतिर्धीरो वीरो रामो बभूव राजेति ॥

मुखविपुलोपगीतिः —

अन्योपगीतिमाकर्ण्य कृतेर्ष्या गायति वयस्या।
एकाधिपतिर्भूम्या दिवश्च[160] कृष्णो बभूवेति ॥

जघनविपुलोद्गीतिः—

उद्गातर्युद्गीतिं कृतवति शस्त्रे सुशस्ते[161] च।
हुत्वा मद्यमसान् सदसि महान्तोऽर्चयन्ति हरिमार्याः ॥

एवं चपलाभिरपि गीतीनां योगः स्यात्। तत्र पथ्यामुखचपलादिभिर्गीतिः —

अन्ये सममममर्थं समर्प्य दानेन[162] तोषयन्ति हरिम्।
भगवत्सु समचपला मुखचपला गीतिं वितन्वते पथ्याम् ॥

(जघनविपुला मुखचपला गीतिः)

अन्ये कुचमुखविपुलासु गीतिषु शालासु जघनचपलासु।
सक्ता हरावसक्तास्त्वधोमुखा[163] यान्ति दुर्गतिं मूढाः ॥

(महाविपुला गीतिः)

अन्ये तु गीतिरम्याः विना महाचपलजघनविपुला स्त्रीः।
[44] भगवन्तमेव संसाररोगवैद्यं भजन्ति शरणमिव ॥[164]

(जघनविपुला महाचपला गीतिः)

एवमन्या[165] द्रष्टव्याः।

॥ ४ ॥ अर्धे वसुगणा आर्यागीतिः ॥ ३२ ॥

गाथायाः गीतीनां चार्धे वसुगणे वसवोऽष्टौ गणा यस्मिन् सा स्वार्यागीतिर्नामार्या भवति। तत्रापि गाथादीनां पूर्वार्धे अष्टगणे मुखार्यागीतिः, उत्तरेऽर्धे जघनार्यागीतिः, उभयोर्महार्यागीतिरिति सङ्केतः। शास्त्रान्तरे पुनरासां पृथक् संज्ञा उक्ताः[166]। उक्तया गीत्या सहार्यागीतिः सा महार्यागीतिः। स च स्कन्धः।[167] एषैव या गाथया सह साऽवस्कन्धा उपगीत्या सह सोपस्कन्धा योद्गीत्या सह उत्स्कन्धा। या मुखार्यागीतयो जघनार्यागीतयश्च, ताः सङ्कीर्णा इति। एवं गाथादीनां

(157) A : सा च। (158) A drops गीतयः। (159) A : मधुकण्ठी। (160) M : दीपश्च। (161) M : सुशान्ते। (162) A : सभाज्य मानेन ; S : सभाजयमाने। (163) A : स्मरातुरा। (164) M & S शरणमिमं। (165) A adds अपि। (166) A drops उक्ता। (167) M & S drop the sentence.

मेदैश्चतुःषष्ट्या पूर्वापरोभयार्धभेदेन अन्वयात्[168] प्रत्येकं त्रिधा इति अष्टोनशतद्वयमार्यागीतिप्रकाराणाम्। प्रस्तारभेदाश्चतुःषष्टिरिति द्वे शते षट्पञ्चाशच्चार्या[169]भेदाः। एते च महाप्रभेदा एतेषामेकैकस्मिन्नपि प्रस्तार्यमाणे[170] एकैका कोटिः सम्पद्यते। तत्र पथ्यागीतिर्महार्या[171] गीतिः—

कुर्वन्नार्यागीतिं सदात्मनि सनातनं हरिं भगवन्तम्।
परमेशान्तः शान्तः क्षान्त उपरतः समाहितो मुच्येति॥

मुखविपुला मुखचपला[172] गाथामुखार्यागीतिः—

भगवन्तमेव साधिष्ठ[173]वंशजं स्तोष्यतां[174] यदि विपन्मा भूत्।
इति खल्वार्यागीतिं कुर्वन्ति मनोरथमापन्नाः॥

जघनविपुला जघनचपलोद्गीतिः जघनार्यागीतिः—

एवमार्यागीतिं कुर्वन्तीव[175] महामनोराज्ये।
धर्मार्थकाममोक्षेषु वर्तिनो महितोमन्यतमस्मिन्निति॥[176]

महाविपुला महाचपलोद्गीतिर्महार्यागीतिः—

वक्ष्यामि तेन धर्मार्थकाममोक्षानि ह्योदाहरणे।
[45] वाचं ममोपशृण्वन्तु पुत्रकस्येव वल्गुमार्यागीतिम्॥

एवमन्येऽपि प्रकारा द्रष्टव्याः। इत्यार्याजातिः।

अथ नियंयशतयोऽनुप्राधिक्रियन्ते—

॥ ४ ॥ वैतालीयं द्विः स्वरा अयुजो युग्वसवो ल्गौ ॥ ३३ ॥

'ल्' इत्यनुवर्तते 'पाद' इति च। द्विः स्वराः द्विरभ्यस्ताः सप्तलघवः चतुर्दशमात्रा इति यावत्। अयुक्पादः प्रथमस्तृतीयश्च। युक्पादः द्वितीयश्चतुर्थश्च द्विर्वसवः षोडशमात्राः स्युः। सा वैतालीयं नाम जातिः। यास्वेव चतुर्दशसु च मात्रासु कश्चिन्नियमभाङ्। 'अन्त र्लौ' इति।

अन्ते पादानां 'रलगा'[177] एव नियमेन कार्याः।[178] र्-गणो मध्यलघुः।[179] अत्र ग्लाविति धिकाराद्गुरवो लघवश्च यथाक्रमं प्रयोक्तव्याः। तत्रापि 'लौ स' इत्युपतिष्ठते। तत्रापि द्वयोर्मात्रयोः स्थाने एको गुरुः स्यात्—

महति तपसि सक्तचेतसो-
ऽतिघन्याः सन्त्यनेकसम्पदः।
शुक्लाः प्रकटास्थिपञ्जरा
वैतालीयतनुं वितन्वते॥

(168-69) A drops the lines. (170) A प्रस्तार्यमाणे। (171) A : मुख्यार्या। (172) M drops मुखचपला (173) M : धनिष्ठ। (174) A M & S : नो सतां। (175) A : कुर्वन्ति न। (176) A : महान्यदमन्निद; M : महान्यस्मिन् स्युर्यदिति; S : महितो मतस्थिरा। (177) A : लघुर्गुरुश्च। (178-79) A drops the words.

॥ ४ ॥ गौपच्छन्दसिकम् ॥ ३४ ॥

अन्त इत्यनुवर्तते।[180] एषामेव वैतालीयपादानामन्तेऽन्योऽपि गुरुरेको भवेत् सा औपच्छन्दसिकं नाम जातिः —

पश्यत्सु परेषु मीलिताक्षाः
निभृताङ्गाश्च रहस्यमीष्टचेष्टाः।
चरितं परिमोहन परेषा-
मौपच्छन्दसिकं खलाश्चरन्ति ॥

॥ ४ ॥ आपातलिका भौ गौ ॥ ३५ ॥

आस्वेव चतुर्दशसु षोडशसु च मात्रासु अन्ते भो गुरू च द्वौ नियतौ स्युः। सा आपातलिका नाम जातिः —

अधन[181] प्रतिनोर्दिवमेको
यास्यति चरितैर्दुर्गतिमन्यः।
सम्प्रति भेदं चरतो द्रा-
बापातलिका निष्कसितान्ता ॥
आपातलिका स्यालीत्यर्थः॥

[46] ॥ ४ ॥ शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३६ ॥

वैतालीयादीनां पादान्ते 'र्गौ' इत्यादि नियमः कृतः। अयुक्पादस्यादौ षण्णां मात्राणां युक्पादस्य चाष्टानां नियमो न कृत इत्यारम्भः। शेषे पदादौ परेण लघुना परया मात्रया युग्लघु द्वितीयश्चतुर्थः षष्ठश्च। न साकं न सहैकीभवति। नैकेन गुरुणा युग्मां मात्रां परया मात्रया युञ्ज्यात्। तयोः स्थाने नैको गुरुः स्यादित्यर्थः। पूर्वया[182] तु युञ्ज्यादेव। तथा च—निधिन्वत्स्यत्यय नैकदसम्पदः[183] इत्यादि कृते—

॥ ४ ॥ षट् चामिश्रा युजि ॥ ३७ ॥

चकारो नेत्यनुकर्षणार्थः। युक्पादे द्वितीये चतुर्थे चादावष्टसु मात्रासु षण्मात्रा अमिश्रा गुर्वेकीभूता[184] न कर्तव्याः। निरन्तराः न षट् लघवो कर्तव्याः। अयुजि तु[185] विद्यन्ते एव। तथा च 'महति तपसि' इत्युक्तम्।

॥ ४ ॥ पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

युजीत्यनुवर्तते। पञ्चमेन लघुना पूर्वो लघुश्चतुर्थः सहैकीभवेत्। युजि पादे चतुर्थपञ्चम्यौ मात्रे एकेन गुरुणाऽधिक्रियेयाताम्। प्राच्यवृत्तिर्भवति। 'शेषे परेण युङ् न साकम्' (IV.36) इत्यस्यायमपवादः॥

(180) A omits the sentence. (181) M: अथनं। (182) M: पूर्वया (183) A. धन्या सम्प -सनै कसम्पद (184-85) A drops the words

॥ ४ ॥ अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३६ ॥

अयुजः पादस्य तृतीयेन लघुना पूर्वो द्वितीयः सहैकीभवेत् उदीच्यवृत्तिः ॥[186]

॥ ४ ॥ आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम्[187] ॥ ४० ॥

आभ्यां लक्षणाभ्यां युगपदेकत्र कृताभ्यां प्रवृत्तकं भवति। युजोः पादयोर्प्राग्वद्ग्रहणमिति।[188] आभ्यां प्रवृत्तकमित्येतावद्वक्तव्यमिति। पुनर्युगपद्ग्रहणं [47] क्वचिदयुक्पादविलक्षणानां प्रवृत्तिं सूचयितुम्। तेन विपुला[189] आर्यागीतिचारुहासिन्यादिषु अयुक्पादविलक्षणप्रवृत्तिसिद्धिः। एतानि प्राच्योदीच्यवृत्तिप्रवृत्तकानि वैतालीयादिभिः सहैव भवन्ति। तेन तानि नव वैतालीयाद्यास्तिस्र[190] इति द्वादश। तत्र वैतालीयप्राच्यवृत्तिः—

न विपन्ने च लोकगर्हणयप्राच्यवृत्तिमुपजीवता नृणाम्।

अविवादमगर्हितां बुधैः पितृपैतामहपरम्परागताम्॥

औपच्छन्दसिकोदीच्यवृत्तिः —

उदीच्यविषयेषु मानवानामेनेनैव निरूप्यते प्रवृत्तिः।[191]

यदेव सवितास्युदीच्यवृत्तिः मीनं मेषवृषौ मृगञ्च भुङ्क्ते॥

आपातलिकाप्रवृत्तकम्—

स ह्रास्यनुपयास्यति लोके यो रमेत वनितासु तपस्वी।

प्रवृत्तकमसद्गर्ग्योऽयं चापलादिव चरन् पलिताङ्गः॥

आपातलिकाप्राच्यवृत्तिः —

जातह्रीका बहुरागां[192] प्राच्यवृत्तिमनुचिन्त्य बुधा स्वाम्।

बाल्ये यत् सत्स्ववहेलं[193] ग्राम्यवागनुचितं च कुर्वन्ति॥

कैश्चिदनुपानलिकेत्यस्याः संज्ञोक्ता॥

॥ ४ ॥ अयुक् चारुहासिनी ॥ ४१ ॥

वैतालीयादीनामयुक्पादलक्षणं श्लोकस्य चतुर्ष्वपि पादेषु स्यात्। सा चारुहासिनी जातिः। अयुजश्च पादस्य लक्षणद्वयमुक्तम्—मात्राद्वयस्यासत्त्व[194]मुदीच्यवृत्तित्वञ्च। तद्यदि चत्वारोऽपि पादा न्यूनमात्रा वोदीच्यवृत्तिलक्षणा वा उभयात्मका वा स्युः चारुहासिनी सा स्यात्। सा च वैतालीयादिषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधेति नवधा स्यात्। वैतालीयादयश्च द्वादशेत्येकविंशति प्रकाराः। तत्र वैतालीयादिपादैर्न्यूनमात्रैर्यथा—

दशनद्युतिचारुहासिनी स्तनविनतवलग्नमन्थरा।

विश्वन्तरसः सुराङ्गना [48] तेनानुमिता[195] फलोन्नतिः॥

(186) A सहैकैव भवति। (187) M: प्रवर्तकम्। (188) A प्राच्यवृत्तिलक्षणमिति। (189) A omits विपुला। (190) M: चतस्र (191) A; वृत्तिः। (192) A. धुन्वन्ति हि या मुहुरङ्गं। (193) M & S. सत्तेवं। (194) A: मात्राद्वयन्यूनत्वं। (195) A & S: तेनानमिता।

एतामुत्तरान्तिकेति केचित्। अथ सोदीच्यवृत्तिलक्षणैः—

बभूव जनकोऽपि यां वधूं निरीक्षितुमनुदिशं चतुर्मुखम्।
न साऽपि शशि[196] चारुहासिनी निरीक्ष्यते मुनिभिस्तपस्विभिः॥

दक्षिणान्तिकेत्येके। अथोभयात्मकैः पादैः —

तपोविपरिणाम[197] एष यदनानि विपुलानि बान्धवाः।[198]
वधूश्च मदचारुहासिनी परञ्च कुशलं विपश्चिताम्॥

एवमौपच्छन्दसिकापातलिकयोर्द्रष्टव्यम्। अथापातलिकापादैर्न्यूनमात्रैः —

हा तात हे भ्रातः पुत्रावित्युक्तगिरां नरकेषु।
स्मरत नराणामघभाजां चरत च[199] धर्मं दुरितारिम्॥

अवपातलिकेत्येके। चारुहासिनो नाम युग्मलक्षणत्वात् युग्मेष्वपि पादेषु निरन्तराः पल्लघवः प्रत्यग्रम्॥

॥ ४ ॥ युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

वैतालीयादीनां युक्पादलक्षणं सर्वेषु पादेषु स्यात्। सा धापरान्तिका। युक्पादलक्षण द्विविध— मात्राद्वयस्याधिक्यं प्राच्यवृत्तित्वञ्चेति। तद्यदि मात्राधिका वा सा प्राच्यवृत्तिलक्षणा वोभयात्मिका वा पादाः, तदाऽपरान्तिका। एषा पूर्ववत्त्रयेति त्रिप्रकारा वैतालीयादीनाम्। तत्र वैतालीयपादैर्मात्राधिकैर्यथा—

न मुनिर्लोचनगोचरो वरोऽवनितानां मदलोलचक्षुषाम्।
भूत्वा ता हि[200] किलापरान्तिकाः तच्चित्तं लघूकर्तुमीशते॥[201]

एषाऽपि दक्षिणान्तिकेत्येके। अथ सा प्राच्यवृत्तिलक्षणैः —

न परिदृष्टजीवितक्षया नोपलब्धविभवाऽपरान्तिका।
कामुकीव[202] दृष्टगर्हणा किन्तु मोहयति केवलं जनम्॥

पूर्वान्तिकेति केचित्। अथोभयात्मकैः —

या परान्तिका सा परकान्ता सा न तस्य तप एव रुणद्धि।
अपि तु कीर्तिमपमार्ष्टि मतिञ्च प्राणमप्यवरुणद्धि कदाचित्॥

उत्पातलिकेति केचिदिति।

[49] अथ मात्राधिकैः पादैः —

क्व मुनिर्भवनेष्वाप्तवासः[203] क्व च वनितास्तनतारविहारः।
जहिहि वरारोहास्व[204] गुणज्ञं यदि तपसे स्पृहयेत्तव चित्तम्॥

नलिनमिति केचित्। शेषाश्च द्रष्टव्याः।

(196) A drops न सापि शशि। (197) M: तपोविपरिणाम। (198) S: बाधिपा। (199) M: विचरत। (200) M: तर्हि। (201) M: लघुमुग्धा चित्तान्यपहर्तुमीशते। (202) A: कामुकी स; M: कामुकी न। (203) A: मुनिभवनेषु प्रस्तरवास, M: भवनेष्वास्तरवास। (204) A: वरासु स्त्रीषु।

अयुग्मेष्वपि पादेषु यथायोगं 'षट् चामिश्रा युजो'ति द्रष्टव्यम्। युग्मपादलक्षणत्वात् अपरान्तिका-नामपि च—

स तपस्यति[205] यस्य योषितां नयनश्रोर्न करोति कौतुकम्।
अपि तापधना[206] सुवर्चला कुसुमश्रीरिव सुप्रबोधिता॥

इतीदमर्धसमाधिकारे सुवर्चलेति केचित्। अन्ये तु प्रबोधितेति नामेति। अस्मिंस्तु शास्त्रे वैतालीय-प्रकार एवार्धसमाधिकारः स्यात् सूत्राभावात्। तथा—

अलका बहुका वराङ्गनानां कुटिलालीनतमा[207] मुहुर्विमुक्ता।
विमलद्युतिमेदुराः पुमांसः हृदयस्थास्तपसो निवर्तयन्ति॥

इदमपि तत्रैवार्धसमं विमलद्युतिरिति नाम वृत्तमिति केचित्। अस्मिन् शास्त्रे औपच्छन्दसिकमेव। इति वैतालीयजातिः॥

॥ ४ ॥ गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं लनवमः ॥ ४३ ॥

तः, पादः, शेषे परेण युङ्नेति चानुवर्तते। गन्ता गुर्वन्ता द्विर्वसव द्विष्कृता अष्टौ लघवः षोडशमात्रा इति यावत्। ता एकपादे स्युर्मात्रासमकं नाम जातिः। तत्र नवमो लघुरेव। नवमो मात्रा लघुनैव क्रियते न गुरुणा। अत्र तुल्या एव चत्वारोऽपि पादाः—

तिष्ठतु तावद्द्विषतां सुकृतं
सुकृतकृतं लघुचपलं[208] प्रेत्य।
यशोऽप्यधुनाऽपि मुहुरुज्ज्वलनः
को वा मात्रासमकं किं वा॥

यद्यपि 'गन्त' इति युग्मयोर्गुर्वन्त [50]-त्वं सिद्धमेव, तथाप्ययुग्मयोर्न सिद्धम्। उक्तम्। तेन चतुर्णां पादानामन्ते द्वयोर्मात्रयोः स्थाने गुरुरेकोऽवश्यं कर्तव्यः। अत्र गणैर्विधानाभावेऽपि चतसृभिर्मात्राभिरायां-शानिव गणमभ्युपगम्य विवेक उच्यते। 'शेषे परेण युङ् न साक'मित्यधिकारात् सर्वत्र जगणो न कर्तव्यः। तत्र पादानामाद्यो गणश्चतुर्धैव भवति। द्विगो गान्तो गादिश्चतुर्लघुश्चेति। द्वितीयश्चेति चित्रा-नवमश्चेति चतुर्लघुत्वे संज्ञान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् त्रिधैव भवति। नवमस्य लघुत्वनियमात् गान्त एव चतुर्थो गन्ता इत्युक्तत्वात्। 'द्विगो गान्तश्चे'ति॥

॥ ४ ॥ द्वादशश्च वानवासिका ॥ ४४ ॥

एतास्वेव लघुनियमासु द्वादश्यपि मात्रा लघुरेव स्यात्। सा वानवासिका नाम—

वात्सल्य एव स्वयमपि दूरा-
दानेन महो विकचकुसुमसाम।
एवं यशसा भुवि सुकृतानां[209]
अथाप्यत एव स्वयमपि नमः[210]॥

(205) A: स च पश्यति। (206) M & S: अप्रीति घना। (207) A: कुटिला नीलतमा। (208) M: लघुवचः। (209) A: सुकृतानो। (210) A: स्वयमपि दा भू; M: स्वयमपि सतः।

अस्यास्तृतीयः सर्वलघुरेव। केचित्तु गुरुमध्यमपीच्छन्ति। तथाऽपि विश्लोके गुरुमध्यं द्वितीयं विभागं तृतीयञ्च। नैतदाचार्यस्य पिङ्गलनागस्य मतं, यतः शेषे परेण युङ् न साकमित्यनुवर्तते। तच्चात्राङुङ् न जित्यत्र (IV 36) ग्रहणेन सिद्धम्। तद्धि परस्तादनुवृत्तिं वारयदितरेषामनुवृत्तिं सूचयति। तस्मादेते प्रकाराः यदि कथञ्चित् साध्यास्तत्रासिद्धं गाथेति (VIII.1) द्रष्टव्यः॥

॥ ४ ॥ विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४५ ॥

'ल' इत्यनुवर्तते। पञ्चम्यष्टमी च मात्रे लघुरेव स्याताम्। सा च जातिर्विश्लोको नाम। शेषं यथाप्राप्तम्—

जीवति न स भुवि नापि परतो न
च यः [51] सुखयति न स सुखी वा स्यात्।[211]
विद्याधनबललक्ष्म्यादिमतीं
स्तवने विजहति यं विश्लोकम्॥

अत्र द्वितीयः सर्वलघुरेव तृतीयो त्रिधा द्विगो गान्तो गादिश्चेति[212]॥

॥ ४ ॥ चित्रा नवमश्च ॥ ४६ ॥

नवमी पञ्चम्यष्टमी च मात्रा लघुरेव स्यात्। सा चित्रा नाम। द्वादश्या मात्राया लघुत्वेऽपि चित्रैव स्यात् न वानवासिका, लक्षणगौरवात्—

इन्दुमणिरिव भवतु तपसि रुचिः
कान्तिमपि यश इव विसृजतु विशदाम्।
अथ च स्फुट इव शशिनि कलङ्किनि
चित्रा रुचिरपि विरूपच्छायैः॥

अस्या द्वितीयः सर्वलघुरेव तृतीयो द्विधा गन्तः सर्वलघुश्चेति॥

॥ ४ ॥ परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४७ ॥

नङ्गेन,परयुक्तेन नवमीदशमीमात्रयोरेकेन,गुणा कृते उपचित्रा—

असमं सुसमं कुर्वन्ति खलाः
सन्तमसन्तं युक्तमयुक्तम्।
दिग्धा यशसा धर्मरताना-
मुपचित्रा इव भित्तिकवर्णाः[213]॥

अस्या द्वितीयस्त्रिधा—द्विगो गन्तो गादिश्च। तृतीयो द्विधा—द्विगो गादिश्चेति॥

(211) A : न स्यात् सुखयति न स्वसुखभाक्। (212) A & M द्विधा द्विगा गादिश्च। (213) A : भित्तिषु वर्णाः ; M : भित्तिवर्णाः।

॥ ४ ॥ एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एभिर्नवैमात्रसमकानां पादैर्मिलितैः पादाकुलकं नाम जातिः—

अनिशं मीलितकुमुददृशा दिकः[214]
सुकृती दीपोऽभ्युदितनमो घ्नन्।
लोकं भुवि निजपादाकुलकं
नमयति रविरिव यशसोद्गच्छन् ॥

मात्रासमवानवासिकाविश्लोकचित्रापादैरिदम्।

गुरुभिर्लघुभिश्चोदितरूपान्
साहलीभिः कविवाग्भिश्च।
सुकृती सुवृत्तैः कुरुते श्लोकान्
कविरिव पादाकुलकाद्यर्थम्[215] ॥

तत्रोपचित्राया आद्यः पादः। अन्ये [52] मात्रासमकस्य। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि। एतानि विंशतिश्च पादाकुलकानि ॥

॥ ४ ॥ गीत्यार्या लः ॥ ४९ ॥

एता एव षोडशमात्रा लघव एव स्युः। न गुरुभिः क्रियेरन्। गीत्यार्या नाम स्यात्।

सुत इह सति भुवि पितृगुणगणभृति
मृतमपि जनमभिदधति न मृत इति।
यशसि च शमदमलघुनिलतमिति च
तदचलधृतिरिह तप उपचिनु पुरु ॥

ननु तत्रैषा किमिति मात्राभिर्लक्ष्यते। नियताक्षरसंख्यत्वादक्षरैरपि लक्षयितुं शक्यते। वृत्तप्रकरणे पठितव्येति। सत्यम्। 'शिखा विपर्यस्तार्धा' (IV.50) इत्यत्र षोडशमात्रास्थाने अष्टानामेव ग्रहणं यथा स्यादिति। अन्यथा षोडशाक्षरस्थाने षोडशैव गुरवः स्युः ॥

॥ ४ ॥ शिखा विपर्यस्तार्धा ॥ ५० ॥

गीत्यार्याया एवार्धं विपर्यस्येत। गुरुभिः करणं लघुभिर्विहितायाः। सा शिखा नाम[*] पुनर्विशेषमाह—

॥ ४ ॥ लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ॥ ५१ ॥

विपर्यासश्च।[216] पूर्वो भागः पूर्वमर्धं लघव उत्तरमर्धं गुरवश्च। सा ज्योतिर्नाम शिखा—

तृणमिव दहदघकलुषमशिखमिह
दिशि दिशि ततयश उपचितमपि पुरु।[217]
दीपज्योतिर्हस्ते कुर्वा-
न्नेनु[218] लोकान् प्रत्यन्तेऽपि ॥

(214) A· दर्शनकः ; M: दशनकः। (215) A· पादाकुलकाभिः। (216) A: विपर्यासे च पूर्वो।
(217) A: उदश्चित तत उरु।

॥ ४ ॥ गश्चेत् सौम्या ॥ ५२ ॥

[53] पूर्वो भागो गुरवः अपरो भागो लघवश्चेत् सौम्या नाम शिखा—

कोकिलैश्चैषा सेव्यैष्वग्रे

भाति भ्रूरा सौम्ये सौम्या ।

सुखयति शशिरुचिरवनलगनमपि

परमतिहृदि शरदवमपि दहति च ॥[219]

यद्यपि आर्यादिषु[220] सर्वत्र पादान्त एव यतिस्तथापि मात्रासमकादिषु मात्रास्वष्टासु नियमाश्रयणं कासुचिद्भवति[221]। तदिदं द्विरेव इति सूचितम्। अन्यथा षोडशेति ब्रूयात्। इति मात्रासमकादिजातिः॥

॥ ४ ॥ चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग् ॥ ५३ ॥

अर्धमेकोनत्रिंशन्मात्राः स्युः चूलिका नाम स्यात्। अन्ते द्वयोर्मात्रयोः स्थाने एको गुरुः स्यात्। अन्ते गुरुत्वस्य नित्यप्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थम्। अन्त एवैकस्मिन् गुरुत्वमन्यत्र लघुत्वमेवेत्यवधारणम्। अर्धस्य विधानात् नात्र पादव्यवस्था। तत एवैषाऽऽर्यालक्षणेषु क्वचिदपि न लक्षिता। अपरवक्त्रेषु हि वृत्तेषु पादव्यवस्था नियता। अनुक्तविशेषाणामार्याकृतित्वादुपगीतिमार्गगीतित्वेन कार्येति।[222] केचिदेतामतिरुचिरेति—

फलमपि सुकृतिजनमभिहितसुखसुखमि-

ह भवति भुवि पृथुपरः ।

पुनरपि फलदुरु भगवति मधुमपि

घटयति सुमतिमतिरुचिरान् ॥

चित्रजातिर्नामैषा। अस्यामेव द्विपदीप्रकारा[223]।

॥ ४ ॥ सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५४ ॥

अथ यदि कश्चिदुद्देशार्यां वैतालीयादिकं चोदयन्—अस्मिन् श्लोके कति गुरवः कति लघव इति—तत्र स्थितान् वर्णांस्तेनैव संख्यापयेत्। ते यावन्तः संख्यया आर्यादीनां विहिताभ्यो मात्राभ्यो हीयन्ते, तावन्तो गुरवः शिष्टा लघवः। तद्यथा—वन्दे मातरमार्याम् इत्यत्र चतुर्दश-[54]-अक्षराणि सन्ति। अस्याश्चार्याया विहिताः सप्तपञ्चाशन्मात्राः। ताभ्य एते शोधितास्त्रयोविंशत्या हीनाः। तत्र त्रयोविंशति गुरवोऽत्र शिष्टा एकादश लघवः। तदाह—सा ग् गुर्वी संख्या गुरूणां संख्येति यावत्। काऽसौ? येन येन प्रमाणेन न समाः। के? ग्लः गुरवो लघवश्च। श्लोके स्थिता वर्णाः। केषां न समाः? लां मात्राणामार्यादीनां विहिताभिर्मात्राभिरित्यर्थः। शोध्यन्ते च तेन गुरुलघुज्ञानेनार्यादयः॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः॥

(218) A & S ॰षु । (219) The second half of the verse is corrupt in A, M, T & S Hence the emendation (220) M & S · शिखादिषु (221) A : विषमास्वपि सौम्यानामिति । (222) A drops the sentence. (223) M drops the two sentences.

[55] अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ ५ ॥ वृत्तम् ॥ १ ॥

अथ वृत्तछन्दांस्यधिक्रियन्ते ।[1]

यानित ऊर्ध्वमनुशिष्यामः श्लोकांस्ते वृत्तानीति वेदितव्याः। वृत्तशब्दोऽयं वर्णनियमेन लक्ष्येषु श्लोकेषु प्रसिद्धः।[2] वर्णनियमश्च द्विधा—संख्या, गुरुलघुविन्यासश्चेति। पूर्वं श्लोकाः मात्रानियमेन लक्षितत्वान्मात्राच्छन्दांसि। लक्षणश्च बहूनां गुरुलघुविन्यासप्रकाराणां सामान्येन वृत्तमिति जातिच्छन्दांसीत्युच्यन्ते।[3] [4]यत्रापि वर्णविन्यासनियमः—यथा गीत्यार्याचूलिकार्यादीनाञ्च प्रस्तारे क्रियमाणे एकैको विशेषस्तत्र वृत्तशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौण एव। परे पुनः श्लोकाः वर्णविन्यासनियमेन लक्षितत्वाद् वृत्तानि। इतोऽन्यदपि यत्र लक्षणं सामान्येन प्रवृत्तं, यथा पदचतुरूर्ध्वं गायत्र्यादयश्च, तत्रापि जातिशब्दो युक्त एव। यस्मादत्र[5] वर्णसंख्या नियता, तत इह 'लः समुद्रा गण' इति नाश्रीयते ॥

॥ ५ ॥ सममर्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

तत्र वृत्तं सममर्धसमं विषमञ्चेति त्रिधा भवति। यत्र श्लोके चत्वारोऽपि पादा वर्णसंख्यया गुरुलघुविन्यासेन च समानाः तत् समं वृत्तम्। यत्रार्धमर्धेन समं प्रथमतृतीयौ पादौ परस्परसमौ द्वितीयचतुर्थौ परस्परसमौ तदर्धसमम्। आभ्यां विपरीतं विषमम्। द्विधा च विषमार्धसमे भवतः, महाविषमं वितानविषमं, महार्धसमं वितानार्धसमञ्चेति। तत्र पादानामक्षरसंख्यया न्यूनाधिकभावान्महाविषममहार्धसमे भवतः। समाक्षरसंख्यानां तु पादानां [56] गुरुलघुमात्रवैषम्येन[6] विन्यास—वितानविषमवितानार्धसमे।

तत्र वितानाभिप्रायेणाह—

॥ ५ ॥ समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम् ॥ ३ ॥

समवृत्तानां संख्यां तावत्कृत्वः कुर्यात्। समवृत्तसंख्ययैव गुणयेत् सार्धसमवृत्तानां संख्या।

तद्यथा—एकाक्षरस्य छन्दसः द्वे समवृत्ते इति स्थितमष्टमेऽध्याये। द्वयोस्तावत् कृत्वःकरणात् चत्वारि भवन्ति ॥

॥ ५ ॥ विषमञ्च ॥ ४ ॥

पुनस्तान्यपि तावत्कृत्वः कुर्यात्। तावन्ति विषमवृत्तानि। चत्वार्यपि तावत्कृत्वः कृतानि चतुर्गुणितानि षोडश भवन्ति ॥

(1) M omits this *sūtra* and the following sentence of the Commentary. (2) A · प्रवृत्त। (3) A & M · चोच्यन्ते। (4) A & M तत्रापि। (5) M · तस्मात्। (6) M · वैषम्यमात्रेण।

॥ ५ ॥ राश्यूनः ॥ ५ ॥

तावत्कृत्वः कृत्वा च सर्वं राशिना 'एकेन' हीनमेव संख्या भवति, न सर्वम्। तेन द्वयोर्द्विरभ्यासात् यानि चत्वारि तेभ्योऽधिकं राशिमपनयेत्। द्वे अवशिष्येते। तेनैकाक्षरस्य छन्दसो द्वे अर्धसमे। तथा चतुर्णां चतुष्करणाद् यानि षोडश तेभ्यश्चतुष्कं राशिमपनयेत्। द्वादशावशिष्यन्ते। तेनैकाक्षरस्य विषमाणि द्वादश। एवमन्येष्वपि छन्दःसु समवृत्तानि। समवृत्तानि तावत्कृत्वः कृत्वैकं राशिमपनयेत्। तावन्त्यर्धसमानि। अर्धसमवृत्तान्येव तावत्कृत्वः कृत्वैकं राशिमपनयेत्। तावन्ति विषमाणि। यदा पुनः समानि तावत्कृत्वः कृत्वा राशिना नापनीयन्ते तदा समार्धसमानां सर्वेषां मिलितानां संख्या। अत्रैव पूर्वस्यैव राशेस्त्यागे उत्तरस्य चात्यागे विषमार्धसमानां संख्या।[9] यथा पादाकुलकानाम्॥

[57] ॥ ५ ॥ ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

इदानीं समवृत्तान्युच्यन्ते। सर्वेषु छन्दःसु युग्मसंख्येषु चतुरक्षरषडक्षरप्रभृतिषु गुरुर्लघुः पुनर्गुरुः पुनर्लघुरित्यादि छन्दसोऽक्षरसंख्याऽऽसमाप्तेरावृत्तौ समानी नाम वृत्तं भवति। सा लघू गौ स्वरावीति केचित्। इतिशब्दः प्रकारावृत्त्यर्थः। 'पादश्चतुर्भागः' इति न विस्मर्तव्यम्। तत्र गायत्री समानी—अर्थ-सम्पदोऽत्र सन्ति किं समा न। धर्मकाममोक्षसिद्धयोऽर्थजा हि॥ अत्र समानीति सामान्यायां सत्यामपि संज्ञायां क्वचिद्विशेषसंज्ञाऽप्यस्ति। तद्यथा—उष्णिहि समानी विभूतिः। जगत्यां विभावरी वसन्तचरी चामरी च। अतिजगत्यां हयप्लुता, अतिशक्वर्यां शुभमित्येका। अभिकृतौ दीपमालिकेति॥

॥ ५ ॥ ल्गिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

लघुर्गुरुः पुनर्लघुः पुनर्गुरुरिति लघुपूर्वक्रमा चेदावृत्तिः प्रमाणी नाम वृत्तं भवति। अत्र गायत्री प्रमाणी—गुणावरा च वा कुलप्रमाणयसौ। क्रियैव साध्यते गुणा हि साधवः॥ अत्रापि क्वचित् संज्ञान्तरम्। गभस्तिमालिकेति॥

॥ ५ ॥ वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यत् सर्वं वृत्तजातं वितानसंज्ञं वेदितव्यम्। अन्यत्र महाविषममहार्धसमेभ्यो वितानमिति सामान्यायां सत्यामपि संज्ञायां, केषाञ्चिद्विशेषसंज्ञाऽप्यस्ति। तथा सर्वेषूक्तेषु छन्दःसु समवृत्तानि वितानोदाहरणान्युच्यन्ते। अत्रोक्ते श्रीर्नामाद्यं वृत्तम्—या श्रीः। सा स्तात्॥ अथात्युक्ते स्त्री नामाद्यं वृत्तं पद्यं वा—स्त्रीणां मुख्या। पद्मा पायात्॥ द्वितीयं सुखं—सदा रमा। क्रियात् सुखम्॥ अथ मध्ये आद्यानि चत्वारि वृत्तानि क्रमा-[58]-न्नारी मदोदन्मृगी प्रवरश्च—का नारी लोकेऽस्ति। श्रीतुल्या रूपाद्यैः॥ रमायाः प्रसादे। न किं स्यान्मदीयम्॥ श्रीर्मृगी चञ्चला। लभ्यते सद्गुणैः॥ कमलास्तवनात्। किमिहाप्रवरम्॥ जननीति केचित्।

अथ प्रतिष्ठायामाद्यानि सप्तवृत्तानि। कन्या क्रीडा समृद्धिः सुमतिः श्रीमल्लिका जया सुमुखी च— नीतिं हित्वा[10] प्राप्ता लक्ष्मीः। कान्ते भोग्या कन्यैवान्यैः॥ अपि क्रीडा कुरुतेऽपि। विना निद्रां कृत्वा

(7) M : संख्यायाम्। (8) M · अन्य। (9) M omits this sentence. (10) S . भित्वा।

लक्ष्मीः॥ श्रीसमृद्धिः केरलादौ। कैरलब्धा[11] नीतिमार्गाः॥ सततं श्रीरचला स्यात्। सुमतिश्चेत्तदुपाये॥ श्रीमल्लिकामालां गले। बद्धा गुणैः कुर्यात् सदा॥ नयाच्छ्रियो जया मताः। नयात् क्रिया फलोचिताः॥ प्रमाणयेषा प्रसङ्गादुक्ता[12]। किं बहुना यस्य नयाः। तस्य सदा श्रीः सुमुखी॥

अथ सुप्रतिष्ठायां त्रयोदश वृत्तम्। उदाहरणानि—वारेण भृगोः नन्दा सह चेत्। सर्वेष्वपि सा कार्येषु शुभा॥ तृतीयं प्रीतिः—सौम्यवारेण स्याद्यदा भद्रा। सर्वकार्येषु प्रीतिरेव स्यात्॥ चतुर्थं घनपंक्तिः—जयया सार्धं कुजवारश्चेत्। अतिसौख्यानां घनपङ्क्तिः सा॥ षष्ठं—सदा तु रिक्ता दिनेशसूनौ। निहन्ति दोषाननुक्रमेण॥ सप्तमम्—या खलु पूर्णा स्याद् गुरुवारे। सा फलपङ्क्तिं कर्मसु सूते। दशमम्—अभिजिति यश्चरति शुभम्। शुभनियतिस्तदभिमुखी॥ एकादशम्—एवमादिके सर्वाणक्रिया। यातना श्रियो वागुरेव सा॥

एवमुक्तादिषु समवृत्तानि। तान्येवैकैकोदाहरणानि च विशेषाभिः[13] संज्ञाभिः सहोक्तानि। गायत्र्यादिषु वक्ष्यन्ते विषमार्धसमानि च। अत्राद्यद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमादि प्रस्तारापेक्षया नष्टप्रत्ययेन बोद्धव्यम्। अथेदानीं वितानसंज्ञानामेव केषाञ्चित्तदा-[59]-नुष्टुभानां समविषमार्धसमाना साधारणलक्षणे, साधारण्यः संज्ञाः प्रक्रियन्ते। तानि च सङ्कीर्णान्युच्यन्ते॥

॥ ५ ॥ पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् ॥ ९ ॥

पादस्येति चानुष्टुबिति च वक्त्रमिति चाधिकारः। तेन वक्ष्यमाणलक्षणं पादस्य।[14] छन्दश्चानुष्टुप् वक्त्रं वक्त्रसंज्ञकं वेदितव्यम्॥

॥ ५ ॥ न प्रथमात् स्नौ ॥ १० ॥

अस्मिन्ननुष्टुब्धिकारे सर्वस्य पादस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं स्नौ गणौ न कर्तव्यौ॥

॥ ५ ॥ वाऽन्यत् ॥ ११ ॥

स्नाभ्यामन्यन्मयरतजभादि[15] पदकं प्रथमाक्षरादूर्ध्वं विकल्पेन भवतीति। किमर्थमिदम्? सिद्ध एव विकल्पः। अन्यस्याप्रतिषेधात् युगपत् प्रयोगस्यासम्भवाच्च। तत्र तर्हि व्यवस्थयाऽयं विकल्पः स्यात्? तथाहि यस्य पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं[16] यगणः कृतः तस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं षडपि गणा भवन्ति। यस्य चतुर्थान्मगणस्तगणो वा तस्य प्रथमाद्रगण एव नान्यः। यस्य जगण[17]स्तस्य प्रथमाद्रगणो नित्यं न भवति। यस्य परिशिष्टा[18]श्चत्वारः रसमनाः प्रथमात्त एव गणाः प्रयोक्तव्याः। यैश्चतुर्थमक्षरं गुरु स्यात् तैः सगणस्य निषिद्धत्वात् मयरा एव। संग्रहश्लोकः—

मगणे तगणे न स्याज्जगणे सर्वदा न रः।
यगणे षडपि ज्ञेयाः शिष्टेषु मयरास्त्रयः॥

प्राक् पदचतुर्ष्वादर्यं न्यायं सर्वत्रोन्नेयः॥

(11) M केरलाय। (12) A omits प्रसङ्गादुक्ता। (13) A विशेषाभिसंज्ञाभि (14) A पादस्य। (15) A adds नग। (16) A जय। (17) A जय। (18) M उपदिष्टा।

॥ ५ ॥ यश्चतुर्थात् ॥ १२ ॥

वक्त्रमित्यनुवर्तते। पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यगणः कर्तव्यः। तद्वृत्तं [60] वक्त्रम्। तत्र समवृत्तम्—वक्त्रं प्रधानमङ्गानां नेत्रं प्रधानमस्यापि। सामुद्रवीक्षणे तस्मात् मुख्यं मुखं च नेत्रञ्च॥

अथार्धसमम्—त्रिगम्भीरस्त्रिविस्तीर्णः सूक्ष्मः पञ्चसु षड्दीर्घः। चतुर्ह्रस्वो दशोन्नतो[19] रक्तश्चाष्टसु राजा स्यात्॥

अथ विषमवक्त्रम्—नाभिः स्वरश्च[20] सत्त्वञ्च गम्भीराणि यथायोगम्। प्रशस्तञ्च विशालत्वं वक्षश्चक्षोललाटेषु।[21]

॥ ५ ॥ पथ्या युजो ज् ॥ १३ ॥

पादस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य चतुर्थादक्षराज्जगणश्चेत् तदनुष्टुप् पथ्या नाम भवति। अयुग्मयोस्तु पादयोरविशेषादष्टावपि गणाश्चतुर्थाद्भवन्ति। तेषु भयरसाश्चत्वारो गुर्वन्तास्तजभनाश्चत्वारो लघ्वन्ताः। न ते युगपद्युग्मयोर्भवन्ति। तथात्वे 'सर्वत सैतवस्य' (V.17) इति संज्ञान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तेन यदि प्रथमे पादे लघ्वन्ताः कृतास्तृतीये गुर्वन्ताः स्युः। अथ तृतीये लघ्वन्ताः प्रथमे गुर्वन्ताः स्युः। गुर्वन्तास्तु युगपदेव उभयत्र भवन्ति। तत्र यगणेन नाद्रियते। तत्र विषमवृत्तत्वासम्भवादर्धसमा पथ्या यथा—नखान्यङ्गुलिपर्वाणि त्वग्दन्ता मूर्धजास्तथा। इयं पञ्चतरोराङ्गे सूक्ष्मा[22] पथ्यार्थदर्शिनो॥

चतुर्थान्मगणे कृते षष्ठाक्षरादि पृथक्पदं कर्तव्यम्। तगणे[23] तु पञ्चमाक्षरादि। आभ्यां विषमा पथ्या—दीर्घाणि जिह्वानासाक्षिहनु[24]बाहुस्तनान्तरम्। ह्रस्वं विदुर्जङ्घाद्वयं पृष्ठलिङ्गं शिरोऽस्थि च॥

चतुर्थाद्रगणे भगणे वा[25] कृते पञ्चमाक्षरादि पृथक्पदं स्यात्। आभ्यां विषमा यथा—उन्नतानि घ्राण-वक्त्रगुल्फमध्ये कृकाटिका। वक्षः कक्षौ जत्रुनखाः पादपृष्ठं तथोदरम्॥

चतुर्थाद्गगणे कृतेऽपि पञ्चमाक्षरादि पृथक्पदं न स्यादपि[26] [61] प्रथमाद्रगणः कृतः। तद्यथा—स्तनेषु तालुन्यधरे जिह्वायां नयनान्तयोः इति।

चतुर्थात् सगणे कृते पदं पञ्चमाक्षरादि पृथगेव स्यात्। तद्यथा—पाणयोस्तले पदयोरिव गुह्ये चेच्छन्ति रक्तताम्। इति च।

तदेव श्लोकः —

> षष्ठाक्षरादि मगणे कृते कार्यं पृथक् पदम्।
> शेषे पञ्चमवर्णादि विहाय नजयान् गणान्॥

इति। एषः पृथक्पदकरणन्यायो विपुलास्वपि चावदितव्यः। अदश्च न्यायो 'धीः श्रीः स्त्री म्' (I.1) इत्यत्र धीरिति पृथक्करणादेव सिद्धः। तस्यान्यत्रोपयोगाभावात्।

(19) A : दशोन्नतेषु। (20) A : विस्तारः : S स्वरः। (21) A : ललाटेषु। (22) A drops सूक्ष्मा।
(23) M : तगणे। (24) M : जानु। (25) M omits भगणे वा। (26) M adds यदि : A reads यदि in place of अपि।

॥ ५ ॥ विपरीतैकीयम् ॥ १४ ॥

विपरीतैव पथ्यैन्यैकीयं मतम्। तेन पूर्वोक्तमयुक्पादलक्षणं युजोरयुजोर्युक्पादलक्षण', संज्ञाऽपि विपरीतेति।

अर्धसमं यथा—अङ्ग' रक्तममांसलं चिपिटं वा शिरालं वा। यत्तद्दुष्टमतस्तनुर्विपरीतोत्तरा पथ्या॥

अथ विषमं—त्वक्स्नेहे शयनं सुखं सौभाग्यं नयनस्नेहे। थ'सस्नेहे सुभोजन स्वर' सौख्यं शिर'स्नेहे॥

॥ ५ ॥ चपलाऽयुजो न् ॥ १५ ॥

अयुग्मयोः पादयोश्चतुर्थान्नगण' स्यात्। चपला नाम वृत्तम्।

अर्धसमं यथा—शङ्खा[27]तपत्रशिबिकाहयहस्तिसमा रेखाः। हस्त्याः श्रियं दृढतरं चपलामपि कुर्वन्ति॥

अथ विषमं—मणिबन्धादुदयते यन्मध्यमा[28]ङ्गुलिरेखा। न तं जहाति पुरुषं स्त्रियं वा चपलाऽपि श्रीः॥

अत्र युजो युगपल्लघ्वन्ता न कार्याः। तथात्वे 'सर्वतः सैतवस्य' (V.17) इति संज्ञान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥

[62] ॥ ५ ॥ विपुला युग्लसप्तमः ॥ १६ ॥

युक्पादो लघुसप्तमश्चेत् विपुला नाम स्यात्। अयुक् तु वक्त्रस्यैव[29]।

अर्धसमं यथा—अस्वेदकौ मृदू सोष्णावूर्ध्वरेखाङ्किततलौ[30]। पादौ नरस्य नार्या वा लक्ष्मीं विधत्तो विपुलाम्॥

अथ विषमं यथा—हस्त्याः पद्माश्च शस्त्राभाः रेखाः कुर्वन्ति धनिनम्। नारीं नरं तु सेनान्यं मीनपुच्छनिभाः यतिम्॥

॥ ५ ॥ सर्वतः सैतवस्य ॥ १७ ॥

सर्वेषु पादेषु सप्तमाक्षरं लघु भवति विपुलायाः सैतवस्याचार्यस्य मतेन। तत्र समं यथा—सैतवस्य पद्मस्थली स्त्री च पूजितलक्षणा। गन्तृ[31]वर्गमिमं सदा रक्षतो विपुलापद'॥

अर्धसमं—यल्लक्षण' पुंसि शुभं प्रायशो योषिताञ्च तत्। यत्राकृतिस्तत्र गुणाः सन्ति दोषा दुराकृतौ॥

अथ विषमं—शस्तं गात्रमरोमशं नाणु न स्थूलसक्थकम्। पीनौ वृत्तौ[32]स्तनौ घनावूरू च सनितम्बकौ॥ लसप्तम इत्युक्तत्वात् सर्वेऽपि लघ्वन्ताः सर्वेष्वपि तत्र[33] चतुर्थाद्भवन्ति॥

॥ ५ ॥ भ्रौ न्तौ च ॥ १८ ॥

चतुर्थादित्येव। चकारात् 'सर्वत' इत्यनुकृष्यते। चतुर्थाद्भरनताश्च गणाः सर्वेषु पादेषु भवन्ति विपुलायाः। यथागणञ्च संज्ञा—भश्चेद्भविपुला, रश्चेद्रविपुला, नश्चेन्नविपुला, तश्चेत्तविपुला।[34]

(27) A : संख्या। (28) A : मध्यमा। (29) A omits अयुक् तु वक्त्रस्यैव, and reads ' युक्पथ्यायामेव in its place. (30) A : कृतलौ ; M : करतलौ ; S : विवलौ। (31) A : गन्तु ; M : गन्त्र। (32) M omits वृत्तौ। (33) M adds here भविपुला। (34) M omits the last two names.

तत्र भविपुला समा—प्रदक्षिणावर्तबिला[35] गभीरमध्या विपुला। सरोमराजी त्रिवली वधूनां नाभिः शुभदा॥

अर्धसमं—उपैति मध्यं करभाद् या तर्जनीमध्यमयोः। महद्धनत्वायुरसौ रेखान्तमालेव च यद्॥

[63] अथ विषमं—अङ्गुष्ठमूले प्रगता रेखा स्वविश्वासनशात्। दिशत्यपि सा दुहितृः स्त्रीणां नराणां च करे॥

अथ रविपुला समा—पदयुग्मे गूढगुल्फे करयुग्मे गूढसन्धौ। घनदीर्घे स्वङ्गुलिके विपुला श्रीर्देहिनो स्यात्॥

अथार्धसमं—गृहजन्या वाऽऽयतता वा रेखाङ्गुष्ठे पर्वजा वा। धान्यवासो भक्ष्यभोज्यं स्त्रीपुंसाभ्यां ददाति च॥

अथ विषमं[36]—रोमैकैकं कूपकेषु राज्ञां द्वे द्वे पण्डितानाम्। त्र्यादीनि त्वा स्त्रीपुंसयोश्च तथा वैरैश्चे-तराणु:॥

अथ नविपुला समा—रामा मुखेन विपुला घोणेन किंचिन्नता। स्निग्धच्छविश्च[37] वपुषा लावण्यभाक् च सुभगा॥

अथार्धसमं—स्त्री वाचाला कलहकृत् पृथ्वी दीर्घा कुलरिपुः। धनं हृत्वा हरति सा कुम्भाकारञ्च जठरम्॥

अथ विषमं—लम्बः कुक्षिः श्वशुरहृत् ललाटं देवरे रिपुः। स्त्रीणां स्फिजौ पतिरिपू दीर्घा स्त्री भर्तृशुभदत्॥[38]

अथ तविपुला समा—उत्सेधवानूर्ध्वोष्ठको[39] यस्याः कचाः श्यामकाः। सा वर्धयेन्नित्यं कलिं स्यात्तस्करी स्थूलैः रदैः॥

अथार्धसमं—चलेऽक्षिणी श्यावप्रभे दौःशीलभाक् पिङ्गेऽपि च। वधूस्तथा स्यात् केकये शुष्के करे दुःखाधिका॥

अथ विषमं—या स्त्री वने[40] क्रीडारता मार्गे कटेः संसक्तदृक्। नर्तांसका याति द्रुतं मयूरवोन्मुखा च सा॥

अस्मिन् सङ्कीर्णप्रकरणे सर्वत्र ग्लावित्यनुवर्तते। तेन पादानामाद्यमन्त्यञ्चाक्षरं गुरु वा लघु वा यथाकामं स्यान्मध्ये तु यथानियममिति सङ्कीर्णप्रकरणम्॥

[64] अथ महाविषमाणि[41]—

(35) M reads शिरा in place of °बिला। (36) M omits the following illustrative verse except for the last word, obviously due to haplology in the word स्त्रीपुंसयोश्च। (37) M adds here विपुला। (38) A : °भाग् ; M °भृत्। (39) M : °र्ध्वकाय। (40) A : जने। (41) A drops this sentence

॥ ५ ॥ प्रतिपादञ्चतुर्वृद्धया पदचतुरूर्ध्वम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्तते। प्रतिपादं चतुर्भिरक्षरैर्वृद्धया पदचतुरूर्ध्वं नाम। आद्यः पादोऽष्टाक्षर[42]श्चतुर्वृद्धया द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः। अत्र विशेषवचनाभावाद् ग्लावित्यधिकारेण गुरुलघुवर्णावुपतिष्ठेते[43]। तयोश्च यथाकाम[44] विन्यासः।

केचित्तु आर्यायामिव गणन्यविन्यासमाहुः। अनुक्तविशेषाणामार्याप्रकृतिरनुक्तसंख्यानां समाक्षरता[45], अनुक्तयतीनां पादान्ते यतिर्मध्ये च यथाशोभमिति हि छन्दसो न्याय —

करपदतलं पीनं
मध्या नता भ्रूर्वलिषु विषमा वा।
छिन्ना[46] ललाटरेखा छिन्नाभा नासिका यदि वा
यस्यासौ पदचतुरूर्ध्वमपि न हित्वा[47] चलत्यगम्यां स्त्रीम्॥

अत्र पादानां व्यत्यासोऽप्येष्यते। तेनेदं चतुर्विंशतिधा भवति। न्यासः —

अद्वपवि, अद्वविप, अपद्वावि, अपविद्व, अविद्वप, अविपद्व एवं षट्। द्वअपवि, द्वअविप, द्वपअवि, द्वपविअ, द्वविअप द्वविपअ एवं षट्। पअद्वावि, पअविद्व, पद्वअवि पद्वविअ पविअद्व पविद्वअ, एवं षट्। विअद्वप, विअपद्व, विद्वअप विद्वपअ विपअद्व, विपद्वअ एव षट्। एव चतुर्विंशतिधा भेदोऽस्य॥[48]

॥ ५ ॥ गावन्त आपीडः ॥ २० ॥

एषामेव पादानामन्ते गुरू द्वौ चेदापीडो नाम [65] वृत्तं पदचतुरूर्ध्वं भवति। गावन्त इति वचनमन्येषां लघुत्वार्थं गावन्त एवेत्येतत् पदं व्याख्येयम्—

उपपति परिमृश्यापरकुलयुवतिरपि वतसे। यदि हनुतलभुवि चुबुकभुवि विमलं[49] प्रभवति वसनजमय[50] यदि करतलमपि पीतम्॥

इदमपि चतुर्विंशतिधा॥

॥ ५ ॥ गावादौ चेत् प्रत्यापीडः ॥ २१ ॥

आदौ चेत् पादानां गुरू द्वौ प्रत्यापीडः —

अङ्गुष्ठमतिचरति तर्जन्यपि-[हित][51]-मिव यदि वत[52]। ताः स्वस्त्रिय इव पतिजनमभिरमयितुमापीडमुपनिदधति[53] युवतय उपपतिशिरसि॥

इदमपि चतुर्विंशतिधा॥

(42) A adds तस्य। (43) M : गुरुलघुवर्णा उपतिष्ठन्ते। (44) M : यथाक्रमं। (45) A : महत्साक्षरा। (46) A adds ततश्च before this ; M : भिन्ना। (47) M : वाचा ; S : भित्वा। (48) A & S both omit these permutations We have rearranged the order found in M and T according to mathematical convention. (49) A : निमर्नं ; S : विमानं। (50) A : वासनज॰ ; (51) A : lacuna [ ] (52) A : पति ; S : यति। (53) A : आपीडकमुपनिदधाति।

॥ ५ ॥ प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २२ ॥

गावादावन्ते च यदा तदाऽपि प्रत्यापीड एव—यासौ न भुवमनामा[54]पदा स्पृशति न च पदकनिष्ठा। सा त्वानवरतमु[55]पपतिजनमनु[56]प्रत्यापीडं वरगुपनिदधति[57] युवतय उपकचबन्धा॥ इदमपि तथा॥

अथ पदचतुरूर्ध्वपादव्यत्यासजानामेव वृत्तानां वृत्तत्रयस्य संज्ञान्तरम्—

॥ ५ ॥ प्रथमविपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥ २३ ॥

प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे अन्यैः पादैः मञ्जरी लवल्यमृतधारा च पदचतुरूर्ध्वं भवति। द्वितीयेन व्यत्यासे मञ्जरी। तृतीयेन व्यत्यासे लवली। चतुर्थेन व्यत्यासेऽमृतधारा—

यदि पतिरतिजडम[58]तिरिह रामा रम्यविदग्धा च। पल्लवकुलात्[59] सा स्त्री सम्प्रच्यवते ध्रुवं स्वस्माच्छद[60]नैवृताऽप्यनेकैर्कदलिका[61] मञ्जरीव कोशदलात्॥

अथापीडे—प्रकटयति दशति[62]मनुहसनरेतावपि फलततिमिह[63] लवली या।[64] भवति जगति सा स्त्री पथि परिमितजल[65]सरिदिव बहुविट[66]जनलङ्घ्या॥

मुखमनत[67]दशनमतिकृशहनु हलमिव दीर्घं
यदि भवति कलहनिरता स्त्री।
पतिमतिचरति च वचनममृतधारा-
सममपि न शृणोति॥

इति पदचतुरूर्ध्वं -[66]- प्रकरणम्॥

॥ ५ ॥ उदगतामेकतः स्जौ स्लौ न्सौ ज्गौ भ्नौ ज्लौ ग् स्जौ स्जौ ग् ॥ २४ ॥

सजसा लघुश्च नसजा गुरुश्चैकतः। एकतोऽर्धमित्यर्थ भनजा लघुर्गुरुश्च सजौ द्विकौ गुरुश्चार्धमित्यर्धशो विभज्योद्गता पठतीत्यन्वयः। अर्धशो विभागादयुग्मयोः पादयोरविश्रम्यैकत्वेनैव द्रुतं पठितव्यम्। तत्र स्जौ स्लावित्याद्यः पादः। न्सौ ज्गाविति द्वितीयः। भ्नौ ज्लौ गिति तृतीयः पादः। स्जौ स्जौ गिति चतुर्थः पादः। लघोर्गुरोश्च सूत्रे पृथक्करणात् पादसमाप्तिः। अन्यत्राप्येवं सूत्रमध्ये लघुगुरुदर्शने पादसमाप्तिर्ज्ञेया।

नन्वेकत्वेन[68]चेत् पाठः किं पादव्यवस्थया? उच्यते—एकेन शब्देन मा पादौ[69] सन्धयिष्यतामिति। एतेनान्यत्र पादान्ते विश्रम्य पाठ उक्तः—

धनिनां भवन्ति सुकृतानि धनविरहिता [67] सदाऽस्थिरा।
मुक्तिरपि धनिषु किं बहुना सकलं धनेन[70] किमु कीर्तिरुद्गता॥

(54) A : न भवभनामा। (55) A : आसरत। (56) A : °मनुव। (57) A : प्रत्यापीड वमुपनिदधति°। (58) A : जन। (59) A : वनितकुलात्। (60) A स्मन्दने°; S : °च्छादने। (61) A : कदलिनी। (62) A : दशतिमनु°। (63) A : °मिव ; S °मिह च। (64) A : लवलीनिवा। (65) A : जलज°। (66) A : विरव°। (67) A : मुखमनभ°। (68) A : ननु च एकत्वेन। (69) A : मारो instead of मा पादौ। (70) A : सकलउदयेन ; S : सकलधनेन।

॥ ५ ॥ तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २५ ॥

उद्गताया एव तृतीयस्य पादस्य स्थाने रनभगाः स्युः सौरभकं नाम वृत्तम्—पवना' किरन्ति कुसुमानि समयविकचानि शाखिनाम्। तन्वते च दिवि सौरभकं धनिनां यशांसि[71] विविधाऽर्हणास्तथा[72]॥

॥ ५ ॥ ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तृतीयस्यैव पादस्य स्थाने नौ सौ च स्युर्ललितं नाम वृत्तम्—ललितध्वनिः पिकरुतेन नवमधुरसैर्नगो मधु। सुरभिरपि[73] सुरभिभि कुसुमैरलिभि[74]स्तथैव विधिनोपजीवति॥[75]

॥ ५ ॥ उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ स्नौ ज्रौ ग् नौ स् नौ न्जौ य् ॥ २७ ॥

मसजभा गुरू च द्वौ प्रथमः पादः। सनजरा गुरुश्च द्वितीयः। नौ द्वौ सश्च तृतीयः। स इति सूत्रे पृथक्करणात् पादसमाप्तिः[76]। नास्त्रयो जयौ च चतुर्थः। तदेतदुपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्तम्। अत्राद्यं पादं पृथक् पठन्त्यन्यत् पादत्रयं सहैव—

कामो यातु धनं व्यपैतु तिष्ठतु कीर्तिः
धनिनां धनमपि ते समेति भूयः।
श्रयति हि पुनरपि तत्
प्रचुपितपदमुदकमुपस्थितपूर्वम्॥

॥ ५ ॥ वर्धमानं तृतीये नौ स्नौ न्सौ ॥ २८ ॥

अस्यैव तृतीये पादे नौ द्वौ सश्च पुनर्नौ द्वौ सश्च[77] वर्धमानं नाम वृत्तम्। अन्यत् पूर्ववत्—

उद्भूतं प्रथमं यशोङ्कुरं[78] धनबीजात्
वितनोति धनफलानि वर्धमानम्।
धनमपि घटयति ढौकितमवतु बहुधनं[79]
[68] गृहशकुनिरिव शकुनिमंघमगृह्यम्॥

॥ ५ ॥ शुद्धविराडृषभं त्ज्रः ॥ २९ ॥

तृतीय एव पादे तजराः स्युः शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तम्—

इष्ट्वा त्यक्तधनैर्मखैर्हरिं भगवन्तं
तपसा ऋषभम[80]वाप्य वृत्तमग्र्यम्[81]।

(71) A : धनानि। (72) A : विश्वजना जनास्तथा; M & S त्रिविधान्नाहार्यस्तथा। (73) M : शिशुभिरपि। (74) A : धनिभि। (75) A विप्रनोऽपि जीवति। (76) A omits this sentence. (77) A adds स्यु। (78) M उद्भूत क्रियया पुराङ्कुर ; S · क्रियादनाङ्कुर। (79) M · लभ्यति बहुधननिचय। (80) M वृषभ। (81) M & S अग्र्यम्।

तच्छुद्धविराट्पदात् परं[82]
व्रजति पदमजममृतमुज्झितसङ्गः[83] ॥

इति महाविषमप्रकरणम्[84]। अथार्धसमान्यारभ्यन्ते—

॥ ५ ॥ अर्धे ॥ ३० ॥

अधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः। अर्धे लक्षणमधिकृतं वेदितव्यम्। तत्र विधानात्तदर्धसम[85] तावत् ॥

॥ ५ ॥ उपचित्रकं सौ स्लौ ग् भौ भ्गौ ग् ॥ ३१ ॥

सास्त्रयो लघुगुरू चाद्यः पादः भास्त्रयो गुरू च द्वावन्यः।[86] तदेतदाद्यमर्धम्।[87] द्वितीयमप्यर्धमीदृशमेव।[88] तदेतदुपचित्रकं नाम वृत्तम्—

चतुरन्तमहीपतिना पतिः[89]
नीतमना[90] मृगयाव्यसनाय।
उपचित्रकमेत्य गिरेर्वनं[91]
चिन्तयति स्म नृपः किल कश्चित् ॥[92]

एतौ त्रैष्टुभयोर्द्वयोः समवृत्तयोः पादौ महताऽवेकमर्धसमवृत्तम्। अयं न्यायोऽन्यत्रापि स्यात्। तेनान्येऽपि त्रैष्टुभाना वाऽन्यवृत्तानां समाक्षरसंख्या पादा द्वौ द्वावेकभूयं भूत्वा बहून्यर्धसमानि सम्पद्यन्ते। तेषां समं तावत्कृत्व कृतमर्धसममिति सङ्ख्योक्ता। अथार्धसमानि[93]—

॥ ५ ॥ द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग् न्जौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

भास्त्रयो गौ चाद्यः पादः नो जौ द्वौ यश्चान्यः द्रुतमध्या—

प्रान्तगतस्य विपक्षकदम्बं प्रतिपदमन्तरा[94]व्रजतो मे।
चित्तमिदं हरति द्रुमराजी[95] [69] विधुरिव पूर्णनदी द्रुतमध्या ॥

नलिनञ्च। एषा सज्ञान्तरार्थं पुनरुपादानम् ॥

॥ ५ ॥ वेगवती सौ स्गौ भौ भ्गौ ग् ॥ ३३ ॥

सास्त्रयो गुरुश्चाद्यः पादः भास्त्रयो गौ च द्वावन्यः वेगवती[96]—

अपराध्यति किं नगरश्रीः सदमिनामिव मत्प्रदृशाणाम्।
नियमं विभिनत्ति[97] घनश्रीर्वेगवतीव नदी मृदुसेतुम् ॥

आपातलिका वा ॥

(82) M परं। (83) M· परमजममृतमु··· ·तसङ्ग। (84) A omits the sentence ; M reads this after V. 30 (85) A तत्र विनातार्धसमं। (86) A द्वावन्त्य। (87) M· तदेतदर्धसममस्य ; S : तदेतदर्धसमम्। अस्य (88) M· तादृशमेव। (89) M· चतुरन्तमहीपतिनाय ; S· चतुरन्तमहीपतिनिपात।(90) A· दत्तमनो। (91) A· वनम्। (92) A कश्चित्। (93) A· अथ महाविषमार्धसमानि ; M· अर्धसममहार्धसमानि। (94) M प्रतिमन्तरूप। (95) A· धूतराजी। (96) M adds नाम। (97) M· नियमाद्विहिनस्ति ; S नियम विहिनस्ति।

॥ ५ ॥ भद्रविराट् तजौ गौ ममौ जगौ ग् ॥ ३४ ॥

तजरा गुरुश्चाद्यः पादः मसजा गौ च द्वावन्यो भद्रविराट्—

वेश्मानि[98] समानि नो गुहामिग्व्यानानि वनेऽप्यत्यकानाम्।[99]

कस्तिष्ठति खर्वेऽरिमन्नो राजा भद्रविराट् कुलाभिजात ॥[100]

औपच्छन्दसिकं वा ॥[101]

॥ ५ ॥ केतुमती सजौ सगौ भ्रौ नगौ ग् ॥ ३५ ॥

सजसा गुरुश्चाद्यो भरना गौ च द्वावन्यः केतुमती—

मनुजां शतैर्मकरकेतोः संग्रथिता शिलीमुखनतानाम्।

अटवी निरस्यति धृतिर्वा केतुमती चमूरिव भरस्य ॥[102]

॥ ५ ॥ आख्यानकी[103] तौ जगौ ग् जतौ जगौ ग् ॥ ३६ ॥

मध्यत्वात् तौ जो गौ च द्वावाद्यो जतजा गौ च द्वावन्य आख्यानकी। व्यत्यस्तैवेयमाख्यानकी[104]—

एषा मयूरावलिरुच्चकेका तते [105] कलापैर्विदिनस्य लक्ष्मीम्।

आख्यानकी चाङयति[106] प्रवक्तुं निजेषु सर्वोऽपि हि पक्षपाती ॥

॥ ५ ॥ विपरीताख्यानकी जतौ जगौ ग् तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

जतजा गौ च द्वावाद्यस्तौ जो गौ च द्वावन्यः विपरीताख्यानकी—

यदन्यशेषन्न[107]वदत्यपीषद् कामप्रसङ्गेषु विकाममावा।

सुवासिताऽपि प्रमदा विजातिराख्यानकी सा[108] विपरीतपूर्वा ॥

अनयोर्वितानसंज्ञयो[109] -[70]- रुपचित्रकन्यायेन सिद्धयोरपि पुनर्वचनं संज्ञान्तरार्थम् ॥

॥ ५ ॥ हरिणप्लुता सौ स्लौ ग् नभौ भ्रौ ॥ ३८ ॥

सान्त्यो लघुर्गुरुश्चाद्यः[110] नो भौ रश्चान्यो हरिणप्लुता—

इयमुन्नतिरत्र निवासिनामिह भवान् पुरि वा वसतु स्थ्यम्।[111]

इति भूमिरसौ वदतीव मां खगरूतेन महाहरिणप्लुता ॥

(98) A : वर्माणि ; M : मन्दाणि। (99) M : वनैरुपत्यकायाम्। (100) M omits कुलाभिजात। (101) M omits this name ; A reads च in place of वा। (102) A : चमूरिव परस्य ; M : रामभद्रस्य (103) A & M : आख्यानिकी (104) A omits this sentence (105) M : एषां मयूरावलीरुच्चकेकान्तके (106) M : वाचयति (107) M : °शेषभवदन्यविन्दम् (108) M reads : साम्यानकीयं (109) M : °संज्ञयो (110) A reads अन्य- in place of आद्य- here, as also in all other similar places. (111) M : पुरि वस्तयम्

॥ अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग् न्जौ ज्रौ ॥ ३९ ॥[112]

नौ द्वौ रो लघुर्गुरुश्चाद्यः नो जौ द्वौ रश्चान्योऽपरवक्त्रम्—

सततमकलकामसम्पदं परमचलं जन ते समाश्रिता।
न पुनरपरवक्त्रमीक्षते कुलजवधूरिव राजकामदा॥

वैतालीयं वा॥

॥ ५ ॥ पुष्पिताग्रा नौ र्यौ ज्ञौ ज्रौ ग् ॥ ४० ॥

नौ द्वौ रयौ चाद्यः पादः। मध्यस्थानीयत्वात् पादसमाप्तिः। नो जौ द्वौ रो गुरुश्चान्यः पुष्पिताग्रा—

कुसुमितशिरसं समाश्रयन्ती धव[113]मतिपल्लवधर्मकं विभाति।
ऋतुसमयगृहीतपुष्पधर्मा व्रततिरियं वनितेव पुष्पिताग्रा॥

औपच्छन्दसिकं वा। अत्र[114] पुष्पिताग्रेत्येतावतैव लक्षणं सिध्यति, शेषस्यापरवक्त्रलक्षणाधिकारादेव सिद्धेः। यथा 'औपच्छन्दसिकमि'त्यत्र (IV 34) तथाऽक्षरविन्यासो नाधिक्रियत[115] इति दर्शयितुं तथा न कृतम्। तेन शिखायां पूर्वविन्यासो नाधीयते[116]॥

॥ ५ ॥ यवमती र्जौ र्जौ ज्रौ ज्रौ ग् ॥ ४१ ॥

रजौ द्विकावाद्यः। मध्यस्थानत्वात् पादसमाप्तिः। जरौ द्विकौ गुरुश्चान्यो[117] यवमती—

व्रीहिणः पुरेषु के नरा[118] यथैव यवान्विताः फलान्विताश्च तद्वदन्।
सन्तु वा पुरेषु सम्पदस्तथापि तपस्यया वनेषु सन्त्यमुत्र लोकाः॥

॥ ५ ॥ शिखैकान्नत्रिंशदेक[119]त्रिंशदन्ते ग् ॥ ४२ ॥

एकान्नत्रिंशदक्षराण्याद्यः पाद एकत्रिंशदक्षराण्यन्त्यः शिखा। अन्ते द्वयोर्गुरुः स्यात्। गुरोरयं नियमो नान्त्यस्य। किमनेन विभागेन? अस्यैव यदि समस्तस्य[120] स्यात् योऽन्त्यस्तत्र गुरुरेवेति। तदा पूर्वत्र लघुर्वा गुरुर्वा स्यात्। [71] न नियमः। यदा तु ग्लावित्यधिकाराद्गुरौ च लघौ च प्राप्ते यो गुरुः सोऽन्त्य एवेति गुरोर्नियमः, तदा[121] पूर्वत्र लघुरेव स्यात्। अन्त्यस्य नियमेऽत्र पादान्त अर्थवत्वेऽ[122]प्यर्धान्ते वैयर्थ्यं स्यात्। गन्त इत्येव सिद्धत्वात्। गुरोस्तु नियमः पादद्वयेऽप्यर्थवान्। तस्माद्गुरोरयं नियमः[123]। अनुक्तविशेषाणामार्याप्रकृतित्वात्। गीतेरार्यागीतेश्चार्धेन प्रयोग इति केचित्—

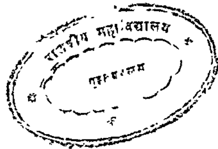
(112) M drops the *bhāṣya* and the following *sūtra* (V. 40) (113) M : धवम् (114) A omits (115) M : नाधीयते। (116) M & S omit these words beginning from इति (117) A omits श्चान्य (118) A & M : केदारा ; S : ये नरा ; T केनरा (119) M : शिखैकोनत्रिंशत् (120) M : समस्य ; A : °त्यमस्य (121) M यदा (122) M : तु (123) A drops the two succeeding sentences and reads, in its stead : गन्ता द्विःसंख्यो मात्रासमकमित्यत्र नवमादीनां पुनर्लघुत्वनियमादेतस्मैव नियम आश्रित।

इति किलनरपतिररुणमणिगण[124] इव न भुवि तपसि स मतिमकरोद्
अशमयदपि सुतयुवतिसपरिकरधनचयविनिहितखलमतिमखिलाम्[125] ।
पुनरपि पुनरपि धनरुचिमतिशयमतिखलमतिमभिवदति जनं[126]
न तु जनमधिकगुण[127]मुपचितशुममभिभवति न दहति मदनदवशिखा ॥

॥ ५ ॥ खञ्जा महत्ययुजीति[128] ॥ ४३ ॥

महत्येकत्रिंशत्के पादेऽयुजि प्रथमे तृतीये च कृते, एकान्नत्रिंशत्के च युजि खञ्जा नाम। एवं पूर्वश्लोक एव पादविपर्यासेनोदाहार्यः ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिमाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥

(124) M drops गग (125) M . °सुपरिकर धननिचय नियत खलु मिदिमखिलां (126) M धनरुचिमतिशयनति भवति पुरुषमुपनसं (127) A : अधिगुण° (128) M reads the *sūtra* in a different version in addition to the conventional one : खञ्जा विनियम्य यदि, and drops the *bhāṣya* on it.

अथ षष्ठोऽध्यायः

॥ ६ ॥ यतिविच्छेदः ॥ १ ॥

वितानमन्यदिति वृत्तानां संज्ञोक्ता। तदग्रश्च प्रस्तारादि वक्ष्यते। किं पुनरिदानीमारभ्यते? सत्यामपि वितानमिति सामान्यायां[1] संज्ञायां वैशेषिकसंज्ञा यतिश्चेति। केषाञ्चिदुक्तं प्रस्तारादिलक्षितानामपि पुनर्लक्षणमारभ्यते। प्रथमं तावद् यतेर्लक्षणं कथयति। यतिविच्छेद इति। विच्छेदः पाठवेगस्य यतिः। पठतो[2] मध्येऽन्ते वा यो विलम्ब[3] सा यतिः।

अत्र यत्युपनिषदो नाम भवन्ति। तद्यथा—

यतिः पठद्विलम्बोऽसौ त्यागोऽर्धे सन्धिपाठयोः।
पादान्ते पादमध्ये वा न त्यागः सन्धिपाठयोः[5] ॥
द्रुतं[6] पठन् यथाशास्त्रं [72] मध्येऽन्त्ये यद् विलम्बते[7] ॥

सा यतिः। स च विलम्बोऽर्धान्ते सन्धिपाठत्यागा[8]त्मकः। तेन पूर्वार्धस्यान्ते पाठसन्तानो विच्छेत्तव्यो नाऽन्यत्र। संहिता च न पूर्वार्धान्तस्य शब्दस्योत्तरार्धेन कार्या। यथा—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा। आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ इत्यत्र तदाऽऽचार्यमित्यनयोः संहिता न कार्या[9]। तथा—चयवोमचयमदोदैपठमयठलावयठलार्चिता। अम्यादरचयवमुदवादिमुयवमुयठलमथिवता॥ इत्यत्रार्चिताऽम्यादित्यनयोः संहिता न कार्या। अन्यत्र कार्यैव।

अर्धे पादेऽस्य मागे च क्वचित्[10] च स्याद्यतिस्त्रिधा।
त्रिधा यतिश्च शब्दान्तसमासपदमध्यजा ॥

अर्धे अर्धान्ते पादे पादान्ते पादमागे च क्वचित् क्वचिति कचतुष्कादौ यतिः। सा च त्रिधा—शब्दान्तजा, समासमध्यजा पादमध्यजा[11] चेति।

आद्ये स्थाने यतिश्चाद्यो[12] मध्यमे त्वादमध्यमे।
अन्त्ये तिस्रो यथा[13] सन्धिः पादयोः स्यात् परादिवत्[14] ॥

अर्धान्ते शब्दान्ते चैव यतिः[15]। नार्धे द्वे एकेन शब्देन समासेन वा[16] सन्दध्यात्। पादान्ते शब्दान्तजा समासमध्यजा स्यात्। नाऽन्या। नैकेन शब्देन द्वौ सन्दध्यात्।

(1) A : साधारण्यां (2) A : पाठ्य सम्य गस्य च पठन्तो (3) A : वा लम्बो (4) M : पाठविच्छेद (5) A omits this line. (6) M & S : द्रुत (7) A reads the last foot : यद्विलम्बति सा यति (8) M omits त्याग (9) A omits this verse of the *Gītā* and the comments thereon 10) A : स्थानेषु (11) A : शब्दजा (12) M & S : आद्या (13) A : यर्ज° (14) A : परादिवत् 15) A : अर्धशब्दान्तजैव यतिः ; M : अर्धान्ते शब्दान्ते चैव यति (16) A omits समासेन वा

समासमध्यजा यथा—नमो लोकतमोजालच्छिदे परमतेजसे इति। पादभागे तिलोऽपि यतय। पादान्त्यस्य शब्दस्योत्तरपादाद्येन[17] यणादेशसन्धिः स्यात्। स च परस्व पादस्यादिः स्यात्। न पूर्वस्यान्तः। तद्यथा—तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही इति। तथा—स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि' (*Raghu.* II 17[a b]) इति।

पादमध्येऽपि परादिरेव यथा—गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसे-[73]-ष्वेषु गच्छत्सु बाला (*Meghadūta.* II. 23[c]) इति। यथादेशसदृशो[18]ऽपि क्वचिद्यति. परादिन्वश्च। यथा—मातङ्गस्य स्तुतमदजलस्येव भृङ्गाः कपोलमिति।

पूर्वान्तस्त्वन्यसन्धिः स्यात् माग एकाक्षरो न चेत्। अन्तस्तु सन्धिपादान्तशब्दस्योत्तरपादाद्यो न भवति। पूर्वस्य पादस्यान्त्यः स्यान्नोत्तरस्यादि'। सन्धिना च विभक्तस्य शब्दस्य परो भाग एकाक्षरो न स्यात्। यथा—विनायकाय मातङ्गाननाय महते नम'। ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं यत्प्रसादवशाः क्रियाः॥ इति।

भागौ पूर्वापरान्तैकवर्णौ[19] चेत् पादमध्यजा यतिः। विभक्तस्य[20] पूर्वापरौ भागौ नैकवर्णौ चेत् पदम[21]ध्येऽपि यतिः स्यात्। यथा—पर्याप्तं तत्र पुत्रीयति महति जन इति।

उपसर्गेऽपि कुर्वीत पादान्तार्धान्तयोर्यतिम्।
यथाशोभं यतिः कार्या[22] सर्ववृत्तेष्वपि स्वयम्[23]॥

उपसर्गेऽपि पद[24]मध्येऽपि क्रियत एव यतिः। यथा—एवं तावद्विरोधादिदमपि तु परिच्छिद्यते देहमात्रम्। इति॥

सर्वत्र यथाशोभं यतिः कर्तव्या। क्वचित् क्वचिदुपदेशः शोभाप्रदर्शनार्थः। क्वचित् संज्ञान्तरार्थः। यथा—मालवर्द्धनकौ चेदिति। क्वचिदस्फुटत्वात्। यथा—ऋषभगजविलसित इति। इति यत्युपनिषदः॥

अथ गायत्र्यादीनां समवृत्तान्युच्यन्ते। उक्तादीनामप्रसिद्धत्वात् प्रस्तारादिभिश्च सिद्धत्वान्नोक्तानि। *तत्र गायत्र्याम्—*

॥ ६ ॥ तनुमध्या त्यौ[25] ॥ २ ॥

पदस्येत्यनुवर्तते। तयौ गणौ यदि[26] क्रमात् पादस्यावयवौ तद्वृत्तं तनुमध्या[27] नाम। अन्ये तादृशास्त्रयः पादा द्रष्टव्याः—

रामां तनुमध्यां गच्छेदनुवृत्ताम्[28]।
यो जीवितुमिच्छेद्भर्ता शतमायुः[29]॥

(17) M : °पादान्तेन (18) A : यथादेशदृशो° (19) A पूर्वापरौ नैकवर्णौ (20) A adds शब्दस्य (21) All the MSS पाद° (22) A adds : कर्तव्या क्वचित् क्वचित् (23) M reads the fourth foot : सर्वत्र हृद्यमेव तु॥ (24) All the MSS : पाद° (25) M · तनुमध्यान्त्यौ (26) A : यति (27) M : तनुमध्यमा (28) A : अनुरक्ताम् (29) A reads the fourth foot · नो जातु विरक्ताम्।

अपि च। शास्त्रान्तरेष्वन्यान्यपि बहूनि [74] वृत्तान्युक्तानि। तान्यप्रसिद्धत्वात् प्रस्तारादिभिः सिद्धत्वाच्चा[30]चार्येण नोक्तानि।[31] तेषु कानिचिल्लक्षणेनोदाहरणेन च स्थाने स्थाने प्रदर्श्यन्ते। तत्र सौ द्वौ रमणी नाम वृत्तम्—

अनुरागवती रमणीह कृता[32]।
स्मितपूर्ववचो विकृतावयवैः॥

यौ द्वौ विचित्रम्—

विचित्रश्च दृष्ट्या करोतीप्सितं या[33]।
कटाक्षं क्षिपन्ती वधूः सानुरक्ता॥

रमौ मालिनी—

तिष्ठते पत्ये या मालिनी सद्रक्ता।
गायति च्छन्ना वा साऽङ्गनाऽतिस्नेहा[34]॥

अथोष्णिहि—

॥ ६ ॥ कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ३ ॥

जसौ गुरुश्च कुमारललिता। सूत्रमेवोदाहरणम्। केचिद् योः पञ्चसु यतिमाहुः। तद्यथा—

भुजावपि विभूषा[35] कुचावपि च नाभिम्।
पतीं सहजरागा[36] स्त्रियः प्रकटयन्ति॥

अपि च। मसौ गश्च मदलेखा—

भूक्षेपेण ललाटेनोत्कम्पा[37] मदलेखाम्।
या दृष्ट्वा[38] पुरुषं स्मौ धत्ते साप्यनुरक्ता॥[39]

रसौ गश्चोद्धता—

अंशुकं विनमन्ती विक्रियाः सहमेति।
उद्गमापगमादीरुद्धताप्यनुरक्ता॥

रयौ गश्च शान्तिः—

या विमुच्य केशान् स्वान् सन्निधौ निबध्नाति।
याति शान्तिमुन्नीय क्रोधनेऽपि सा स्निग्धा॥

30) M drops च (31) M adds तथा ; S : तेष्वेव (32) A : कथिता (33) A reads the first hemistich : विचित्रश्च दृष्ट्वा भूय करोति क्षितीशम्। M reads दृष्टा करोतीप्सितं (34) A : साऽङ्गना इ स्नेहा ; M : साऽङ्गनापि स्नेहा (35) M : भूजा विभूषा ; S : भुजावपि विभूषा (36) A, M, T & S : सरागा ; M has a lacuna mark after म. A, T & S have none. (37) M : °नोत्कम्पी (38) M : दृष्ट्वा (39) M : पुरुषं स्वीयम्ने मा पुनरक्ता॥

मौ गश्च कमला—

या चरमस्वपना[40] जागरिणी प्रथमम् ।
सा च धत्ते सरसा स्त्री कमलेव दरौ ॥[41]

एव[42] यदि मगणास्त्रयो गुरुश्च पंक्तौ चित्रपदा नाम वृत्तम् ।[43] यदि भाश्चत्वारोऽतिजगत्यामङ्गरुचिर्यदि पञ्चाष्ट्या पद्ममुखी संगताऽवहयो[44] वा यदि षडतिधृत्या कुसुमं यदि सप्ताकृत्या मदिराऽतुला[45] वा । यदष्टौ मा गुरुश्चाभिकृतौ वितानमेव ।

अथानुष्टुभि—

[75] ॥ ६ ॥ माणवकक्रीडितकं[46] भ्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

भतलगा माणवकक्रीडितकं नाम वृत्तम्—

माणवकक्रीडितकं ग्राम्यवचो[47] गर्हितमम् ।[48]
शाठ्यमिति स्त्री कुरुते पुंसि न या रागवती ॥

॥ ६ ॥ चित्रपदा भौ गौ ॥ ५ ॥

भौ द्वौ गौ च चित्रपदा—

एकतमाभ्यनुरक्त[49] व्युज्झति तं सकुलं स्त्री ।
अन्यजने यदि सक्ता चित्रपदा विकृतिर्हि ॥

तथा च यदि षड् भगणा गुरू च द्वौ कृतौ सरोरुहनेत्रा, यदि सप्त विकृतौ मयूरगतिः, यद्यष्टावुत्कृतौ प्रविराजितम् ॥

॥ ६ ॥ विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

मौ द्वौ गौ च विद्युन्माला—

शय्याद्वेषो गात्रस्फोटो जृम्भा चोच्चैः कोपश्चाग्रे ।
यस्याः सान्तर्निस्नेहा स्त्री दृश्या विद्युन्मालेवादृश्या ॥

रूपचित्रा च । इदमनुष्टुभि सर्वगुरुकम् ।[50] एवं षड् गायत्र्यां तद् सावित्री, यदुष्णिहि तद् गान्धर्वी, यद्बृहत्यां तद्रूपमाला[51] यदतिधृतौ तदैरावती ।[52] आनुष्टुभानां[53] चतुर्षु चतुर्षु[54] यतिः । अपि च—मतौ गौ च द्वौ हंसरुतम्—

स्निग्धा कम्पयति गात्रं दृष्ट्वा[55] वा श्वसिति[56] चाग्रे ।
निस्नेहा वदति रूक्षं प्रोक्ता हंसरुतवाचा ॥

(40) A : च हीन स्वपना (41) M : मता । (42) M omits एवं (43) A & M add स्यात् (44) A : मुरदाथ ; M : सरमावसथ (45) A : अतुलनामा (46) M माणवकाक्रीडितकं (47) A : ग्राम° (48) M : गर्ह्यतमम् (49) M . सत्यपि यत्यनुरक्ते (50) M adds वृत्तम् ; A adds एवं (51) M omits यद् बृहत्यां तद् रूपमाला ; S omits रूप° (52) All the MSS. except T read a word माला here. (53) A adds · उन्मानाद्य (54) A त्रिष ( ) M दृष्ट्वा (56) A : श्वपिति ।

यौ द्वौ लगौ च मनोज्ञम्—

विरक्ताभिमानोद्धता न यान्तं[57] रणद्धि प्रियम् ।
मनोज्ञञ्च[58] धत्ते मुखं मुदा प्रोषिते भर्तरि ॥

नौ द्वौ लौ चालिः—

अपमधु सुमनसमलिरिव पतिरपि ।
विरसयुवतिमसमफलमभिसरति ॥

इदमेव द्विगुणमष्ट्या लघुपदं[59] नाम वृत्तम् । अथ बृहत्यां—

॥ ६ ॥ भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ ७ ॥

नौ द्वौ मश्च भुजगशिशुसृता[60]—

[76] युवतिरसुहरा[61] स्पर्शे मुखचपलतया[62] क्रूरा ।
कुटिलगतिदुराक्रान्ति[63] भुजगशिशुसृतां द्वेष्टि ॥

॥ ६ ॥ हलमुखी नौ स् ॥ ८ ॥

रनसा हलमुखी[64]—

योषितं त्यज[65] हलरसां[66] घर्घरध्वनिमभि[67] नरम् ।[68]
घस्मरामति[69] क्रूराहनु[70] सूकरीमिव हलमुखीम् ॥

त्रिभिः षड्भिश्च यतिः । अपि च । मो मौ च दावहि—

अक्षिविद्धं वाग[71] श्लक्ष्णा सेल[72] स्वाङ्गे स्पर्शो[73] ऽनिष्टः ।[74]
वञ्चितुमेवं न्यस्ता बुद्धिर्मुखसि[75] कस्यां[76] निःस्नेहायाम् ॥

पञ्चसु चतुर्षु च यतिः । उपचित्रा च । सजसा[77] ललितम्—

ललितं वचो वसुधनं कुलमभिजिता च वपुषः ।
सकलं वृथैव विरसा ललनामवाप्य विमुखीम् ॥

मौ द्वौ रश्चोत्सुकम् —

योषिति यत्र[78] नरो नु को न्यस्यति जीवितमप्यसौ ।
उत्सुकमेव विहाय तं याति परं विरसा निजे ॥

अथ पंक्त्याम्—

(57) A : यां तु (58) A drops च (59) A : लपदं (60) M omits this sentence ; S : शिशुभृता (61) A : युवती सुन्दरी (62) A : मुखचलतया (63) A : सुधा कीर्ति (64) M drops the line. (65) M & S : त्यजति (66) M : हरसाद् (67) M drops ध्वनि (68) A : अभिनरान् (69) A : घर्घरध्वनिमती° (70) M : हनुं (71) M : वाम° (72) M : सर्व (73) A : अङ्गस्पर्शो (74) A : अनिष्ट (75) M drops the third foot and मुखसि (76) M : कस्मात् (77) M adds अङ्गिरा ; S adds च (78) S : मत्तु ।

॥ ६ ॥ शुद्धविराण् म्सौ ज्गौ ॥ ६ ॥

मसजगाः शुद्धविराट्—

य[79]ज्जेता कुसुमायुधोऽप्ययं कामः शुद्धविराट् कुलान्यपि ।[80]
तत् स्नेहेन[81] दृढां वराङ्गनां तां कृत्वा न विरक्तकास्त्रियम् ॥[82]

अपरान्तिका च ।

॥ ६ ॥ रुक्मवती भ्मौ स्गौ भूतेन्द्रियाणि ॥ १० ॥

ममसगा रुक्मवती । पञ्चवर्णान् पठित्वा यतिः स्मृता[83]—

यत् सुभगत्वं गर्वनिरासादन्यगुणोक्त्या[84] वाञ्छति लोकः ।[85]
तस्य विपाको[86] रुक्मवती श्रीः[87] प्रेमवती वा[88] स्त्री न तु रुष्टा ॥

उपचित्रा च । पादान्ते प्राप्ता यतिः । पुनरुपदेशात्तु[89] क्वचित् पादान्तेऽपि न यतिरिति सूचयितुम् तेन यदाद्वर्गायत्र्यस्याधस्तान्न पादान्ते नार्धान्ते यतिरिति, तत् सिद्धम् ॥

॥ ६ ॥ पणवो[90]म्नौ य्गौ ॥ ११ ॥

[77] मनयगाः पणवः—

यत्कामो[91] जयपणवध्मानं[92] लोकेषु[93] त्रिषु तनुते तच्च ।
स्त्रीणां भ्रूयुगधनुषो[94] वीर्यं स्निग्धानां किल[95] न विरक्तानाम् ॥

पञ्चसु पञ्चसु यतिः । मात्रासमकश्च ॥

॥ ६ ॥ मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ १२ ॥

रजरगा मयूरसारिणी—

स्त्रीर्मयूरसारिणीमुखाः[96] यत्र वर्जयन्ति लक्षणैरमन्यैः ।
तच्च ता विरक्तचेतसश्चेन्नानुरक्त[97]चेतसां निषेधः ॥

(79) A ये (80) A · कुनाश्पि (81) A स्नेहो (82) M विरक्तकस्त्रिम् (83) A omits this sentence (84) M · गुणोक्त (85) M · लोक ; S श्लोक (86) M · विपाके (87) M · स्त्री (88) A चा (89) M °रुपदिष्टत्वात् (90) M · पटवा (91) A · °कामा (92) A · ध्माश्मो ; M धन्य ; S ध्वनि (93) A लोके्ष्वस्मिन्; M · केषु (94) M : °धनुषे (95) A नूनं च in place of किल (96) M reads · स्त्रीं मयूरसारिणीं यत् (97) A °चानुरक्त°

॥ ६ ॥ मत्ता म्भौ सगौ समुद्ररसाः ॥ १३ ॥

ममसगा मत्ता। चत्वारः षट् च यतिस्थानम्[98]—

यद्वामत्वं[99] युवतिषु मत्ता वृत्त[100] वित्तं जहति तनुश्च।[101]

तत्तत्[102] प्रेम प्रियमधुपाना[103]न्निःस्नेहाभि[104]र्जयति न[105] सङ्गम्॥

वानवासिका[106] च।

॥ ६ ॥ उपस्थिता तजौ जगौ ॥ १४ ॥

तो जौ द्वौ गुरुश्चोपस्थिता—

यद्वा दुरवापतपश्चयं हित्वा मुनयोऽप्यमवंश्चला।[107]

स्निग्धां प्रसभमुपस्थितां[108] दृष्ट्वा तपसोऽपि[109] विरागिणः॥[110]

अपि च। सास्त्रयो गुरुश्च[111] मेघवितानम्[112]—

यदमी अपि[113] मेघवितानं[114] सरसाः समवेक्ष्य रमन्ते।

तदपि प्रियया रसवत्या विरसा गृहसंघटनायै॥[115]

आपातलिका च। रः सौ गश्च मणिरागः[116]—

यज्जनः कुरुते मणिरागैरंशुकैश्च परिष्कृतिमङ्गे।

तद्धि वीक्ष्य वधूमनुरक्तां देहदोष[117]दृशैव विरक्ताम्॥

मतयगाश्चम्पकमाला—

यत्त्यजति स्वं विरहग्लानं[118] चम्पकमालामृदुलं देहम्।[119]

तच्च सरागममदाहेतोस्तद्धि[120] विरक्ता वनिताऽस्त्याज्याः॥

पञ्चभिः पञ्चभिश्च यतिर्मात्रासमकश्च। मरयगास्तडिन्माला [78]—

यद्दान्तं[121] विदुर्द्व[122] प्रोत्पामे[123]वं धन्या न मोक्षशास्त्रेषु।

सोऽपि स्नेहे सरागरामाणां[124] मानोऽभाणां पुनस्तडिन्माला॥

अथ त्रिष्टुभि—

(98) M चतुर षट् यतिरवा यतिस्थाने ; S चतुर षट् च यतिरवा यतिस्थान (99) A मत्ता ; M यद्वामत्वं (100) A वृत्तविषु मत्तावृत्तम् (101) A तनुं तत्त्व (102) A lacuna ; S : तदन् (103) A & M प्रियमधुपानां (104) M निःस्नेहाभि (105) A तु (106) M वानवासिकं (107) M चला (108) A प्रियजानुपस्थिता ; M तरजानुपस्थितां (109) A तपसे ; M तमसो (110) A स्वरमाल ; M विरागिणो (111) A adds आदि ; M & S गुरुश्चादि (112) A मेघुवितायमि ; M मेघुन्नितानम् ; S मेघवितानम् (113) A आदिमेषु ; M अपि (114) A °वितानम् ; M मेघुवितानम् (115) A विरसा गृहसंघटनायै M विरसा गृहसंघटनायै (116) M adds : र सौ द्वौ गुरुश्च मणिराग (117) M: साभिनाय° (118) A विरहग्लानि ; M विरहग्लानं (119) M : चम्पकमालां मृदुमत्तं भम् (120) A : °रचास्तु ; M : रचामि° (121) A : य इन्दान्त ; M : यद्दान्तं (122) A विदुर्द्वा ; M : विजय (123) A पाप्मान् , M : पाप्मान ; S पाप्मान् (124) M : नापि स्नेहे विरागिरामाणां

|| ६ || एकरूपं म्सौ जगौ ग् || १५ ||

मसजा गौ च द्वाविंकरूपम्—

भ्रूवाणा[125]द् घन[126]पद्मराजिसज्याद्[127] यस्त्र[128]स्यन्यबलाकटाक्षकाण्डात्।[129]

नासौ श्रुत्यति[130] नैकरूपमास्ते चित्रं हेलनया[131]ऽस्यमेति भावम्॥[132]

इत्तिशान्तिका च॥

|| ६ || इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् || १६ ||

तौ द्वौ जो गौ च द्वाविन्द्रवज्रा[133]—

यस्येन्द्रवज्राधिक[134]गोत्र[135]गर्वो विद्यार्थवंशैर्यदि चास्य[136]धाष्टर्यम्।[137]

नयत्यदो[138] मन्मथमन्थराणां[139] स्त्रीणां कटाक्षैर्गमितस्य[140] दास्यम्॥

|| ६ || उपेन्द्रवज्रा जतौ जगौ ग् || १७ ||

जतजा गौ चो[141]पेन्द्रवज्रा—

तदैव[142] सिद्धो[143] विजयो बभूव धवेभ्वनद्धास्त्रखजूरिकाणाम्।[144]

यदा[145] विलासंगमिताङ्गनानामु[146]पेन्द्रवज्राबुभयोरपि श्रीः॥

|| ६ || आद्यन्तावुपजातयः || १८ ||

इह प्रमङ्गादिप्रवृत्तनीन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादसङ्करेणोच्यन्ते। एतयो.[147] पादावर्धस्यादिरन्तो[148] यदि स्यातामेकस्मिन्नेव[149] श्लोके तदुपजातयो[150] नाम वृत्तानि।

आम्यानुपजातय इति वक्तव्ये आद्यन्तावुपजातय[151] इति सुवन्नाचार्य[152] इमा विपरीताख्यान-वनाख्यानकया व्यावर्तयति।[153] यदि हीन्द्रवज्रापाद उभयोरर्धयोरादिरेव स्यादुपेन्द्रवज्रापादोऽन्त्य आख्यानकी।[154] अथोपेन्द्रवज्रापाद आदिरितरोऽन्त्यो विपरीताख्यानकी। तस्मादिन्द्रवज्रापाद एव

(125) M भ्रूज्याराना (126) A : °न्धुन ; M घृन° (127) A पद्मराजिसज्या ; M : पक्षराजि सज्जा (128) A : यस्या ; M : र्या ; S : धात्र (129) M . बना कटाक्षकाण्डम् (130) A श्रोत्यति ; M : कुश्यति (131) A : मित्तमिया ; M : हेलकया (132) A : द्वयत्वमेति (133) A इन्द्रवज्रौ (134) A : अग्नि° ; S अजित° (135) M गात्र (136) A विन्यर्थवशश्च यदस्य (137) M धार्ष्यम् (138) A : शान्यलयो ; M नयदत्यदो ; S : नयत्यथो (139) M मन्मथमन्थराणां (140) A नमितुस्य ; S : कमितस्य (141) A adds द्वौ (142) A तदैव (143) M सिद्धं (144) A . खना-रिकाणाम् ; M : खन्······ ; S : खजुरिणाम् (145) A यथा (146) A विलासाङ्गमिहाङ्गनानां ; M विलासङ्गम हाङ्गनानां (147) A adds वृत्तयो , M reads यदा पूर्वोक्तयोस्तयो (148) A आदि-रथान्तश्च (149) M : स्यातामेक···कस्मिन्ने (150) A : तदेवोपजातयो ; M तदोपजातयो (151) A drops उपजातय (152) M drops आचार्य (153) M इमे विपरीताख्यान नयया ख्यानक्या वृत्तय इति ; A : वावर्तयति ; S : वरोवर्ति (154) M : पादयान्ते आख्यानकी स्यात्

पूर्वार्धस्य परस्य वाऽ[155]ऽदिरन्तश्च स्यात्। पूर्वस्यादिः परस्यान्त इति वा परस्यादिः पूर्वस्यान्त इति वा पूर्वादिः परादिरितिवा पूर्वान्तः परान्त इति वा।[156] [79] तयोपेन्द्रवज्रापादोऽपि—

यद्वाऽपराधोऽत्र न कामिनीनां तारचापि पुंसां[157] नयनैः स्खलन्ति।
स्त्रियः पुमांसश्च तथैव सृष्टा[158] यथा मिथो यान्तुऽपजात[159]योऽपि॥
लज्जा गता क्वापि[160] च लज्जितेव[161] श्रुतं क्वचिच्छ्रोत्रपुटे निलीनम्।
कुलाभिमानो[162] मुनिनैव[163] मुक्तो मुक्ते वधूभिर्नयनाशुपाशे॥[164]
तिष्ठन्तु कामाकुल[165]दृष्टिपाता भावाश्च[166] तेषामुपजातिभेदाः।
एकाऽपि वाणी स्मितमञ्जुरासा[167] करोति पुंसामपरामवस्थाम्॥[168]

द्वादशोपजातयः। अयञ्च न्यायोऽन्यत्रापि[169]स्यात्। तेन[170] त्रैष्टुभानामन्येषां वा वृत्तानां पादाः समासंख्या द्वौ द्वावेकभूय भूत्वा द्वादश,[171] त्रयस्त्रय एकभूयं भूत्वाऽष्टादश,[172] चत्वारश्चत्वार एकभूयं भूत्वा चतुर्विंशतिरिति विषमवृत्तानि।[173] एषा विषमाक्षराणां राश्यूनमिति[174] (V 5) संख्योक्ता। यत् पुन क्वचित्—

एह्येहि फुल्लाम्बुजपद्मनेत्र नमोऽस्तु ते देव पराप्रमेय।
प्रसद्य मां पालय लोकनाथ रक्षेह मां[175] भूतशरण्यसङ्ग॥[176]

इत्यादिषु प्रथमस्य तृतीयस्य च पादस्य लघ्वन्तत्वं दृश्यते, तदन्येष्वेव[177] विषमेषु लघ्वन्तं गुर्वन्तं वा पाद[178] द्रष्टव्यम्। नेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादसंकरजम्। तयोर्गुर्वन्तत्वात्।[179] ततश्च यदेके[180] वर्णयन्ति—गन्त इत्यत्र पादान्तेऽपि लघो[181]र्गुरुसंज्ञा विधीयत इति, तदपि[182] प्रत्युक्तम्। विषमेष्वेव तदुपपत्तेः।[183]

एवं तदर्धान्तेऽपि[184] तथैवास्तु।[185] नैतत्। आर्यादीनामर्धस्य लघ्वन्तत्वासम्भवात्। दृश्यते च[186] गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः। चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्येत्यादिषु। तदर्धान्तेवावश्यं[187] गुरुसंज्ञा विधेया। अन्यथा मात्रासंख्या[188]पकर्षात्तदेव[189] प्रयोगदोषमन्वाद[190]न्येषामपि गृह्यते॥[191]

(155) M : पारस्य in place of परस्य वा (156) M reads the sentence पूर्वादि परस्यादिरिति परादि पूर्वान्त इति वा। (157) A : पुमो (158) A : दृष्टा, S सृष्टो (159) M : या उपजात॰ (160) A : वापि (161) A : चलन्ति ते वा (162) S कुलाभिमानो (163) M : मुनिनैव (164) A ॰पानो S : ॰पाश (165) A : तामाकुल॰ (166) M : भावश्च (167) M : स्मि मञ्जुरासा, S स्मितमञ्जुरासा (168) M पुंसामिव रामवस्थाम् (169) M drops अपि (170) A adds अन्येष्वपि (171) M adds द्वादश विषमवृत्तानि भवन्ति (172) All the MSS. read षट्त्रिंशत् (173) A adds भवन्ति; M drops एकभूयं भूत्वा (174) A : विषमाक्षराणि श्रूनमिति; M विषमं च राश्यूनमिति (175) M : रक्षो॰॰ मा (176) A. cites here *Kumāra* I 3ab. (177) M : तदन्येष्वेव च (178) A ॰माद्गुरुत्वं M : मध्यान्तगुर्वन्तपादसंकरजा (179) M : इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादसंकरजं तयो गुर्वन्तत्वात् (180) M drops यद् (181) A & M हृस्वस्य (182) A drops तदपि (183) M : विषमेष्वेवानु-पपत्तेः (184) M & S drop अपि (185) A : तथैव मास्तु (186) M : लघ्वन्तत्वसम्भवाद् दृश्यते च। (187) M : तदर्धमेवावश्यं, A : तदर्धे एवावश्यं S : तदर्धस्यैवावश्य (188) A drops संख्या (189) M : तत्सर्व॰ (190) A : योगदोषमन्वाद्; S : प्रयोगदोषमन्वाद् (191) M & S : वदन्ते।

॥ ६ ॥ दोधकं[192] भौ भगौ ग् ॥ १९ ॥

भास्त्रयो गौ च द्वौ दोधकम्—

द्यूतवधादिभिरर्थसमीहा[193] देहविपन्नफलसाहस-[80]-कर्म ।[194]
दोधकवृत्तमितीह भजन्ते धृष्टविदग्धवधूजनवश्या ॥[195]

॥ ६ ॥ शालिनी म्तौ तगौ ग् समुद्रर्षिभिः[196] ॥ २० ॥

मः तौ[197] गौ च शालिनी। चत्वारः सप्त च यतिस्थानम्—

नीवीमग्रे[198] स्रंसयित्वा[199] वसानाः केशानग्रे संकिरन्तीर्विकीर्य ।
लीलां लीला[200]शालिनीर्दर्शयन्तीर्न प्रेक्षन्ते[201] पण्डिता जेतुकामाः ॥

॥ ६ ॥ वातोर्मी मभौ तगौ गश्च ॥ २१ ॥

ममता गौ च द्वौ वातोर्मी। चकारात् पूर्वयतिरनुकृष्यते[202]—

अन्ये तामिर्विजिता[203] वाणिनीभिर्भूयो भूयो हृदि चिन्ताविलासैः ।[204]
त्यक्त्वा लज्जां कुलधर्मांश्च नीत्या[205] संसेवन्ते धूतवा[206]तोर्मिधर्मम् ॥[207]

॥ ६ ॥ भ्रमरविलसितं मभौ न्लौ गश्च ॥ २२ ॥

मभनलगा भ्रमरविलसितम्। चकाराद्यत्याकर्षः[208]—

दृष्ट्वा क्वापि[209] भ्रमरविलसितान्[210] देशांश्चान्या[211] वनगिरिसरितः ।[212]
कान्तां कामी[213] हृदि ननु[214] कुरुते धन्यम्मन्य[215] शुभमृषिचरितम् ॥[216]

वानवासिका च ॥

॥ ६ ॥ रथोद्धता नौ लौ ग् ॥ २३ ॥[217]

रनरा लगौ च रथोद्धता—

यत्र केवलमनोरथोद्धता नाश्रिताऽपि[218] विकरोति मानसम् ।
तत्र सन्निहितवाणिनीजने[219] श्रद्धीत विजयाय कः पुमान् ॥

अपरान्तिका च ॥

(192) M : तोधकं (193) M : द्यूतवदादिभिरर्थसमीहा (194) M देहविकनीफलसाहसकान्तम् (195) M : शालिन्युक्ता दमौ दगौ ग् । समुद्रर्षय: (196) S : वेश्याः (197) A adds द्वौ (198) M अग्रे (199) M : संमयित्वा (200) A : लीला (201) M : प्रदृश्यन्ते (202) आकृष्यते (203) M : निर्जिता (204) M : हृदि चित्ता ; A : हृतचित्ता (205) A : नित्यं ; S : रीत्या (206) A धृत°, M भूत° (207) A : °धर्मः (208) A : यतिराकृष्यते (209) A दृष्टा क्वाऽपि ; M दृष्ट्वापि (210) A & M भ्रमरविनमिता (211) A : देशाश्चान्या ; M : देशांश्चान्यान् (212) A गिरिवनसलिलाम् ; S : गिरिवनसरितां (213) A : कामी कान्तां (214) A : न तु ; M : वर्तु ; S : बत (215) A : धन्यः अन्य (216) A : शुभ ऋषिचरितम् ; M : अन्यशुभमृषिचरितम् (217) M omits the *vṛtti* and illustration on this *sūtra* and runs on to the next *sūtra*. (218) S : नार्पिताऽपि (219) S °भामिनीजने

॥ ६ ॥ स्वागता नौ भ्गौ ग् ॥ २४ ॥

रनभा गौ च द्वौ स्वागता—

पूर्वमेव महिलामधुमत्तः[220] तामिरेव हृदयं हृतशेषम् ।[221]

अद्य[222] क्लिश्यति[223] वपुर्विरहेण[224] स्वागतानि कुशलानि खलन्द ॥

आपातलिका[225] च ॥

॥ ६ ॥ वृत्ता नौ स्गौ ग् ॥ २५ ॥

नौ द्वौ सो गौ च[226] वृत्ता ।[227] वृन्तेति पाठान्तरम्—

दमयति[228] मनसिशये[229] स्वाङ्ग[230] रमयति युवतिजने वित्तम् ।[231]

निपतति विपरिणतो[232] वृत्तात्[233] फलमिव विपरिणतं वृन्तात् ॥[234]

[81] ॥ ६ ॥ श्येनी जौ लौ ग् ॥ २६ ॥

रज्रा लगौ श्येनी—

श्येन्यमूषु कामिनीषु यत्[235]स्मिते दन्तपंक्तिरायता विलान्तरा ।[236]

श्येन्यसौ[237] स्वयं नरस्य रागिण[238] चित्तमीनहारिणी[239] किमु स्त्रिय ॥

॥ ६ ॥ प्रत्यवबोधो भ्तौ न्गौ ग् ॥ २७ ॥[240]

भतना गौ च प्रत्यवबोध —

यद्वसदिग्धान्[241] युवतिकलापादीक्षणबाणान्[242] रतिपतिरस्यन् ।

प्रत्यवबोधं हरति नराणां तेन स भान्ते श्वरकुलेऽपि ॥[243]

कुड्मलदन्ती शीर्षा ।[244] पञ्चसु षट्सु च यतिः ।[245] वानवासिका च । अत्र[246] नवभ्यो यदि खलु सगणस्तान्तु जगत्यां[247] विदधति[248] ललनाम् । वानवासिका च ।[249]

नयमा गौ[250] चेदनवसिता[251]—

यदपि वधूनां[252] नेत्रकलापादनवसितेभ्यो[253]विभ्रमबाणान् ।

हृदयमभिन्दा मुञ्चति चित्ते वसति[254] ततोऽयं[255] धन्विषु[256] कामः ॥

220) M · महिमामधुहृद (221) A : हृतशेष (222) A · अस्य (223) A : कृश्यति (224) M : विरहेण ; S : विरहे च (225) M · उत्पातलिका (226) M adds द्वौ (227) M & S add नाम (228) A · कम्पयति (229) A : मनसि मो (230) A : स्वाराय ; S : स्वान्तं (231) M & S · वित्तम् (232) M विपरिणतं (233) M : वृन्तात् (234) M : तावत् ; S : वृत्तात् (235) A · मा (236) A · आयतघनान्तरा (237) A : श्येन्यसौ ; S : श्येन्यसौ (238) A drops रागिणः (239) A : कामिनी रिजि ; M · चित्तमीन हरिणी (240) A does not recognise this as a separate *sūtra.* (241) M द्रुमरसयान् (242) A · ईक्षणबाणा (243) A · कुलेषु : S · कुलानि (244) A drops शी ; M · कुड्मलनादि धी (245) A · सत्सु मति (246) A : यत्र (247) M : जगत्यः पत्ता (248) M drops विदधति (249) A adds वा after लनां ; M drops वानवासिका च ; : ललनां वानवासिकां वा (250) A drops (251) M · चेद्वानवासिका ; S : च नवासिता (252) A : धानां (253) M : अनवसितेषु (254) A : भवसति (255) A : तत्रो वि (256) A धनीषु ; S : धन्विषु ।

षट्सु पञ्चसु[257] यतिरुपचित्रा च ॥

अथ जगत्याम्—

॥ ६ ॥ जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्ते । ननु[258] किमर्थोऽयम् ? अक्षरसंख्ययैव[259] गायत्र्यादिवज्जगतीति गम्यते ।

उच्यते—तोटकं स इत्यादिष्वनुक्तसंख्येषु द्वादशानामेवाक्षराणां ग्रहणं स्यादिति । तथापि[260] वृथैव[261] पुटद्रुत[262]विलम्बितादीनां द्वादशाक्षराणां मध्ये पाठादेव तत्सिद्धेः ।[263]

एवं तर्हि, पूर्वापरपदार्थवशात् संख्याऽस्मिन् तन्त्रे[264] नाश्रीयत इति सूचयितुम् । तथा चोक्तादीनां पूर्वस्मात् संख्यानियमो[265] नाश्रितः ।[266] समानीप्रमाणीवितानानां पादस्यानुष्टुब्वक्त्रमि (5/9)त्यस्मात् परस्मादष्टाक्षरत्वं नाश्रीयते[267] । स्वरूपेणोपात्ता[268] संख्याऽऽश्रीयत[269] एव[270] यजुषां षट् साम्नां द्विरित्यादिषु । अत एवात्र[271] संख्या[272] क्वचित् स्वरूपेणोपनीयते[273] क्वचिद्रस्वादिभिरेतैः ॥

[82] ॥ ६ ॥ वंशस्थं जतौ ज्रौ ॥ २९ ॥

जतजरा वंशस्थम्—

रमैः सृजन्तीं मदरागविभ्रम[274]
निषेव्य हालामिव वारवारुणीम् ।[275]
पतन्त्य[276]मीका वरवारवाणिनो[277]—
मपि स्ववंशस्थजनोचितक्रियाः ॥[278]

॥ ६ ॥ इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३० ॥

तौ ज्रौ जरौ चेन्द्रवंशा—

अर्थेनमन्तोषु[279] न हार्दसंस्तवे[280]—
र्यो[281] वारमुख्यासु रतोऽतुलास्वपि ।[282]
तस्मिन्न[283] जातु च्युतकीर्तितेजसि[284]
श्रीरिन्द्रवंशाभिजनेऽपि तिष्ठति ॥

(257) M : पञ्चसु षट्सु (258) A adds च (259) A : सख्यायैव (260) M : अथापि , S तत्रापि (261) A व्यर्थमेव (262) A : °धृत° (263) M : पाठादेतत्प्रसिद्धे (264) A : तत्र (265) A drops संख्यानियमो (266) M : नाश्रीयते श्रित (267) A drops पर... श्रीयते ; M : adds उक्तादीनान्तु न पूर्वस्मात् संख्यानियमो (268) A रूपेण रूपात्तत् (269) M सख्यापूर्वं समाश्रीयते (270) A ends the sentence here. (271) M adds च (272) A संख्यया (273) A : स्वरूपे नोपनीयते (274) M : मदिरा गतिभ्रमा (275) A : वारवाणीम् (276) A : पतत्य° (277) M : वरवाणि (278) M क्रियाम् (279) A अथोन्नमन्तीषु (280) A : सहार्दवास्तवे ; S : महार्घसंस्तरे (281) M : या ; S ये (282) A °हित्र · M · [illegible]

॥ ६ ॥ द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ ॥ ३१ ॥

नो भौ द्वौ रश्च द्रुतविलम्बितम्—

नवरसस्य परस्य विकारिका
स्वपरसास्वतिरपगुणासु च ।
रुचिफलं गणिकासु सुधा[285]न्नृणां
द्रुतविलम्बितमग्निशिखास्विव ।[286]

॥ ६ ॥ तोटकं सः ॥ ३२ ॥

सगणाश्चत्वारश्चेत्तोटकम्—

विटवीरजनस्य गृहाः कुलटा—
स्वजना अपराद्धशराः[287] पुरुषाः ।[288]
श्रुतमस्य महा[289]समरस्य कथा
अपि तोटकगन्धक[290]नाटकवान् ॥

[291]तोटकमेव सगणाः[292] षट् चेद्धृतौ[293] ललितं नाम वृत्तम् ॥[294]

॥ ६ ॥ पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

नौ द्वौ मयौ च पुटः । अष्टौ चत्वारश्च यतिस्थानम्——

विटजन[295]सहवासा दुष्टयनारी[296]
रुचिरसजवाचा[297] सद्भिरार्यैः ।
अशुकमपि[298] भजन्ते[299] सुस्वभावाः
पुटमिव[300] कुसुमानां पुण्यगन्धाः ॥[301]

(285) A · फलं (286) M : °शिखामिव (287) M : स्वजनानपराद्धशरा (288) M · प्ररथा ; S · परुषा (289) A : महत्° (290) A · तोटकं गर्भ° (291) A adds before this : नाद्ये संरम्भवाया बाट् (292) M drops सगणा (293) A · अतिधृतौ (294) M adds स्यात् (295) A विटजन° (296) A · सण नारी ; S · सुन्दनार्य (297) A · धनमहवासा ; M drops रुचिर° ; (298) M · अनकमपि ; S : अगुरुमपि (299) A · भजन्ति (300) M : पुनमिव (301) M commits Haplology here and drops the following lines including the next *sūtra* and its illustration (first half) ; A · ...र्णं ।

॥ ६ ॥ प्रमुदितवदना नौ रौ ॥ ३४ ॥

नौ द्वौ रौ च द्वौ प्रमुदितवदना। चञ्चलाक्षी नौ राविति केचित् पठन्ति——

न मदनमृगचञ्चलाक्षीं व्रजेत्[302]
प्रमुदितवदनाञ्च वेश्याङ्गनाम्।
त्यजति हि[303] धनलोलुपां तां[304] स्मरो
न सुरमिरिति[305] शालमञ्जीमिव ॥[306]

॥ ६ ॥ जलोद्धतगतिः जसौ जसौ रसर्तवः ॥ ३५ ॥

जसौ द्विकौ जलोद्धतगतिः। षड्साः षड्तवो[307] यतिस्थानम्—

गुणोद्धतगतिः कुलोत्तरवधूः[308]
घनोद्धतगतिः सुमाननवधूः।[309]
तनूद्धतगतिः पणोचितवधूः[310]
यथा तनुनदी[311] जलोद्धतगतिः ॥

[83] ॥ ६ ॥ भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ३६ ॥

यश्चत्वारो भुजङ्गप्रयातम्[312]—

गलत्कञ्चुकान्तैर्बहिः स्नेहकान्ता[314]
परेभ्यासजन्ती[315] रसं प्राणमूल्यम्।[316]
भुजङ्गप्रयातं पदं घृष्यमाना[317]
भुजङ्गीव वक्रा[318] न वेश्या[319] निषेव्या ॥[320]

षड्भिर्यतिरिति केचित्। एवं याः षट्चेद् तावाप्यायनो[321] नाम वृत्तम्॥

(302) A : व्रजतु मदनमृगचञ्चलाक्षीं ; M: न तु वनमृगचञ्चलाक्षीं , S : व्रजतु (303) A drops हि (304) A : मदलोलकान्तां, S: वद लोलुपान्तां (305)A M&S: सुरतिरिति (306) A. सानभञ्जीमिव , M. सानभञ्जमिव (307) A: षट् षट् (308) M : कुलोत्तरवधू , S. कुलो नरवधू (309) A : सुमध्यमवधू (310) M : पणोचित-वर (311) M : यथैव ललना ; S. यथ्यातुलना (312) M omits the name. (313) M : कञ्चुकाग्रैः (314) M & S: स्नेहकारैः (315) A : परेभ्यानयन्ती (316) A रस प्राणपूज्याम् , M : रसप्राणपूज्यम् (317) M : पदङ्घ्रि समाना ; S : वदन्तीष्यमाना (318) A : वक्त्र (319) M : विवेश्या (320) A & M : निवेश्या (321) A : षट् चेद् ऋताप्यायनो ; M : षट् चोदनौ उत्साप्यायनी

॥ ६ ॥ स्रग्विणी रः ॥ ३७ ॥

राश्चत्वारः स्रग्विणी—

चन्द्रकान्तप्रभा[322] चन्द्रशाला शुभा
मत्त[323]वेश्याङ्गना मण्डिता[324] स्रग्विणी ।
यत्र तत्र स्मरोऽ[325]नङ्ग एवाङ्गवान्[326]
स्यादिति[327] प्रायशः पिङ्गसंसत्कथा ॥[328]

अत्राप्यर्धे यतिरिति केचित् ॥

॥ ६ ॥ हिमविकरा न्यौ न्यौ ॥ ३८ ॥

नयौ द्विकौ हिमविकरा—

नयगुणयुग्मं रसयुगयन्त्या[329]
हिमविकरा[330]स्याद्गजललितं वा ।[331]
कुसुम[332]विचित्रे त्यपरमतेऽसौ
मदनविकारेत्यपरमतेऽपि ॥[333]

वानवासिका च ॥

॥ ६ ॥ शशप्लुता[334]त्यौ त्यौ ॥ ३९ ॥

तयौ द्विकौ शशप्लुता—

स्मृत्वाऽप्यधि[335]पादं मञ्जीरकशिञ्जां[336]
कर्णे[337] गुञ्जाशी[338] हस्ते वलयानि ।
कण्ठे मणिमालां वेशेषु[339] वपुना
कामग्रहपीडां[340] को नाम सहेत[341] ॥

अर्धे यतिः । मणिमालेत्यन्ये[342] ॥

(322) A °निशा ; S · °निभा (323) M. मत्र° (324) M मण्डित° (325) A स्वरो (326) A · मद्ग एवाङ्गवां : M · °नङ्गयाङ्गवान्, S . मद्ग एवाङ्गवान् (327) M : स्यति (328) M · °प्यङ्गसंसत्कथा (329) A : हिमरसवन्या (330) M हिमकविकरा (331) गजललितं (332) A · किमिति : S विसम° (333) A . मदनविकारेत्यपरमते च ; M : मदनविकारेत्यपरमतेऽपि (334) M शशप्लुतौ (335) A omits the first four letters (336) M : मञ्जीरकमिञ्जां (337) M & S कण्ठे (338) M गुञ्जासो (339) M · वरेषु (340) M · कामगृहपीडां (341) M हस्ते , S · सहते (342) A adds पठ्यतोऽपि दैव । तां शशप्लुतां मणिमालेति केचित् पठन्ति ।

॥ ६ ॥ प्रमिताक्षरा स्जौ सौ ॥ ४० ॥

सजौ सौ च द्वौ प्रमिताक्षरा—

प्रमिताक्षरेण वचनेन हित[343]
कथयामि ते[344] शृणु च तद् कुरु च ।
गणिकाश्रितामपि पुरीं सततं
भुजगाश्रितामिव[345] तरीं[346] जहिहि ॥

॥ ६ ॥ वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियर्षयः ॥ ४१ ॥

मौ द्वौ यौ च द्वौ वैश्वदेवी । पञ्च सप्त च यति[347]—

पूर्वाषाढाणाश्चाप्यभावे[348] सहाया[349]
नित्यभ्रष्टानां[350] मूलसंस्थानवृत्तेः ।
अग्रे कुम्भस्य स्थायुका चन्द्रकान्ता[351]
रूपाजीवा स्याद्वैश्वदेवीव[352] तारा ॥

चन्द्रकान्तेत्यन्ये[353] ॥

[84] ॥ ६ ॥ कान्तोत्पीडाम्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४२ ॥

भमसमा. कान्तोत्पीडा । चत्वारोऽष्टौ च यतिस्थानम्[354]—

कुर्वन्त्येषा कुलमवकान्तोत्पीडा[355]
विभ्रेषश्च[356] स्थिरकुलमर्यादानाम् ।
भ्रश्यत्स्नेहा[357] जगमिव नीलीरागा
दौर्वैश्या जलधरमालातुल्या ॥

जलधरमालेत्यन्ये ॥[358]

॥ ६ ॥ नवमालिनी न्जौ भ्याविति[359] ॥ ४३ ॥

नजभया नवमालिनी—

परजनदूषणासु सहवासान्[360]
परपरिधान झुम्नवसनासु ।

(343) A : चैत (344) A adds तु (345) M . भुजगान्विताभिव (346) A drops the word , S पुरीं (347) M reads चन्द्रकान्तेत्यन्ये here in a similar manner as in the *vrtti* on VI. 40 (348) A चा प्रभावे (349) M : सभार्या (350) M तिर्यक दृष्ट्वा ना , S तिर्यभृष्टानां (351) M : चम्पकान्ता (352) A : वैश्वदेवी च (353) A adds . पठन्तीति शेष । वैश्वदेवीं चन्द्रकान्तेति केचिद् पठन्ति ॥ (354) M mentions the alternative name here. (355) M कुलभवकान्ता पीडा (356) A · विभेदश्च (357) A · तस्मात् स्नेहात् ; S तस्य स्नेहात् (358) A adds कान्तोत्पीडां जलधरमालेति केचित् पठन्ति ॥ (359) M omits इति (360) A · परजनदूषिता सुमहवासात् ; M : परजन दूषणीषु सहवासा ॥

अभिनवमालिनीषु परमात्म्यैः[361]
पततु[362]मनो न वारवनितासु ॥

अपि च—नो जौ यश्च तामरसं ललितपदं वा-
भ्रुकुटिकटाक्षविलास[363]विकारैः
कृतविकृतैर्गणिकावदनस्य ।
कथमिव तामरसं तुलना भ्रू-
ल्ललितपदं यदवाप्य [364] न लीनम्[365] ॥

नभजया द्रुतपदं[366]मुखरं वा कलहंसा वा—
द्रुतपदं[367] मुखरनूपुरमेषा[368]
व्रजति मत्तकलहंसरुतश्रीः ।
इति गृणाति गणिका परधर्मे-
र्न परिपश्यति[369] गुणान् यदि[370] तस्याः ॥

नभजरा मत्तकोकिलं प्रियंवदा च—
सकलचित्तमति[371]मत्तकोकिल-
ध्वनिरियं सुखयति प्रियंवदा ।
इति च[372] शंसति खलो मनाक्[373] क्वचित्
कलरवैरपनतां[374] पयस्विनम्[375] ॥

द्वे इमे[376] अपरान्तिके च । तभजरा ललिता —
अङ्गानि सङ्गललितानि[377]विभ्रमा
चित्रा[378] विचित्ररचना[379] च वाणिति ।
एतानि वेत्ति गणिकासु कामुको
जानाति[380] साऽपि मदने न[381] साधुताम्[382] ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

(361) M · परमात्ये (362) M & S : पतति (363) M · °विकास° (364) M : मदवाप (365) M · नलिनम् ; S · न लीनम् (366) A & S · द्रुतपदा (367) A द्रुतपदा (368) A °नूपुरमेषा (369) M · चर पश्यति , S : च न पश्यति (370) A गुणन्यदि ; M गुणिन्यदि (371) A · °चित्तमधि ; M सकलचित्त मति (372) M drops च (373) A · धनामनाक् ; M मनोऽदन (374) A क...मपनता (375) A & S · पयस्विनम् (376) A drops इमे (377) M · सङ्गि ललितानि (378) A · विभ्रमा चित्रा ; M · विभ्रमाचित्रा (379) A · चित्रविचित्ररचना (380) M · जानन्ति (381) M · मदनस्य ; S मदनेन (382) A : साधुता ; M समता

अथ सप्तमोऽध्यायः

[85] इदानीमतिजगत्यादयश्छन्दसः क्रियन्ते ॥ तत्रातिजगत्याम्[1]—

॥ ७ ॥ [2]प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

मनजरा गुरुश्च प्रहर्षिणी । त्रिकं दशकश्च[3] यतिस्थानम्—

छित्वाऽर्थे[4] युवतिजने च सङ्गपाशा-
नाध्याय[5] त्रिभुवननाथनाथमीशम् ।
कुर्याद्यो[6]यमनियमादिकाङ्गयोगान्[7]
मोक्षाख्यां व्रजति दशां प्रहर्षिणीं ताम्[8] ॥

॥ ७ ॥ रुचिरा जभौ स्जौ ग् समुद्रनवकौ ॥ २ ॥

जभसजगाः रुचिरा ।[9] चत्वारो नवकश्च[10] यतिस्थानम्—

विभावरीमिह[11] रुचिराममीप्सतोः[12]
परस्परं शशितमसोर्जिगीषतोः ।
पुनः पुनः क्षयमुदयञ्च पश्यतां
नृणां श्रिये[13] कलहकथा कथं भवेत् ॥

॥ ७ ॥ मत्तमयूरं म्तौ य्सौ ग् च ॥ ३ ॥

मतयसगा मत्तमयूरम् । चकारात् पूर्वयत्यनुकर्षः—

धान्यै[14]र्वन्यैर्वर्तितुकाम.[15] फलमूलैः
ग्लानिं स्नाना[16] न स्मरतीत्यत्र न चित्रम्[17] ।
काष्ठाश्लेषश्वाधिजनेनापि[18] विनासा-
वभ्रभ्रेषं[19] मत्तमयूरं वनमेति ॥

(1) M begins the Chapter with the *sūtra* 7/1. ; S begins with तत्रातिजगत्याम् (2) Heretofore A writes ॥ सू ॥ instead of the chapter number at the beginning of each *sūtra* (3) M· त्रिदशकौ (4) M : भित्वाऽर्थे (5) A· °नध्याय (6) M · य तिष्ठन् ; S · कं वा न (7) A · °योग (8) A : प्रहर्षणीनाम् ; M · प्रहर्षिणीनाम् (9) A adds here समुद्रनवकौ (10) M नवकश्च (11) A· विभावरी मुहु (12) M : अभीप्सतो (13) M श्रिये (14) A · धन्ये (15) A · वर्त......काम , S : वर्धितुकाम (16) A · ग्लानङ्गानां (17) A स्मरभीतीत्यत्र न चित्रम् , M स्मरतीत्यत्र विचित्रम् (18) A काष्ठाश्लेषश्वासोजनेनापि , M कष्ठ श्लेष° (19) A : विनाशावभ्राभ्रेषं ; M विना सा वभ्रे भ्रेषन S· विना° °ण वेष°

अपि च तमसजगा लक्ष्मीः—

लक्ष्मीवता पुरुषवरेण साध्यते
धर्मो विमुक्तिरपरमप्यमीप्सितम्[20]।
लक्ष्मीवतैव कुपुरुषेण ह्रीयते
सर्वं त्वितरच[21] न चपलस्य[22] सा शुभा[23]॥

सजौ द्विकौ गश्च जया, सुमङ्गला वा सुनन्दिनी वा[24]—

चरितं[25] यशांसि विजयात् सुमङ्गलां[26]
रमणीश्च लोकरमणीं सुनन्दिनीम्[27]।
सकलं करोति विमलं धनागमः[28]
पदवीञ्च[29] मोक्षपदनिर्मलीमसाम्[30]॥

सजौ सौ गश्च[31] भ्रमरः—

कलया चिराय चिनुते निकरेभ्यो
धनमेक एव[32] मधुना[33] भ्रमरौघः[34]।
अपरः पुनस्तदपहर्तुमुपायो-
स्तनुते[35] सदा मतिमतामभियुक्तः[36]॥

अथ शक्वर्याम्—

॥ ७ ॥ असंबाधा मतौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ४ ॥

मतनसा गौ च द्वावसंबाधा[37]। पञ्च नव[38] च यतिस्थानम्-

आशिष्यालोलाः[39] सुरभिसुमनसः[40] कान्ता-
स्वेदिव्यायामप्रसरतमुषितव्राताः[41]।
[86] एषस्त्वधिभ्यो[42] घनवन[43]विरमद्गो
वातो व्याचष्टे[44] वन[45]वसतिमसंबाधाम्॥

(20) M drops the first-half of the verse ; S : °प्यभावितम्। (21) A & M ततश (22) A : नगपरस्य ; M न च कलस्य (23) A : शुभि (24) A : सजौ द्विकौ गश्च सुमङ्गलौ वसुनन्दी वा ; M सजौ द्विकौ च विजयसुमङ्गला॥ सुनन्दिनी वा॥ ; S : सजसा जगौ च विजया सुमङ्गना। सुनन्दिनी वा॥ (25) A : चलितं ; S : चक्ति(26) A विजयां सुमङ्गलां (27) A reads the second *pāda* : ......अनिमा (28) M : विमल स्तनंगम (29) M : पदवीन्तु (30) A : °निर्मलधाम ; M : निर्मलीमगम् ; S : निर्मलं मम (31) adds wrongly : दौ (32) A : एव (33) M मधुराट् (34) M & S : भ्रमरौघम (35) A : पुनस्तदपहर्तुमुपायंस्त.. ते (36) A : मभिमयारमकौमुक्त ; M : मतिमतामविमुक्त ; S : मतिमया भीतियुक्त (37) M : वंतनसा गौ च दौ असंबधा (38) M : पञ्चनव (39) A : आशिष्यामोदि ; M : आशिल्प्या लोला (40) M : स्युरभिसुमनस (41) A : स्वेदिव्यायामभृतरमपुषितव्राते ; M : स्वेदिव्या यान्व मतरत प्रषितव्राते ; S : स्वेदिव्यायामभृतरसप्राणव्राते (42) A : एताधिभ्यो ; M : एकाताधिभ्यो ; S : एषाधिभ्यो (43) A : घनवह° (44) M : वा चष्टे (45) A drops वन

॥ ७ ॥ अपराजिता नौ सौ लगौ[46] स्वरऋषयः ॥ ५ ॥

नौ द्वौ रचलगा[47]श्चापराजिता । सप्त सप्त च[48] यतिस्थानम्[49]—

प्रसवमुरभयो[50] निलीनमधुव्रता[51]-
स्तरुणकिसलया[52] वनश्रिय[53] आरताम्[54] ।
इयमपि वनजा लता पुरवासिनां
हरति कुसुमिता मनांस्यपराजिता ॥

॥ ७ ॥ प्रहरणकलिका नौ भनौ लगौ च ॥ ६ ॥

नौ द्वौ भनलगाश्च प्रहरणकलिका । चकारात् पूर्वयत्यनुकर्षः[55]—

पिकरुतहृषिता परिगत[56]पवना
तरुगतनयना[57] मधुरसरसिका[58]
मृगमदमुदिता वन इव जनता
प्रचलति[59] मदनप्रहरणकलिका ॥

वानवासिका च ॥

॥ ७ ॥ वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ७ ॥

त्भौ जौ द्वौ गौ च वसन्ततिलका ॥

॥ ७ ॥ सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ८[60] ॥

एषैव सिंहोन्नतेति काश्यपस्याचार्यस्य मतेन[61] ॥

॥ ७ ॥ उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ ९ ॥

एषैव उद्धर्षिणीति[62] सैतवस्याचार्यस्य मतेन—

सिंहोन्नताभ्र[63]समयाप्तपयोधरश्री-
र्हेमन्तहेमकमला[64] शरदभ्रवासा[65] ।
उद्धर्षिणी शुचिगुणैः[66] शिशिरालकान्ता
कान्ता[67]वसन्ततिलका च गिरि[68]र्मुमुक्षोः ॥

(46) A : ग्लौ ; M : त्गौ (47) A रसगला° (48) M drops च (49) M & S omit स्थानम् (50) M : प्रसन° (51) A : लिनिममधुव्रता (52) A : °स्तरुण तरुण (53) A वरभिय (54) A drops आरताम् (55) M : पूर्वयत्यार्क्ष्य (56) A : पिकरुतहृषितपरिगृत° (57) A : °पवनान्तरागनयना (58) M : मधुकररसिका ; S : मधुकररमिका (59) A : चलति न ; S : प्रचरति (60) M omits this *sūtra* (61) M adds वा (62) M : उद्दर्षिणी (63) M : सिंहोन्नतात्क° (64) A & M : हेमन्त-हेमपद्मना (65) A : शमदभ्रवाम ; S : शरभद्रवासा (66) M : शिशुगुणै (67) M : का ता (68) A omits च गिरि ; S : न गिरे

अपि च—नरौ[69] ह्रिकौ लगौ सुकेसरम्[70]—

हृदि यदम्बुजस्य[71] मुकुलं सुकेसरं[72]
वहति तत्र यो हरिमनन्तमव्ययम्।
स[73] खलु नित्यमर्जयति[74] शोभनं धनं
न हृदि[75] हरमोघधनभारमुद्वहन्॥

मजसना[77] गौ च द्वौ स्खलितकान्तिः[76]—

प्राग्बहुधनो[79] बहुयशाश्च भुवि[80] भूत्वा
दैवरचितादपि[81] पुनश्चरति भैक्ष्यम्।
जीवति[82] कथं पुनरसौ स्खलितकान्तिः
प्राप्तयशसां हि मरणं वरमकीर्तेः[83]॥

इन्दुवदना[84] लघुरान्त्य इह यदा॥ अथातिशक्वर्याम्—

[87] ॥ ७॥ चन्द्रावर्ता नौ नौ स् ॥ १०॥

नाश्चत्वारः सश्च चन्द्रावर्ता। शशिकलेत्यन्ये[85]—

सुरसदसि हरिमजत[86] सरसिजो
विषमशररिपुरतिकृशशशिकलाम्।
विषमुरगकुलमसृतममरगण
कुटिलतरविधिचरितमिद[87]मसमम्॥

सप्तस्वष्टसु यतिः॥

॥ ७॥ मालर्तुनवकौ चेत् ॥ ११॥

एषैव[88] षण्णव च यतिश्चेन्माला[89]—

राजमिव किल परशिरसि विनिहितो
भिरमपि[90] दृढमभिदधति[91] परगताम्।
परविहितसिचयमिव[92] परवनिता
परतनुमिव निजतनुमपि सुधिय[93]॥

(69) M omits अपि च and starts : नरौ (70) M : सुकेनुमाला ; S : सुकेशरम् (71) A : मरं बजन (72) A & S : सुकेशरं (73) A : न (74) A : नित्यमात्रयति ; M : कृत्यमार्जमन्नीति ; S : नित्य मर्जयति (75) A : न खलु (76) M : शत्रु॰ (77) A : मजनमा (78) M : स्खलितकान्ता च (79) A :...ना (80) A : बहुविन (81) A : दैवचरितादपि (82) A drops जीवति (83) M : मरणोऽ (84) A & M : इन्दुवदना (85) A . शशिकलेत्यन्ये। एतामेव शशिकलेति केचित्। M : एतामेव शशिकलेति यावत्। (86) M · हरिमभजति (87) M : ॰रचितमिद॰ (88) M : चन्द्रावर्तैव (89) A यतिस्थानचेत् (90) A : भिरमिव (91) M : दृढमपि दधति ; S : दृढमभिधरतु (92) A : परजनपुरसिचमिव ; M : परपरिहितसिचमिव ; S : परजनहितसिचमिव (93) M : सुधयः

॥ ७ ॥ मणिगुणनिकरो[94] वस्वृष्यश्चेत्[95] ॥ १२ ॥

चन्द्रावर्तैवाष्टसु सप्तसु यतिश्चे[96]न्मणिगुण[97]निकरः—

परजनयुवतिषु कृतरणकः[98]

कुलमपसदयति[99] तिरयति सुयशः[100]।

स्थगयति गुरुमपि गुणगणमखिलं

कुसुमजरुचिमिव[101] मणिगुणनिकरः[102]॥

[103]इदमलिशरूर्मिन्नेपुरकं वृत्तम्। ईर्ष्यां गायत्र्यां वृत्तं[104]मिजिदुष्णिहि सरलं धृतौ विमलमतिधृतौ[105] शुकपदं कृतौ[106] कनकलताऽभिकृतौ समकम्॥

॥ ७ ॥ मालिनी नौ म्यौ यश्च ॥ १३ ॥

नौ द्वौ मो यौ च द्वौ मालिनी। चकारात् पूर्वयत्यनुकर्षः—

परकपटमयानामर्थवत्सु स्थितानां[107]-

मद्भगुणशतानामध्वगैः सङ्गतानाम्।

न हि गुणलयनीत्याम्तुल्यमन्य[108]द्धुना—

मितिविदपि वृणीते[109] पण्डितो मालिनीस्ता[110]॥

नान्दीमुखीति[111] भरतः। एवैव[112] शक्यां करिमकरभुजा[113] स्यादन्तिमं ग विना[114]। अपि च। नो जौ द्वौ मरौ[115] चारविन्दम्—

भवनु[116] मुखं युवते सपद्म सकर्णिकं[117]

भ्रमरनिपान-[88]-पदं सदा[118] विकचं श्रिया[119]।

न तदरविन्दसमं तथाऽपि मतं यतो[120]

जलदृढसंगपदं सगालदश[121] सदा॥

(94) M : मणिगणनिकरो (95) A omits चेत् (96) A अष्ट सप्त च यतिस्थानश्चेत्; M adds च (97) M drops गुण° (98) M : कृतरणरणिक। (99) M °दशयति, S °शदयति (100) A सुत्वयशः (101) A : कुसुमजरुचिरिव, M : कुसुमितरुचिमिव (102) A : मणिगुणनिकस ; M मणि गर्णनिकरम् (103) M & S add a name here : चित्रा च। (104) A omits : गायत्र्यां वृत्तम् (105) A : विमलमति.। अलिधृतौ (106) M प्रकृतौ (107) M : मरकपटमप्यूनां पूर्वतसुस्थितानां (108) A : गुणलयनीत्यस्तुल्य° M : गणनयनीक्स्तुल्य°, S गुणलयनीचाम्तुल्य° (109) M : इदमप-वृणते; S : इति वदति वृणीत (110) A पण्डिता° M मण्डिता° S मण्डनमालिन्दन्या (111) A : नान्दिमुखोभि°; M : नदीमुखमिति (112) M : एष्वेव (113) A : हरिमकरविना (114) A drops after स्यात्; M : स्याद्वत्तमं ग विना; S : स्यादशिमं गं विना (115) A मौ द्वौ भरौ (116) M : भवति (117) A : मपद्मकर्णिकं (118) A & M drop सदा (119) A : भिया (120) तथापि मतमतये; M : तथा विमतयतो, S : तथाऽभिमत यतो (121) A : जलदृढसंगपदा तसालदशा; S : जलदृढसंगपदं सत्रालदश

इदमेव तृतीयचतुर्थयोर्व्यत्यासात्[122] प्रमद्रकम्[123]। रगौ मौ च[124] द्वौ ररच सुन्दरं वा रमणांशुकं[125] वा मणिभूषणम् वा—

सुन्दरं वदति धारयते रमणांशुकं
दर्शनाय च करोति निजं मणिभूषणम्।[126]
एवमादि विधिना वनिता नयते[127] वशं
तत्र पण्डितजनो[128] न विमुह्यति[129] नापरः॥

अथाष्टौ—

॥ ७ ॥ ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ नगौ स्वरनवकौ ॥ १४ ॥

भरौ नास्त्रयो गुरुश्च ऋषभगजविलसितम्। सप्त नव च यतिः[130]—

पिङ्गलनागशास्त्रमिव गहनमृषिगतं[131]
धीर्मम मोहवर्त्म[132] कथमनुजिगमिषति।
युज्यत[133] एव वा तदनुविशति हि हरिणी[134]
काननमुद्धतागमृषभगजविलसितम्॥[135]

अपि च। नो जास्त्रयो रगौ च वाणिनी—

यदभिमतः[136] स्वयमेव विनश्यति स्मरोऽयं
विषयसुखानुभवेन[137] निरिन्धनो यथाऽग्निः।
न तदुचितं पुनरेव नवैर्हि[138] वाणिनीना-
मभिसरणैः[139] प्रभवत्ययमिन्धनैरिवाग्निः.[140]॥

इयमेव[141] सप्तमाष्टमयोर्लघुगुर्वोर्व्यत्यासात् केषाञ्चित् वाणिनीति[142]॥

अथाश्वष्टौ—

॥ ७ ॥ हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ ग्रससमुद्रर्षयः ॥ १५ ॥

नसमरसलगा[143] हरिणी। षट् चत्वारः सप्त च यतिः[144]—

विचरतु वने वन्यैर्जीवन्नरो हरिणीसखः[145]
श्रयतु यदि वा नाना सस्यैर्नवैर्हरिणी भुवः[146]।

(122) M : तृतीयचतुर्थयो (123) A प्रवत्कम् ; प्रभन्दकम् (124) M drops च (125) A : सुन्दररमणां शुकं (126) M drops मणि॰ (127) M : वनितां यते (128) M : मण्डितज्नो (129) A : न मुह्यति (130) A : यतिस्थानम् (131) A : ॰कृतं (132) A : धिर्मम मोहवर्म ; M : धीर्मम पद्मवर्त्म (133) M : युज्यते (134) A . तनुविशति हरिणि ; S : तदु निविशति हरिणी (135) M : काननमुद्धतामृषभगज-विलसितम् ; S : काननमुर्नरागमृषभगजविलसितम् (136) A : यदभिमत ; M : यदभि मत (137) M : सवनसुभानुभवेन , S : विषनसुखानुभवेन (138) S : नवैश्च ; A : नवै (139) A : ॰महिसरणैः : (140) M omits the second half of the verse (141) M : इदमेव (142) A : मारिणीति ;M : वाहनो (143) A : नसमरननगा (144) A : यतिस्थानम् (145)M : हरिणीसुखम् (146) A : हरिणीर्भुव ; M : हरिणीभुव

मदनहरिणीस्तन्वङ्गीर्वा[147] करोतु सखी:[148] स्त्रियः
सततमथ वा मुक्तिं याचे महाहरिणी हरे:[149] ॥

इह यदि लघवः षट् पूर्वं स्यु[150]स्तदा ललितं धृतौ। यदि च दशकाद्गोऽन्योऽपि सा धृतौ हरिणीपदम् ॥[151]

॥ ७ ॥ पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग्वसुनवकौ[152] ॥ १६ ॥

जसौ द्विकौ यलगाश्च पृथ्वी। अष्टौ नव च यतिः[153]—
नृपोऽपि शयने क्वचित् [89] स्वपिति तण्डुलप्रस्थभुक्
परोऽपि लभते सदा फलमिदं कथश्चिज्जनः।
पृथ्वेव[154] मनुते नृपः सहजलाशयैः सप्तभिः
वधूमिव कुलोद्भवामनुभवामि[155] पृथ्वीमिति ॥

॥ ७ ॥ वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग्दिग्यदयः ॥ १७ ॥

भरनभनलगा वंशपत्रपतितम्। दश सप्त च यतिः[156]—
सरभसतत्त्वबुद्धिरहिता मन उपशमनी
मुद्रमदादिकेषु[157] यदि सा बहु मुखरयति[158]।
जात्यमणिष्वविक्रियमिदं[159] जगदपि विशति
दमाचित[160]वंशपत्रपतितं कृशमपि[161] नदति[162] ॥

॥ ७ ॥ मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ तृगौ ग् समुद्रर्तुस्वराः ॥ १८ ॥

मभनास्तौ च[163] द्वौ गौ च मन्दाक्रान्ता। चत्वारः षट् सप्त च[164] यतिः[165]—
अत्याक्रामेत् सुजनशतकं वल्लभं स्वामिव स्त्री[166]
मन्दाक्रान्ता न हि रसकरी शोभनाऽप्युच्चयष्टिः।

(147) A : °स्तदङ्गीर्वा (148) A : सखो ; M & S : दुखो (149) M : सततमथ वामोक्षं या चेन्महाहरिणो हरे ; S : सततमथ च मुक्त्यं याचे महाहरिणो हरे (150) M : सा (151) A : यदिह दशकाद्गोऽन्यो हि स्या तदा धृतौ हरिणापदम्। हरिण हरितवर्ग । M : यदि च दर्शनात् गोन्योपि सा धृतो हरि त्रिपदम्। S : यदि च दशमाद्गोऽन्यो धृतौ हरिणीपद नाम वृत्तम। (152) A : °मुनवकम् (153) A : अष्टौ नव च यतिस्थानम् ; M : अष्टनवकौ च यतिस्थानम् (154) A : वृथेव (155) A : कुलोद्भवामि (haplology) (156) A & M : यतिस्थानम् (157) A : जुन टिटिकेषु (158) A : बहु बरयति (159) M : °मणीष्वविक्रयमिदं ; A : °मणिष्वतिक्रियमिद (160) M : चित्रित (161) M : भृशमपि ; S : कृशमपि (162) A : न दहति (163) A omits च (164) M : चत्वार सप्त षट् च (165) A & M : यतिस्थानम् (166) A : अत्याक्रामेत् सुजनशतकं वल्लभा स्वमिव स्त्री । M : अत्याक्रामेत्सुजनसदृश वल्लभ स्वामिवस्त्रम् ; S : अत्याक्रामेत् सुजनसुहृदं वल्लभं स्वामवस्था

नैवाक्रामेत् खलपरिषदं वाग्मनुष्यामिव स्त्री
मन्दाक्रान्ताऽप्युरगवनिता मुक्तबन्धेव भीत्यै ॥

अत्रत्यामेषा मदनललिता न्सौ[167] चेद्दशकात् । भाराक्रान्ता भवति दशकाद्दश नगणौ गुरु च कुर्यात्[168] । षड् चेल्लघव इह तदा स्याद्धनौ चन्द्रलेखा ॥

॥ ७ ॥ शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ गरुद्राः ॥ १९ ॥

यमनसभलगाः शिखरिणी । षडेकादश च[169] यतिः[170]—

अपत्यं वा भव्यं द्रविणमथ[171] वा स्वादुपचितं
वधूर्वा चार्वङ्गी[172] यदि वसतु गेहेऽपि पुरुषः[173] ।
न चेत् सर्वं हित्वा[174] व्रजतु[175] वनमुग्राय तपसे
कथं भुङ्क्ते नाज्यं न दधि न च दुग्धां शिखरिणीम्[176] ॥

धृतौ तु क्रोडेयं यदि तसगणौ द्वौ द्वादशात्[177] ।

अपि च ।[178] नजभा जौ द्वौ लगौ च[179] नर्कुटकम्[180]—

निवसतु [90] नाम वेश्मनि कथञ्चिदयं पुरुषो
यदि रतिमूलयौवनवती[181] वनिताऽस्ति गृहे ।
अथ तु न सा न तद्गृहमवेहि गृहाह्वयकं[182]
न खलु सुखं सुखाह्वयदं गतनर्कुटकम्[183] ॥

यतिरिह सप्त षड् जलधिश्च यदि कोकिलकम्[184] ॥ अथ धृतौ—

॥ ७ ॥ कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ॥ २० ॥

मतना यायश्च[185] यदा कुसुमितलतावेल्लिता । पञ्च षट् सप्त च यतिः[186]—

एषा प्राक् तावत्[187] कुसुमितलतावेल्लिता षट्पदैः-
रस्यां मानज्ञाः पुनरपि कटाक्षार्पयन्त्यैव भृङ्गान्[188] ।

(167) A : स्यात् म्नौ ; M : न्मौ (168) A . दशकाद्दश नगणौ गुरु कुर्यात् ; M : दशकाद्दश नगणौ गुरु कुर्यात् ; S : दशमाद्दश. (169) M : षट् च एकादश च (170) A & M : यतिस्थानम् (171) A : सुखदुःखं ; S . सुवनवसो (172) A : चारुः (173) A : गेहे नु पुरुष ; M : गेहे विपुरुष (174) A : त्यक्त्वा (175) M : विशतु S : वसतु (176) A : भुङ्क्ते नाज्यं न दधि च मुग्धा शिखरिणी ; (177) A : द्वादशतरे ; M : द्वादशगौ (178) M drops अपि च (179) A drops च (180) M : नर्कुटकम् (181) A : युवयौवती (182) A : अथ तु न सा तु तद्गृहवेहि गृहाह्वयं ; M : अथ नहि न तद्गृहमवेति गृहाधमकम् ; S : अथ तु न सा न तु गृहमवेहि गृहाह्वयं (183) M : नर्कुटकम् (184) A reads : इरनेर सप्तसु षट्सु चतुर्षु च यतिरचेत् कोकिलकम् ; M : कोकिलम् (185) M drops च (186) A & M : यतिस्थानम् (187) M : एषा प्राक् तावत् (188) A : कटाक्षैरर्पयन्ति भृङ्गान् ; M : कटाक्षर्पयन्तीव दृङ्गान् ; S : कटाक्षर्पयन्त्येव भृङ्गान्

एतां[189] गन्धार्थे दिशि दिशि भृशं लोलयन्ति प्रवाता[190]

नूनं मन्यत्वं चपलमनसां सन्निधौ[191] दुःखहेतुः ॥

इहान्योऽ[192]प्यादौ चेल्लघुरतिधृतौ मेघविस्फूर्जितं[193] स्यादम्भा वा सुवृत्ता वा। षट् चेत् पञ्चम्यां लघव इह तदा पुष्पदामातिधृत्याम्। मकारौ द्वावेतौ[194] यदि युगपदमु[195] विद्धि शोभा[196] कृतिस्थाम्। अपि च। नसौ[197] मौ द्वौ यौ चानङ्गलेखा—

जड[198]जन हृदि प्रागेवासह्यां[199] हारिभिर्मा विभेदै-

रिचरपरिचिता न्यस्यत्येषोर्व्यामङ्गनाऽनङ्गलेखाम्[200]।

पुनरपि च तां निष्पीतां कृत्वा[201] मन्मथं वर्णयन्त[202]

कठिनहृदया:[203] कानेते लोकान् काव्यकारा[204] व्रजन्ति ॥

षट् पञ्च सप्त च यतिः[205]। अथातिधृतौ[206]—

॥ ७ ॥ शार्दूलविक्रीडितं म्सौ ज्सौ तो गादित्यर्षयः ॥ २१ ॥

मसजसाः तौ द्वौ गश्च शार्दूलविक्रीडितम्। द्वादश सप्त च यतिः[207]—

मन्ये धन्यजनस्य कौशलमिदं यद्धर्ममध्वंसयन्[208]

कृत्वा स्निग्धविदग्धविभ्रमरसश्लाघ्याः[209] सखीर्वाग्मिनीः[210]।

वैदग्ध्यं मकरध्वजस्य[211] भजते[212] हर्म्यस्थलेऽभ्रंलिहे

शैले[213] वा मृगशीलमिच्छति विना[214] शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदमेव कृतौ[215] यदि लोऽन्यो[216] वीतगो[217] मुखतो लघुश्च[218] मुखजो मत्तेभविक्रीडितम्[219]।

[91] अपि च। ज्सौ त्रिशो[220] गश्च रतिलीला[221]—

यदा खलजनो[222] गदोद्यतकरं[223] निशामयति[224] मृत्युं

गतश्च नरकं विकर्मजफलं[225] विपत्तिशतशाली[226]।

(189) M : एतान् (190) A : प्रवाता M : पुरा ता (191) A : चपलजनतासन्निधौ ; S : चपलमन-सन्निधौ (192) M : drops अन्यो (193) A : मेघविस्फूर्जता ; M मेघविस्फार्जितं (194) M : मकरणाद्‌वितौ (195) A : पदमुं , M : युगपदिमौ , S : यद्यमुं (196) A : शौना (197) M : नौ (198) M : जल° (199) M : प्रागेवा सन्ध्यां (200) A : °श्चिरदिरचाता न्यस्येत्येषोर्वीमङ्गनानङ्गलेखाम् ; M : °रिचरपरिचिता न्यस्यत्येषोर्वीमङ्गनाऽङ्गलेखाम् (201) A : निष्पताकं तु ; M : निष्पत्राकृत्या ; S : निष्पत्ताकृत्वा (202) A & S : वर्धयन्त (203) A कलिणहृदया (204) A : लकावलिका ; M : लोकान् काव्यकारान् (205) A & M : यतिस्थान (206) M : अथातिधृत्याम् (207) A & M : यतिस्थान (208) M : वृद्धाधविच्छसि मद् ; S : यद्धाधमध्वसयद् (209) A श्राघ्या ; M : श्लाघ्या (210) A : सखी वाग्मिन (211) M : मकरध्वजाय (212) M : भवते ; S : भवति (213) M : शेते (214) A : मृगशीलमिच्छतिना (215) A : इदमवकृतौ (216) A : विनोऽन्या ; M : तोऽन्यो (217) A drops the word ; M : विनतो, S विलगो (218) M निवरच ; S : लवरच (219) A : मत्तेभविक्रीतम् (220) M : अपि चामौ न् तौ ; S : अपि च। जसौ तृणौ (221) A : गश्चातिलीला ; M : गश्चरती लीला ; S : गश्च ते लीला (222) A . खलुजनो (223) M : गदोद्यभकरं (224) M : विनोकयति (225) A : परत्र नरकेऽपि कर्मजफल ; M : गतं च न के विकर्मफलज (226) A : विपत्तिशतशालि

तदाशानमपि त्यजेदतिमयाज्जनः[227] किमुत हेयां[228]
परस्य महतो जनस्य वनितास्वनित्यरतिलोलाम् ॥

अथ कृतौ[229]—

॥ ७ ॥ कृतिः ॥ २२ ॥

कृतिरित्यधिक्रियते[230] । [231]कृतिग्रहणमुत्तरार्थम् । वक्ष्यते[232] ग्लिति वृत्तमिति (7/24) तत्र विंशतेरक्षरायां ग्रहणार्थम्[233] । अत्र पूर्वापरपादार्थवशात्[234] संख्यानियमो नाश्रीयत इत्युक्तम् ॥

॥ ७ ॥ सुवदना म्रौ भ्नो यभौ ल्गौ स्वरर्तुरसाः ॥ २३ ॥

मरभनयभलगाः सुवदना । द्वौ सप्तकौ षट्कश्च यतिः[235]—

न्यस्तार्धेपूत्तमा धीर्गुरु[236] लघु वा तिष्ठत्यनलसा[237]
तिष्ठन्त्येवाग्रपादे[238] शिरसि च लसिता[239]न्यस्ता [240]सुमनसः ।
शक्यं वा दुष्करं वा तनुरपि कुरुते[241] कार्यं गुणवती[242]
स्वामित्वं[243] प्रेष्यतां वा [244]व्रजति वरवधूर्भर्तुः[245] सुवदना ॥

॥ ७ ॥ ग्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

गुरुर्लघुर्गुरुर्लघुरित्यावृत्त्या[246] वृत्तं नाम वृत्तम्—

मृद्वनल्पशिल्पतल्परम्यहर्म्यमावसाय[247] वा तपस्य
नम्यगम्यशालिशालिभक्तभुक्तिमाचराय[248] वा तपस्य ।
कामकालकान्तकार्यकारि[249]कामिनीं भजाय वा तपस्य[250]
वित्तमप्रमत्तमुत्तमं[251] समाजयाय[252] वाऽऽर्यवृत्तमेव ॥

(227) M : त्यजेदपि भजानक (228) A : किमवृष्यं ; M : किमु रहे या (229) M reads *sūtras* 22 & 23 together as a single *sūtra.* (230) A drops this sentence. M adds after this the *vṛtti* on *suvadanā* and then continues the *bhāṣya* on *kṛtiḥ* (231) A adds अत्र here. (232) A & S : वक्ष्यति (233) M : ग्रहणार्थः (234) A : °पदार्थवशात् ; S : पूर्वार्धार्थवशात् (235) A & M : यतिस्थानम् (236) A : न्यस्तार्धेपूत्तमाधी° ; M : दत्तार्धेपूत्तमाधि (237) M : तिष्ठत्यानलसया ; S : तिष्ठत्यसलसया (238) M : तिष्ठन्तेवाग्रवादे (239) A : कृपिता ; M : लपिता ; S : लम्पिता (240) A & M : न्यस्ता (241) M : तदनु नाकुरते ; S : तनुरधिकुरते (242) A & M : गुणवति (243) M : प्राधान्यं ; S : स्वाधर्म्यं (244) A drops वा (245) A : परवधूर्भर्तुः ; M : वरवधूदत्तं ; S : वरवधूदात्तं (246) A : इत्यावृत्त्या ; M adds वृत्त्यावृत्तौ (247) A : °मावसाद ; M : °मावसाय (248) A : नम्यगम्यशालिभक्तभुक्तिमाचराद ; M : माचराय (249) M : °कार्यकार्य ; S : कार्यकार (250) A : भजा धवतपस्य ; M : भजात्यथा तपस्य (251) M : वित्तमप्रमत्त उत्तमं (252) M : समो जयाय ; S : समाजयेत

अपि च। नो मौ द्वौ मः सौ[253] नगौ चोज्ज्वलं[254] मुद्रा वा—

प्रकृतयस्त्रिगुणा[255] महदाद्याः सप्त तथा[256] गुणसंहति-
विकृतयोऽपि च[257] षोडश तासां चेतयिता दृशिरुज्ज्वलः[258]।
विकृतयोऽवयवाश्च यदीया[259] सर्वं इमे तमिमं[260] हरिं
विदुरिति श्रुतिनिर्णय[261] [92]-मुद्राववृद्धसंकथित[262] पदम् ॥

एकादश नव च यतिः[263]। अथ प्रकृतौ—

॥ ७ ॥ स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ यस्त्रिसप्तकाः ॥ २५ ॥

मरभना यारच त्रयः[264] स्रग्धरा। त्रयः सप्तका यतिः[265]—

पश्यन्तीमे वधूनां कृशतरमुदरं तासु मोघस्य[266] कार्श्यं[267]
व्यूढं[268] पश्यन्ति तासां स्तनघनजघनं देहदुःखं प्रवृद्धम्[269]।
भ्रूभङ्गापाङ्गदृष्टिस्मितभुजविकृतीर्विभ्रमानातुरासां[270]
न स्वप्नावाप्तलक्ष्मी[271]तरलतरवधू[272]स्रग्धरावस्त्रभोगान्[273] ॥

सप्ताद्यः पञ्चवर्णा लघव इह[274] चेच्चित्रमाला कृतौ स्यात्। प्रथमादन्यो[275] लघुश्च प्रथम इह महा-स्रग्धरेत्याकृतौ स्यात्। लघुयुग्मं वाऽन्यद्यदि[276] स्यात् प्रथम इह[277] तदा स्यात् पताका विकृत्याम्[278]।

अपि च। नजभा जास्त्रयो रश्च सिद्धिका वा[279] चित्रलता वा शशिवदना वा रुचिरा वा—

अफलयुता[280] पुरीं भयति[281] न त्वटवी[282] सुफलार्थसिद्धिका[283]
स्त्रियमपि निन्द्य[284]पुष्पबहुला न तु चित्रलतां सुपुष्पिताम्[285]।
शशिवदना वधूरिति च यन्मनुते तदपीष्यते बुधा
यत उरुचन्द्रकान्तमुखरा गिशुमा[286] रुचिरा वनस्थली ॥

(253) M adds: द्वौ (254) M लगोज्ज्वलं (255) A प्रकृतं यस्त्रिगुणा (256) A drops तथा (257) A drops च (258) A ते दयिता दशोरुज्ज्वल ; M चेतधि तादशिरज्ज्वल , S · चेतदिता दशिरुज्ज्वलं (259) M · विकृतावयवश्च तदीमा (260) M तदिम (261) M श्रुतिनीरस° (262) A : मुद्रासंकथित ; M मुद्राय मंग्रथितं ; S : मुद्रात्रिम्मयमकरित (263) A : यतिस्थानम् ; M reads · एकादशसु नवसु च यतिः (264) A · त्रयो य (265) A : यतिस्थानानि (266) A नाशुभोऽङ्गस्य (267) M : कार्यं (268) M : वृद्धं ; S : वृद्ध (269) M नेह दुःखस्य वृद्धिम् (270) M भ्रूभङ्गापाङ्गदृष्टि-स्मितभुजविकृतिविभ्रमाना हरसाम् (271-72) M . स्वपथनवनिता (273) M °भोगा ; S : °भोगाते
(274) M *drops the lines following this, due to haplology and begins after in. 277*
(275) A : प्रथम्येऽन्यो (276) A · वाऽन्यन्यदि ; S वाणिन्यपि (278) A : अवकृत्याम् ; M अभिकृत्याम् (279) A drops वा (280) M · अफलता ; S : अफलयता (281) M : परिभ्रमति (282) A · नवटवी ; M कदली (283) A · सुफलार्थसिद्धि (284) M & S : निरम (285) A : सपुष्पिका (286) M °मुखमशुभा ; S . मुखरागशोभा

अत्रैव तृतीयगणस्य षष्ठस्य[287] च विपर्यासे वनमञ्जरी[288]। इहैव यदि लघुरन्तिमोऽथ जलगारचोद्‌कृतौ[289]सुधाकलशः। चतुर्दश द्वादश च यतिः॥

अथाकृतौ[290]—

॥ ७ ॥ मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिगादित्याः ॥ २६ ॥

भरौ नरौ द्विः नगौ च मद्रकम्[291]। दश द्वादश[292] च यतिः[293]—

पङ्कजभून्[294]इन्दुमुखि निर्मिताह्व[295]तलिमैरचितं वसतये[296]
चन्दनमग्रहना[297]स्तनुग्रहाः स्रजः सुवसनानि[298] चाङ्गरुचये।
प्राणसमा समन्वितगुणा समाङ्गरुचिरा बभूव रतये[299]
स्याद्यदि किन्तु[300] मद्रकमयं पुमान् वहति किन्तु चञ्चलमिदम्॥

मद्रक[301]शब्दो गीतिविशेषे[302] हर्षे च। अपि च। मौ द्वौ रः सारचत्वारो गुरुश्चर्चरीगतिः[303]—

स्वप्नगतेन[304] जनेन साधितराज्यफलं न फलं[305] यद्वदत्वा-
देवमिहापि सुखं[306] शुभं न [93] मतं विषयेषु मतं[307] क्षणिकत्वात्।
यच्च[308]जनः स्थिरमेव[309] किञ्चन[310] वस्तु सुखं मनुते मतिमन्द-
स्तस्य च विच्युतिरस्ति नैव विभाव्यत श्रुतगतिर्दिवि[311] यद्वद्॥

अथ विकृतौ—

॥ ७ ॥ अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ भुद्रादित्याः ॥ २७ ॥

नजौ भजौ द्विः भलगारचाश्वललितम्। एकादश द्वादश च यतिः[312]—

नव दश[313] वाऽथ वाऽपि शुभदा अजातु दशना[314]न सप्तदशनाः
श्रवणयुगं प्रलम्बि शुभदं गलश्च[315] मण्डिलः[316] पृषन्ति च[317] गले।
शुभमणिकं[318] ललामरुचिरं[319] पराश्वललितक्रमश्च गमने
तत इह लक्षणं[320] पशुषु च[321] स्थितं न नृषु ते च[322] केचन[323] गुणाः[324]॥

(287) A drops षष्ठस्य (288) A : जनगाद यथामृत जलकृतौ ; जलु ; M : जलज्ञ्य यदा लकृतौ (289) M : विपर्यासेन मञ्जरी (290) A & M : भद्रकं (291) A : च मुद्रकं ; M : मद्रकं (292) M drops द्वादश च (293) A : यतिस्थानम् (294) A : पङ्कजभम ; M : पङ्कजभूम (295) M : °विमार्ग° (296) A : °चित वसतये ; M : °चातं वस्तवेव ; S : °चतवमतय (297) A : चन्दगुमण्डना ; M : तनुरहनग्रहा (298) A : भ्रमनाय मत्र सुरव- नानि ; M : भम एयस्रज सुवसनानि (299) A : रउम् दे (300) A : स्यादरि भिन्न° ; M : स्याचति किन्नि (301) M : भद्रक° (302) A : गीतिभेदे ; S : गीतिवेदे (303) A : च… गति ; M : चर्चगति ; S : चर्चगीति (304) A : स्वप्ने गतेन (305) A : माधितराज्यकलं फलं (306) A : सुख ; S : सुभं (307) A : भवत° (308) M : क्षणिकत्वाच्च without the *ardhacchedas*. (309) A : जनास्थिरमेव ; M : जनस्थिरमेव (310) A & M : कि च न (311) A : श्रुगति (312) A : यतिस्थानम् ; M : एकादशे द्वादशे (313) M : नव दशदश दश (314) A : दर्शना (315) A : गरश ; S : गरश्च (316) M & S : मणल (317) A : पृषति च ; M : पृषति च (318) A : सुमनरिकं (319) A : ललान रुचिर (320) A : लइम (321) M & S drop च (322) M : ते न ; S : तारच (323) M : वरचन (324) M : गुण

॥ ७ ॥ मत्ताक्रीडा मौ त्लौ[325] नौ[326] न्लौ[327] ग्वसुपञ्चदशकौ ॥ २८ ॥

मौ द्वौ तौ[328] नाश्चत्वारो लगौ[329] मत्ताक्रीडा। अष्टौ पञ्चदश[330] च यतिः[331]। अष्टावष्ट[332] सप्त चेत्यन्ये[333]—

तन्त्रीमिश्रं गीतं रामा विदधति निशि निशि कतिपयसमयं[334]
नृत्यत्यन्या[335] तन्वी[336] वल्गन्मणिततितडिदिव[337] कतिपयसमयम्।
अन्या मत्ता क्रीडादक्षा[338] रमयति रतिरिव कतिपयसमयं
धन्यः कोऽस्मादित्यौत्सुक्यं विषयिषु विजहिहि विषमिव विषयान्[339] ॥

अपि च। तो जाः षट् लघुर्गुरुश्च शङ्खः—

यद्यप्यमरोऽ[340]मृतपानवशादुपयाति तथाऽपि पुमान् मरणं
यद्यप्यबला सुरलोकभवा कुशरीरमथाऽपि विनिन्द्यतमम्[341]।
यद्यप्यरुजा मनुजाश्च जिताः[342] परलोकसुखाय तथाऽपि न ते[343]
शङ्खोऽपि निधिर्यदि नाम वशो[344] भवति क्षुदथाऽपि[345] नृणां समये ॥

एकादशसु च यतिः[346]। पुर इह नो यदि हंसगति[347]स्तरणीदयितश्च[348] महत्यपरम्[349] ॥

अथ संकृतौ[350]—

॥ ७ ॥ तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्यौ द्विरादित्याः ॥ २६ ॥

[94] भतनसा भौ द्वौ नयौ च[351] तन्वी। द्वौ द्वादशकौ यतिस्थानम्। पञ्च सप्त द्विषट्केत्यन्ये[352]—

सद्भितवार्णां[353] विदुरतिमधुरां[354] स्वादुरसामिव रसगुणयोगात्
सा[355] शुभमर्थं निवहति बहुलं श्रीरिव वारिधि[356] पयसि विशाला।
वर्णविशेषैः कृतशुभरचना चित्रवधूरिव समभुवि तन्वी
क्वापि च तत्त्वं[357]विमृशति यदि सा सर्वजनैरपि भवति निषेव्या ॥

(325) M सौ (326) M drops नौ (327) M : म्लौ (328) A तौ, M : लाश्च (329) M adds च ; S adds तु (330) A : पञ्चदशक (331) A & M : यतिस्थानम् (332) A अष्टावष्टौ, M : अष्टकौ द्वौ (333) A : सप्त चेति वा, M : सप्तकश्चेत्यन्ये (334) A : तन्त्रीमिश्रं मीनं कामी विदधति शिशिशि कतिप यदिवसं; M : श्राव्य गीतं बाला रामा ···; S : तन्तु मिश्रं गीतं बामा विहरति निशि दिशि··· (335) M : नृत्यन्त्यन्या (336) A : तद्वि S : तर्हि (337) A वल्गमणिततटिद्वत्र; S : वल्गमणिततटिनिव (338) M अन्या मत्ता क्षा (339) M : विषमान् (340) M : यद्यमरो (341) M : विनिन्द्यमतम् (342) M मनुजाश्च भिका (343) M : परलोकशुभाय न ते ; S परलोकशुभाय भवति न ते (344) M : वशो (345) A : क्षुद्धापि ; M : क्षुत्तथापि (346) A : एकादश द्वादश च यतिस्थानम् (347) A : हेस··· ति (348) M : दयितश्च (349) A : समत्वपरम्; M : समश्वपरं ; S महं तपरम् (350) M : सकृतौ (351) M drops च (352) A : षट् चेत्यन्ये (353) A : सदितदिवार्णां ; S सद्भिनरार्णां (354) A : विहरति मधुरा॰ (355) M drops सा ; S : चाशुभमर्थं (356) A नारी यतो यदि (357) A : तद्वा ; S तद्वि

अपि च। मभौ गणौ चतुष्कौ मणिमाला—

फुल्लवनतोऽप्येषसुदृष्टा[358] संहतनितम्बा माल्य[359] भुवनिष्टा-
मान्य[360] भुवनन्तः साधु विदधानो[361] योगकृतरक्षा[362] मान्य बलयोगैः[363]।
मानवलघुर्वी[364] नित्यविजनस्था संयमितहिंस्रा[365] कण्ठमणिमाला[366]
तत्त्वमिति नादाः[367] मानपरिकृष्टा[368] योषितमनार्याः मान्यपरिकृष्टाः[369] ॥

षट्सु षट्सु यतिः[370]। यथामिकृतौ—

॥ ७ ॥ क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ न्भूतेन्द्रियवसुरसयः ॥ ३० ॥

भमसभा नाश्चत्वारो गुरुश्च क्रौञ्चपदा। पञ्चकौ द्वावष्टकः सप्तकश्च यतिः[371] —

पुलिनदरीणा[372] सैकतभूमिर्घननरविगलितपरिमलकुसुमा[373]
पुष्पविचित्रा स्वादुफलाढ्या[374] विघटितसरसिजदलकलरवना।
योजनगन्धाऽभ्यंगनिसृष्टा[375] सुतरसनवमधुरवनततुकला[376]
क्रौञ्चपदाङ्का[377] हंसगणाढ्या[378] मदयति[379] कथमिव विरहिणमधिकम्[380] ॥

अपि च। रसौ जा[381] षड् गुरवश्च कुमुद्वती—

परम[382]लोक[383]विनयं ददचरद[384]रचावुद्गतविरव[385]विहतमदकले
वर्धने[386] निसरामयं[387] जलधि[388]विरहो तु जनो[389] नितरां परिक्षुभ्यति[390]।
तमय[391]मर्कमरीचिषु विजृम्भति जनो विरही तु[392] पुनः परितप्यते
विलासया[393]विरहातुरा जनना[394]परिक्षुरति[395]च्यवति सा तु[396] कुमुद्वती[397] ॥

यथोद्धृतौ—

(358) A : पैशलमदृष्टा M : °पेशलसदृष्टा, S फुल्लवनतोऽप्येषसदृष्टा (359) A : °नितंबवान; M : °नितम्बवमान्य; S : °नितम्ब मल (360) M : मात्र° (361) A : विदधातिनो (362) M : योगकृतसाङ्गा (363) A : मतनयोगै M : मानवनयोगै (364) A : मानलघुगुर्वी (365) M : सा यदि नवमो°; S : संयनिर्निहिंस्रा (366) A & M : कण्ठमणिमाला (367) M : तत्त्वमणिवत्ता (368) M : मानमणिकृष्टा; S : माल्य परिकृष्टा (369) A drops the last word of the verse; S : परिनष्टा (370) A : यतिस्थानम् (371) A : यतिस्थानम् (372) M : पुष्पनदी° (373) S : कुसुम परिमला (374) A : स्वादुफलाढ्या (375) A : °धनुनिसृष्टा; M : योषितगन्धा मधुनिसृष्टा; S : योषि न गन्धा (376) A : सुतरमनवमधुरविनतिसुकला; M : सुरतिमनमधुरमरतरकला (377) A : क्रौञ्चपदाङ्गी; M : क्रौञ्चपदा का (378) A : हंसगणाढ्या (379) A : मदयमति (380) A : विरहिण-मभिकम्; S : विरहिणमभिकम् (381) M : भौ (382) A : परम (383) M : लोक°; S : लोक° (384) A : मदारु° (385) A : °रवस्य (386) M & S : वर्धते (387) M : निसरामिव (388) M : जधि°; S : जलधि° (389) A : विरहितजनो; M : विरभिरभिसृजनो; S : विरहो न जनो (390) M : परिक्षुभ्यतु (391) A : तमयं°; S : तमेकर्म° (392) A drops तु (393) S : विलया (394) M : जनता (395) A : परिक्षुरयति; M : परिक्षुभ्यति (396) A : सा तु; M drops तु (397) A : कुमुद्वती

|| ७ || भुजङ्गविजृम्भितं मो त्नौ नौ सौ लगौ[398] वसुरुद्रर्षयः || ३१ ||

मौ द्वौ तो नास्त्रयो रसलगाश्च [399] भुजङ्गविजृम्भितम्। अष्टावेकादश सप्त च यतिः[400]—

[95] जङ्घादग्रे[401] क्रोधव्याधि व्यसनदुरितशतशरणं[402] शरीरविशोषणं[403]
कृत्याकृत्यज्ञानास्थानं[404] निरवधि[405] परिभवविधिना कृतार्थमहर्निशम्।
दूरे जह्यात् क्रोधाविष्टं [406]भ्रुकुटि[407]कुटिलविकृत[408]मुखं विलोहित[409]लोचनं
जह्याद्रोषश्वासप्रोष[410]प्रकटितपृथुफणिफणकं[411] भुजङ्गविजृम्भितम्॥

|| ७ || अपवाहं म्नौ नौ नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि || ३२ ||

मो नाः षट् सो[412]गौ च द्वावपवाहम्। नव[413] षट्कौ द्वौ पञ्च[414] च यतिः[415]—

कान्तारेषु तटभुवि[416]विटपिषु[417] रिपुषु पटुषु सखिषु कनके[418] लोष्ट्रे[419]
निन्दायां स्तवनवचसि सुख उदयति[420] बहुविपदि च[421] समदृष्टिः सन्।
आत्मानं परमभजनमजरममरममयमगुणम[422]मिसन्ध्याय[423]-
न्निर्वाणं व्रजति[424] परममथ[425] गमयति[426] भवजल[427]निधिमपवाहस्त्र॥

अपि च। ना अष्टौ गौ च द्वौ वनलतिका[428]। अष्टकौ द्वौ[429] दशकश्च यतिः[430]—

इति किल वृषविधिधनविधिरति[431]विधिभवनिरसन[432] विषयोऽमी
क्रमश इह जगति बहुविधमसशतमलमु[433]पशमयितुमुक्ताः।
क्षणमपि यदि जन इह कृतमति[434]रयमथ भवति फलवती[435] वाग्-
निलयनपदमुरु वनगनतरुरिव बहुफलवनलतिकानाम्[436]॥

(398) A does not read the गणs (lacuna); M मौ मतौ° (399) M : रनलगाश्च (400) A : यति-स्थानम् (401) S जन्यादङ्गे (402) A: व्यसने; M : किलकरमघशतं ; S · वलनकरिणशतशारणं (403) A : विशून्वणं ; M : त्रिशेषणं (404) A : कृत्याकृत्याज्ञानस्थानं , M : कृत्याकृत्यज्ञान-स्थानं (405) A · परवध (406) M : भृकुटि (407) A · °कुटिल (408) M : °विकट ; S . °विकर (409) A : विरुक्ष° (410) A रोष तु श्वासेनैव प्रोषत् , M द्रोषश्वासप्रोष······ ; S : रोषश्वासेन प्रोवत् (411) A पृथुपणफलकं 412) A & M सौ (413) A अपवाहक । नवक , M अपवाहक नव (414) A : पञ्चकश्च (415) A · यतिस्थानानि (416) A कभुवि ; M कठभुवि ; S · कटभुवि (417) A & M पटुषु ; S · विपटुषु (418) A · कनक ; M जनके (419) A · लोष्ट , M लोष्टे (420) A · स्तनवच सितमुदयति (421) M drops च (422) A निमजनिमजरममरमभयमगुणम् ; M & S ननजर्मुरमभयमगणम् (423) S : °मभिसन्धान (424) A व्रजति (425) M परमथ ; S परमध (426) M : गमयति (427) A भुव° (428) A द्वावनलतिका ; M द्वौ वनतिलका (429) A अष्टौ नगणा गुरू द्वौ (430) A · यतिस्थानानि (431) A repeats धनविधि thrice ; M · °रिति (432) A & S भवति रसन° (433) M reads अलं after उपशमयितुं (434) M कृतरति (435) A फलवति ; M : फलवती (436) M & S · वनतिलकानाम्

[437]रुद्रमुनयश्चतौ द्विगुर्वन्तं वृत्तम्। एवं शक्वर्यां द्विगुर्वन्तकुपचित्रकमन्यथा[438] मृदुललिततरम्। पञ्चकौ द्वौ सप्त च[439] यतिरच्चे[440]त्वरिततरं पञ्च द्वादश[441] च चेद्रजुधारा। सकृतौ कुसुमचायः।

एवं गायत्र्यादिजातय उक्ताः[442]। सम्प्रति दण्डको नाम जातिः[443]—

॥ ७ ॥ दण्डको नौ रः ॥ ३३ ॥

नौ द्वौ रश्च[444] दण्डकाः[445]। रगणाश्च सप्तावराः स्युः। अन्यथाऽतिशक्वर्यादिष्वन्तर्भावात्। तथा हि नौ द्वौ राश्च[446] त्रय इत्यतिशक्वर्यां वितानमेव[447]। चत्वारश्चेद्वृत्तौ निशा नाम वृत्तं तारका वा। पञ्च राश्चेत् [96] प्रकृतौ लोला[448] नाम। षट् चेत् संकृतौ भृङ्गाब्ज[449] नीलालकं मेघमाला[450] वा। एतस्मात् सप्त राः कार्याः। ते च यथाकामं[451] वर्धनीयाः[452]। वृद्धिश्चासहस्राक्षरा[453]दित्याचार्याः। त्रिकस्य तु गणस्य वृद्धौ[454] सहस्राक्षरत्वं नोपपद्यत इत्येकोनसहस्राक्षरास्ते[455]॥

॥ ७ ॥ प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

एषां रगणवृद्धया प्राप्तानां दण्डकानां प्रथमः सप्तभिरेव रैः कृत[457]श्चण्डवृष्टिप्रपातः[458]—

उपनिषदपि नेति नेतीति य[459] वागलीनं[460] वदत्यन्यधर्मान् परावृत्य[461]
भुवनगुरुगुरुं[462] विदुर्यं पुमांसो[463] जगत्सृष्टि[464]रक्षोपसंहारहेतुं[465] परम्।
प्रणति[466] विहितदण्डकस्तं[467] विभुं सर्वभूतान्तरात्मानमीशं[468] चतुर्वर्गदं
न हि किमपि फलं[469] विना तत्प्रसादान्न शस्यं[470] नवं चण्डवृष्टिप्रपातं[471] बिना[472]॥

॥ ७ ॥ अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्यामा[473]चार्याभ्या[474] विनाऽन्येषामाचार्याणां मतेन प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः[475]। तथोऽन्तु दण्डक एव॥

(437) M drops the lines upto त्वरिततरं (438) A °कमितयष्टौ (439) A· सप्तकश्च (440) A·यतिस्थानानि (441) M· चं पञ्चादशसु (442) A : इत्युक्ता (443) A adds कथ्यते ; S : जातौ (444) A : रगणाश्च (445) A & S : दण्डक· The lines between 446 & 451 are absent in A (447) M adds स्यात् (448) M· लो जो (449) M· नीलाम्बं ; S : नीलाब्जं (450) M : मेघमालं (452) A· वर्धनया (453) A : °साक्षरादि° (454) A· गणस्यार्थौ (455) A : सहस्राक्षरान्ता ; M & S सहस्राक्षरास्ता: (456) A does not recognise it as an independent सूत्र ; M : चण्डवृष्टिप्रपात: (457) A adds दण्डक (458) M : चण्डवृष्टिप्रपात: (459) A & S· यो ; M· या (460) M· वाग्गदित (461) M : वदत्यन्यधर्मो मया कुर्विति ; S : वदत्यन्यधर्मान्परा कुर्वन्ति (462) M· भुवनगुरुं ; S त्रिभुवनगुरुं (463) A, M & S : पुमांसं (464) A : °सृष्टो° (465) M हेतुं (466) M & S : प्रणमे (467) A : निहितमण्डकास्त ; M : निहितदण्डकास्तं (468) A : °त्मानमीशं ; M· °त्मानमेनं ; S : सर्वभूतान्तरात्मानमीशं (469) M drops फलं (470) A : वाक्सस्यं (471) M· °प्रपातं (472) M drops बिना (473) A : रातमाण्डव्याभ्याम् (474) A drops आचार्याभ्याम् (475) M : प्रपात'

॥ ७ ॥ शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

चण्डवृष्टिप्रपातादन्यः[476] सर्वोऽपि दण्डकशेषः[477] प्रचित[478]संज्ञः। एषु केचित् क्रमादर्णा[479]र्णवादिसंज्ञा निवेशयन्ति। प्रचित इति मुनेर्मतो दण्डकः। चण्डवृष्टिप्रपाताधिकारोऽस्य[480] वृथा कृतः[481]। तत्र संज्ञाः क्रमाद्वर्णिताः कैश्चिदर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये सप्तमोऽध्यायः॥

(476) M: °प्रपातादन्य° (477) A दण्डक शेष ; S दण्डका शेषः (478) M प्रचितक° (479) M & S drop अर्ण (480) M: °प्रपातादकोरस्य ; S °प्रपाताधिकारस्य (481) A: वृथ्या ; M वृथ्या कृता

अथाष्टमोऽध्यायः

[97] ॥ ८ ॥ वर्णासिद्धं[1] गाथा ॥ १ ॥

सिद्धं छन्दोलक्षणम्[2]। यत्पुनर[3]स्मिन् तन्त्रे पूर्वैः सूत्रै[4]पिङ्गलनागैर्वा अन्यैरसिद्धं[5] तद्गाथालक्षणं वेदितव्यम्। यतः खलु छन्दोवर्गा वर्णिताः। योऽय[6]मनन्तरोक्तो वृत्तवर्गो[7], यश्चतुर्मात्रो जातिवर्गो[8] यश्च ऋग्जातिवर्ग[9]स्तेषां त्रयाणां शेषजातयो[10] गाथासंज्ञया गृह्यन्ते। बहुत्वादप्रसिद्धत्वाच्च किञ्चिन्नोक्ताः।

तत्र वृत्तवर्गस्य त्रिधा[11]शेषजातिः[12]। दण्डकशेषजातिर्वि[13]तान शेषजाति[14]र्महाविस्तरेण[15]जातिरचेति। मात्रावर्गशेषजाति[16]श्चार्यावैतालीयादि[17]भेदेन भिन्ना[18]। ऋग्वर्गशेषजातिस्तु[19] या ऋचः पूर्वोक्त-लक्षणा[20] उत्कृतेरधिका द्रष्टव्याः[21]।

तत्र दण्डकशेषजातिः। आवृत्ते[22]र्यद्गणैश्छन्दो न्याय्यं वाऽधिकमुत्कृतेः[23]। तद्दण्डकविधानाम्नो यत्रैषा[24] रगणं विना॥ मनाम्न्यां[25]नेष्यते[26] दण्डकः। रगणेन तु शेषजातिरिष्यते। पूर्वमेवोक्तत्वात्। तिष्ठैर्यादिभिः पञ्चभिर्गणैः षड्वृत्तोपक्रमा[27] शेषजाति[28]र्दण्डका भवन्ति। केचिदत्र प्रचित[29]संज्ञां निवेशयन्ति।

तत्र[30] तावत् प्रथममिह नयुगं स्यात्। ततो येन वा सेन[31] वा तेन वा[32] जेन वा भेन वा शेष[33]जातौ भवेद्दण्डकः[34]। नैवमेवापि[35]तेनापि वा स्याद्दण्ड[36]कोऽयम्। एवं येनापि[37] दण्डका[38] द्रष्टव्याः। एतेन यगणदण्डकं केचिच्चण्डवेग इत्याहुः।

(1) A: अथानुक्तं; there is no indication of the beginning of Chapter VIII in A (2) A & S omit the sentence (3) A omits यत्पुनः (4) A : पूर्वसूत्रै- (5) A : यदनुक्तं (6) M : यदभावम् (7) A : न्तरोक्तवृत्तवर्ग (8) A omits यश्चतुर्मात्रो जातिवर्गो (9) A : यश्च...च ...गान्विगर्गः (10) A : भेदजातीया ; M : विशेषजातयो (11) M : त्रयो (12) M : विशेषजाति (13) M : दण्डविशेषजाति ; S : दण्डकशेषजाति (14) M omits—lacuna-mark (15) M drops शेष (16) M : मात्राविशेषजातिश्च ; S : मात्राशेषजातिश्च (17) M : आर्यावैतालीयादिषु (18) M : भेदभिन्ना (19) M : ऋग्विशेषजातिस्तु ; S : ऋक्शेषजातिस्तु (20) A : पूर्वमनुक्तलक्षणाः ; S : पूर्वादनुक्तलक्षणाः (21) A drops the portion between 20 & 21. (22) M : आवृत्तैः and omits between 23 & 28 and reads दैर्दण्डका भवन्ति ; S omits between 23 & 26 (24) A : यत्रैषा (25) A : मनाम्नु (27) A : षड्वृ...... पक्रमा ; S : षड्वृत्तोपक्रमा (29) M : प्रचितक (30) A & M add नगणेन (31) A : सेक (32) M omits तेन वा (33) M : शेष (34) M & S : भवद्दण्डको (35) A : नैवमेनापि ; M : नैवमेवापि ; S : नैवमेनापि (36) A : वास्मिन् ; M : तेनापि वा स्याद् (37) A & M : एवमन्येपि S : एवमेनापि (38) M drops दण्डकाः

एतैरेव पञ्चभिर्गणैः रगणेन च प्रथमौ नगणौ विना षड्दण्डकप्रकाराः।[39] तत्र संज्ञाश्चैताः[40] क्रमेण भवन्ति। यगणेन सिंहलीलः[41] रगणेन मत्तमातङ्गः[42] सगणेन कुमुदास्तरणं[43] तगणेन कामबाणो जगणेन मौक्तिकदाम[44] मगणेन भुजङ्गविलासः। एतैरेव[45] पञ्चलोपक्रमैः[46] षड्दण्डकप्रकाराः[47]। तत्र यगणेन सिंहविक्रान्तो रगणेन चण्डपालः[48]। शेषस्तु गाथैव।

[98] अत्र लघ्वन्तैर्गणैर्ये दण्डकास्तेषामन्ते[49] गुरुमेकं द्वौ वा कुर्यात्। अथ यदि समान्युत्कृतिमति -वर्तेता[50]सावशोकमञ्जरी[51] नाम दण्डकः[52] प्रमाणो[53] चेदनङ्गशेखर इति।[54]

अथ वितानशेषजातिर्लक्ष्यलक्षणात्मकैः[55] पादैरभिधीयते। तानि च सहस्राक्षरान्तानि। उत्कृतेरधिकं छन्दो दण्डकैश्च बहिष्कृतम्। शेषजातिर्वितानानां मालावृत्तापराभिधम्। मालावृत्तं शेषजातावुद्वन्नगनवन-गयति मस्ता[56]स्त्रयो नौ त्रयो[57]याः[58]। विषमशरशरगुणितनगणरजराः[59] पुनरथ जो[60] गुरुश्च चेत् सरस्वती। भ्नौ[61] प्रथममिह गणावथ सप्त यदा जगणाश्च[62] लगौ च[63]तदा कथिता विमला। द्विःस्युस्तभौ च भजौ सरघ सावलघु[64]द्वितयर्तिविरति[65]र्यदि तल्ललितं वृत्तम्। नगुरकौ यदि कृतौ चतुरथो पुनरपि द्वयमिदं[66] चतुरितोयम[67]पराजितवती[68]। त्रिःस्युस्तभौ लघु च सौ भो[69] नगौ गुरु च शैलद्वयग्रहशरनगैरिह यतिः[70] स्यादियमपि सुभद्रा। द्विःस्युस्तभौ लघु च तारच त्रयो नव च नाः सो गुरू[71] रत्नमाला विरतिमपि[72] मुनिशिखरि[73] वसुविषयशरविषयशर[74] विषयशिखरिषु[75] विदध्यात्। अत्रैव[76] यद्येकोनविंशमक्षरं लघु स्यादन्यच्च तदनन्तरं लघ्वेकं क्रियेत कुलिशधरा[77] नाम वृत्तं पञ्चपञ्चाशदक्षरम्। एषामेव परस्परं योगात् विषमार्धसमानि द्रष्टव्यानि।

एष्वपि[78] छन्दःसु[79] प्रस्तारादयः प्रत्ययाः प्रक्रमन्ते एव[80]। तथापि गायत्र्यादिष्वपाठात् साधुत्वं न सिद्धमिति गाथेति संगृह्यताम्[81]। समवृत्तान्यनन्तानि शेषजाताविति स्थितेः[82]। आनन्त्यमपि को वक्तुं विषमार्धसमेष्वलम्॥ इति वितानशेषजातिमाला[83]।

(39) A & M add भवन्ति (40) M & S add च लगौ च (41) M · सिंहलुलाक्र ; S · सिंह (42) All the Mss read मत्तमातङ्गलीलाकर (43) M : मुद्रास्तरणं ; S कुसुमास्तरणं (44) A & M · मौक्तिकदामा (45) A adds षड्भिर्गणै॰ (46) A पञ्चलवृपक्रमै ; M : पञ्चनक्रमै (47) A & M add भवन्ति (48) A : चण्डवाल (49) M : मन्ये (50) A : समानि उत्कृतिमती वर्तते (51) A सा शोकमञ्जरी M : ॰तासौ वशोकमञ्जरी (52) A & M add स्यात् (53) A प्रमाणे (54) A adds दण्डक ;M adds दण्डका (55) M जातिर्लक्षणात्मकै (56) M drops मस्ता ; S यस्ता॰ (57) A · लयो (58) A adds यो ; M adds मयौ (59) M · नगणा जरा (60) M मो (61) A स्वाभ्नौ , M भेन , S सभौ (62) A drops च ; M commits haplology and reads later अथ सप्त यदा जगणास्तदा etc. (63) A · लघुगुरू ; S लगुरच (64) A : सत्रि ज्वलघुद्वि॰ ;M & S · द्वि स्युस्तभौ (then haplology) सन्निजसलघुद्वि॰ (65) A & M add च (66) M : पुनरपि द्वियदे॰ (67) A यमपराजितवती , M · यमपरां (68) M-haplology and drops the letters (69) A · लघु च तसा; M स्तभा लघु च नगौ ; S : लघु च सभो नगौ (70) A : ॰गृहद्वारागै ह्यति ; M : ॰गृहशरागैरिह यति ; S · गृहशरनगैरिह यति (71) A & M · गुरुरत्नमाला ; S : गुरत्नमाना (72) M : वमपि (after haplology on अपरां) (73) M : गिरिशिखरौ (74) A adds विष (75) M विषयसि शिखनि ; S : विषमशरविषविषमशर.. .. (76) A : अत्र (77) M & S : कुलिशधारा (78) A : एषामपि ; S : अथापि (79) A drops the word ; S : छन्दसो (80) A · प्रक्रमन्ते व ; M : क्रमन्त एव (81) A : गंग्..... ताम् ; M : गृहीताः (82) M: स्थितिः (83) A : ॰जाति मालावृत्तानि ; S · जातिमालावृत्ता

अथ महाविषमशेषजातिः[84]। पादा[85]नामक्षराणां वा यत्रोनाधिकता क्वचित्।

तां [99] महाविषमां शेषजातिं मन्येत[86] तद्यथा ॥ —

समेति वंशस्थमुपेन्द्रवज्रया यदि क्वचित् सा खलु शेषजातिः[87]।

स्यादिन्द्रवंशा च तथैव[88] युक्ता तद्वृत्तयोः[89] सङ्गतिरिन्द्रवज्रया ॥

एषां चतुर्णां वृत्तानामन्योन्यसङ्गराच्चतुर्विंशतिश्च[90] द्वादश च[91] महाविषमनहार्धसमानि सम्पद्यन्ते[92]। द्विपद्येकपदी काचित् त्रिपदी चापि[93]दृश्यते। गाथा दण्डकपादैस्तु षट्पदी चाप्यनुष्टुभि[94]। षट्पदा -ऽनुष्टुबन्ता या[95] जातिगाथेति[96] सा मता[97]॥ एष[98] श्लोक[99] उदाहरणम्। जातिगाथायाः सर्वत्र यथायोगमर्धसमान्यपि द्रष्टव्यानि।

अथ शास्त्रान्तरोक्तानि कानिचिदर्धसमान्युच्यन्ते—सयुगश्च[100] नगौ च[101] विषमे[102] मद्रका[103] युजि चांशुमान्। नयुगसयुगगुरवो[104] विषमेऽर्धे[105] मौ मगणाश्च[106] समे सुमनः कलिका[107]। जरौ[108] द्विकौ मनोरमाऽ[109]समे पदे[110]जरौ तगौ[111]समे पादेऽपि[112] च। नौं मलाविति पदेऽ[113]युजि च[114]युग्मे स्तवकवती त्नौयुगगयुता[115]। मः सौ द्वौ मगुरू[116] गुरुरप्याद्ये पादे स्यान्त्रोक[117]प्रीतिर्मत्तमयूरं परमन्यत्[118]। मौ तलघू च गुरुरथाप्यसमे नमनया युजि विलसितलीला[119]॥ इति महाविषमशेषजातिः।[120]

अथ मात्राच्छन्दसां[121] शेषजातिः[122]। तत्रार्यासु तावत्—गीतेर्गणेषु[123] दृतीयो यदि पञ्चमात्र इह च सदा[124] ललिता[125]। सप्तम एवं लदभौ[126] गीतिगणो यदि वदन्ति[127] रिपुं छन्दः[128]। यस्या[129] गीतेर्लक्षणद्वितय[130]मिदं भवति मल्लिका च[131] सा स्यात्[132]। प्रथमेऽर्धे[133] च गीतेः[134] स्याच्चेद् द्वितीय-

(84) A drops जातिः ; M drops शेषः (85) M reads मल्लिकात्म्यपदानामक्षराणां (86) A & S : मन्यते (87) M drops शेष, and has a lacuna mark after जाति (88) A तथैक (89) M : तद्वृत्तयो ; S : तद्वितयो (90) M : च ते द्वे चत्वारिंशच्च S च ते चतुर्विंशच्च ; (91) M drops च (92) A drops the sentence (93) M : का च ; S : चाप (94) A षट्पदी स्यादनुष्टुभि; S : षट्पदी वाप्यनुष्टुभि (95) A : षट्पदानुष्टु . जाति ; M : षट्पदनुष्टुभि पर्यन्ता ; S षट्पदानुष्टुबान्तानां (96) M : जातिर्गाथेति (97) A : सम्मता (98) M adds एव (99) M & S add जातिगाथोदाहरणं (100) A : स; M सौ (101) A & M drop च (102) A M & S add : यदि पादे (103) A : देहुद्रयका ; M : भद्रय ; S : भनयरा (104) A . °सयुगगुर... .. ; S : सयुगगुरवे (105) A : विषमेऽन्त्य° (106) A : भयणौ ; M : मौ मगुरु ; S : मौगभनौ (107) A & M : सुमन (108) M drops जरौ (109) A : मनौ रमौ ; M : मनो रमे (110) A : पादे (111) A : जरिता गुरु ; M : जरतौ गुरु (112) A & M : पदे (113) A : नौं भगौ निति पदे; M : नौ भगौ गतिपदे ; S : नौं भगाविति पदे (114) A : युजि पदे युजि ; M drops च ; S : तु in place of च (115) A & M : नत्रयुग्मयुता ; S : नमयुग्मगयुता (116) A drops मगुरू (117) M : लोभ° (118) A : मत्तमयूरा परमन्यदे ; M : मत्तमयूरीति मन्यम्; S : मत्तमयूरो परमन्यं (119) M : °लीलम् (120) M & S omit this sentence (121) A : महाछन्दसां (122) M : विशेषजाति (123) A & M : गण : (124) A : पञ्चमात्राभिहा तदा ; M : पञ्चमात्रा मता तदा (125) M : ललितं (126) A : लदिम ; M : लद्मा (127) A : यदि पदं तिरि° (128) A : रिपुच्छन्दसाम् ; M : रिपुश्छन्दसाम् ; S : रिपुच्छन्दः (129) A & S : यस्य (130) M : द्वितीय° (131) A drops च , M : मल्लकौ ; S : मल्लका च (132) A M; & S omit स्यात् (133) S: प्रथमार्धे (134)

द्वयेन भवति गाथाऽसावपि[135]। द्वावन्यौ[136] चाऽसावुपपदमाला[137] गाथयाधिके[138] वैद्दैस्द्गूढोऽयं श्लोकः।

[139]अथ वैतालीयादिषु—

पादेषु चतुर्षु सलघुगा
जगुरू[140] वाऽन्तगता यदा तदा।
मागधिका [100] स्याद् युजोर्द्वयो-[141]
र्मात्रासमकमतो[142]ऽन्यथा भवेत् ॥

या मागधिका[143]पदैः [144]कृना [145]विषमैः सा परिचमान्तिका[146]। मागधिकासमपादसमपदैर्भवति चतुर्भिरिहोपहासिनी[147]। षण्मात्रः पञ्चमात्रो वा[148] त्रिमात्रो वा गणः क्वचित्। यत्र स्याच्छेषजातिः सा[149] मात्रावर्गस्य तद्यथा ॥ गलितं शीर्षकं खण्डं द्विपदीत्यादिजातयः। शास्त्रान्तरेषु बोद्धव्या बहुत्वा-दिह नोदिताः ॥ इति गाथाप्रकरणम्।

अथ[150] वितानमन्यदिति[151] सूचित[152] समवृत्तादीनामवगमनाय[153] षट्प्रत्ययाः प्रक्रमन्ते[154]। तदेष श्लोकः[155]—

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया।
संख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः[156] ॥

इति तत्रोक्ता[157]दीनां छन्दसां कृत्स्नानि समवृत्तानि[158] दिदृक्षमाणाय लिखित्वा[159] प्रस्तारः[160] प्रस्तूयते—

॥ ८ ॥ द्विकौ ग्लौ ॥ २ ॥

अत्र गुरुं वक्रं लिखेत्। ऋजुं लघुम्। ग्लाविन्येकाक्षरस्य[161] छन्दसः प्रस्तारमनुवदति द्व्यक्षरस्य[162] विधातुम्। तथा हि ग्लौ[163] द्विकौ भवत इति वदन् गुरुलघू तावदनुवदति[164]। ग्लाविति महाधिकारे सत्यपि पुनर्ग्रहणं क्रमनियमार्थम्। गुरूपरि लघुरध[165]इति स चैकाक्षरस्य प्रस्तारः। द्विकौ द्वे आवृत्ती

(135) M : गाथस्सोपि (133-135) A या ता गणा यदि द्वौ द्वौ गाथ सोऽपि (136) A : द्वयत्र ; M : द्व्य° (137) A : समुपोपदामालं ; M : वसो सुपो वसो माला (138) A गाथाधिकैः ; M & S : गाथाधिकै ; A drops the lines between 138 & 143 ; S omits the lines between 139 and the end of the verse (140) M : जगुरु (141) M स्याम् युजो द्वयो (142) M : र्वा मात्रमिकमती (144) A & M : पादै (145) A : क्वचित् ; M . कृत्य (146) A समपादसमपादै , M : सपादस-मपादै (147) A : °रहापहासिनी (148) A & S drop वा (149) A स्याद् (150) M drops अथ (151) A: °नमन्यत्र (152) M & S: सूचितम् (153) A : समवृत्तावगमनाय ; S समवृत्तावगमाय (154) M: प्रक्रियते (155) A & M add भवति (156) M reads the verse प्रस्तारो नष्ट उद्दिष्ट एक. .दिलगक्रिया। संख्या सम .. द्वियोगश्च षडेते प्रत्यया इति ॥ (157) S : तत्रोक्त्यादीनां (158) M : समानि वृत्तानि (159) M adds द्रष्टु. , S adds द्रष्टुं (160) A : प्रस्तर ; M drops the words between 161 & 162. (163) A drops ग्लौ (164) M : तावद्इति (165) A : गुरूपरिलिखरध ;

प्रमाणमनयोरिति[166]। द्विकौ द्विगुणाविति[167] यावत्। ग्लौ गुरुलघू द्विकौ कर्तव्यौ प्रस्तारविधौ। स्वयमेवोपर्येकं गुरुमधस्ताच्च[168] लघुं लिखित्वा तौ द्विकौ कुर्यात्। तयोरधः[169] पुनर्द्वौ[170] गुरुलघू लिखेदित्यर्थः॥

॥ ८ ॥ मिश्रौ च ॥ ३ ॥

एषामेव[171] पार्श्वे मिश्रौ गुरुलघुद्विकौ लिखेत्[172]। मिश्रशब्दः संयुक्तवचनः। तच्च सापेक्ष[173] गुरू द्वौ संयुक्तौ लघू च द्वौ लिखेदिति द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः। एतेनैवं न्यायेन सर्वेषां छन्दसां सिद्ध एव प्रस्तारः॥ तथापि त्र्यक्षरस्य प्रस्तारमुदाहरणप्रदर्शनायाह—

[101] ॥ ८ ॥ पृथग्ला[174] मिश्राः ॥ ४ ॥[175]

द्विकौ ग्लाविति न्यायेन द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणीकुर्यात्। तस्य पार्श्वे ग्ला[176] गुरुलघवः पृथङ्मिश्राः कार्याः। द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणीकृत्य[177] तदुपरि[178] स्थितमष्ट[179]पर्वाणमर्धीकृत्य[180] तस्योपर्यर्धस्य[181] पार्श्वे चतुरो गुरूनधोऽर्धस्य[182] पार्श्वे[183] चतुरो लघून् लिखेत्[184]। स त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः॥ तत्रोदाहरणमाह—

॥ ८ ॥ वसवस्त्रिकाः ॥ ५ ॥[185]

एतेऽष्टौ[186] त्रिका भोधोस्त्रौ मित्यादयः शास्त्रादावुक्ताः। सोऽयं त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः। एवं चतुरक्षरं प्रस्तृणन् त्र्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विकं कृत्वा[187] तस्य पार्श्वेऽष्टशः पृथङ्मिश्रान्[188] गुरून्[189] लघूंश्च लिखेत्[190]। एवमुत्तरेष्वपि छन्दःसु द्रष्टव्यम्। यास्त्रिका[191]स्त्र्यक्षरस्य प्रस्तारे[192]ऽष्टौ[193] तिरश्चीनाः पङ्क्तयस्ता[194] एकैकस्य वृत्तस्य पादाः। तथान्येऽपि पादास्तादृशस्त्रयस्त्रयः[195] द्रष्टव्याः। एषामेवान्योन्यसांकर्याद्[196] -र्धसमानि विषमाणि च[197] भवन्ति, यानि 'समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसममि'त्या[198]दिनोक्तानि। इति प्रस्तारः[199]॥ तदेष श्लोकः —

पूर्वं पूर्वाद्द्विकं[200] कुर्यात् प्रस्तारं प्रस्तृणन् परम्।
तस्य पार्श्व[201] उपर्यर्धे गुरून् कुर्याल्लघूनधः[202]॥

M drops the words between 166 & 167 ; S drops यावत् (168) M omits च (169) M & S: तयोरप्यधः (170) M: पुनरपि द्वौ (171) A: तेषामेव (172) A & S : विलिखेत् (173) A : स्वापेक्षं ; M : स्वापेक्ष्यं (174) M पृथग्लो (175) A abruptly marks this *sūtra* as 22 for the first time. (176) A: ग्लः (177) A : द्विगुणीकृतम् ; omits the portion between 178 & 179 (180) A : अष्टपर्वाणमधिकृत्य (181) A & S : पूर्वार्धस्य (182) A : अपरार्धस्य ; S : परार्धस्य (183) A drops पार्श्वे (184) M: कुर्यात् (185) A marks the *sūtra* as 23 (186) A drops अष्टौ (187) M : द्विगुणीकृत्य (188) A : मिश्रा (189) M drops गुरून् (190) M & S : विलिखेत् (191) A: यास्त्रा (192) A & S: त्र्यक्षरप्रस्तारे (193) A drops अष्टौ (194) A drops ताः (195) A : तादृशास्त्रयस्त्रयः ; M: पादास्त्रयस्तादृशाः (196) A : एषामेवान्योन्येषां संकरात्° ; S: एषामन्योन्यसंकरात्° (197) A drops च (198) M: समं तावत् कृत्वा° M & S drop अर्धसमम् (199) M drops the sentence (200) A: पूर्वाद्वितं ; M: पूर्वं द्विकं (201) A: पार्श्वं पुनरर्धे (202) M: °लघूंस्तथा

इष्टान् कुर्यात्लि[203]खित्वैष्टं विपरीतमधो लिखेत् ।
आद्य'[204] गुर्वन्तमूर्ध्वन्तु[205] समभिष्टाक्षरैर्लिखेत् ॥ इति ।

अथवा मिश्रौ चेत्येतत् सूत्रं मात्राच्छन्दोविषयम् । मात्राच्छन्दसामपि वर्णच्छन्दसामिव प्रस्तारादयः कार्याः । इयान् विशेषः । सर्वत्र लघुस्थानेषु द्वौ द्वौ लघू मिश्रौ कुर्याद्गुरुस्थानेषु गुरुरेक एव[206] । द्विमात्रत्वात् । स्वत एव मिश्रत्वसिद्धेः । 'पृथग्ला मिश्रा' इति पूर्ववत् । अथवा 'पृथग्ला मिश्रा' इत्यार्यासु पूर्वप्रस्तारस्य पुनः पुनरभ्यासेन द्वितीयादिगण[207]स्थानेषु जगणादीनां न्यासं[208] दर्शयति । [102] जगणेषु लघूनां गुरुव्यपेतानां पृथग्भावाल्लघुद्वयत्वादत्र[209] मिश्रत्वसिद्धेस्तेन 'पृथक् ला'[210] इति[211] पदच्छेदः । न तु ग्ला इति ।[212]

अथ[213] यदि कश्चिज्जिज्ञासेत—अस्य[214] छन्दस एतावतिथं[215] वृत्तं कीदृशमिति तस्मै नष्टं नाम प्रत्ययमाह—

॥ ८ ॥ लर्धे ॥ ६ ॥[216]

यावतिथं वृत्तं जिज्ञासते तस्याः संख्याया अर्धमपनयेत् । अर्धे अपनीते[217] लघुर्ग्राह्यः । पुनस्तदप्य[218]-र्धमर्धशोऽपनीय लघुं गृह्णीयात् । तद्यथा—त्र्यक्षरस्याष्टमं वृत्तं कीदृगिति[219] जिज्ञासमानोऽष्टत्व[220]-संख्याया अर्धमपनीय लघुं लिखेत्[221] । चत्वार्यवशिष्यन्ते[222] । तेषाञ्चार्धादेकं लघुम् । द्वे अवशिष्येते[223] । तयो[224]श्चार्धादेक[225]मिति त्रिलघुवृत्तमष्टमम् । तथा चोक्तं 'न इसन्नि'ति ।

यदा तु द्वितीयं जिज्ञासते तदा द्वित्वसंख्याया अर्धादेकं[226] लघुं लिखेत्[227] । एकमवशिष्यते । तच्चार्धीकर्तुं[228] न शक्यत इत्यत आह—

॥ ८ ॥ सेके ग् ॥ ७ ॥[229]

यदेकं विषमसंख्यात्वादर्धं न[230] ददाति तस्मिन्नेकं प्रक्षिप्या[231]र्धयेत् । सेके तस्मिन्नर्धीकृते गुरुर्ग्राह्यः । पुनरवशिष्टमेकमेकेन[232] संयुज्यार्धयित्वैकं गुरुं गृह्णीयात् । इत्यादावेको लघु परौ[233] गुरू द्वाविति

203) M & S : कुर्वन् (204) A : आद्यन्त° ; M आद्यं कुर्व° (205) S °ध्व (206) A & M add गुरो here. (207) M: गुण° (208) M & S : न्याय (209) A: पृथग् भावाल्लघुद्वयादत्र ; M. पृथग्लावा लघु द्वयत्वादत्र; S: पृथग्भावा लघुत्वादत्र (210) A & M . पृथग्ला ; M drops the words between 211 & 212 (213) A : अथवा (214) M तस्य (215) A : एताव (216) A marks as 24 (217) M : अपगते ; S अपहृते (218) A drops अपि (219) A & M : : कीदृशमिति (220) M & S अष्टसंख्याया° (221) M : त्रिलिखेत् (222) A : चत्वारो विशिष्यन्ते ; S : चत्वारो प्रशिष्यन्ते (223) A & M : वाव-शिष्येते (224) M : त्रयो° ; M omits the words between 225 & 226 due to haplology , S omits from तथा to जिज्ञासते (haplology between तथा and तदा) (227) M drops लिखेत् (228) A : तच्चार्धीकर्तुं ; M: तच्चार्धीकृत कर्तुं (229) A marks this *sūtra* as 25 (230) A : स (231) M : तस्मिन्नेकस्मिन्निक्षिप्य (232) A & S °शिष्टमेकमेकेनैकेन (233) A परो

ऽक्षरस्य द्वितीयं वृत्तम्। तथा चोक्तं 'वरा सा य्'[234] इति। एवं सर्वत्र समसंख्याया दलने[235] लघुर्विषमायाः[236] सैकाया दलने गुरुरिति नष्टोद्धारं[237] कुर्यात्। तदेव श्लोकः[238]—

> नष्टं यावतिथं वृत्तं तत्संख्यां दलयेत् समाम्[239]।
> लघुं लिखेद्गुरुं सैकां विषमां[240] दलयन् लिखेत्॥ इति।[241]

अथ यदि कश्चिज्जुघुप्समाणः पृच्छेद् तद्यथाहत्येदं वृत्तं कतिथमिति[242], स उद्दिष्टेन प्रतिपत्तव्य इत्याह—

॥ ८ ॥ प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ ८ ॥[243]

स यद्वृत्तं पृच्छेत्तस्य लघूनामन्त्यं वाऽक्षरमादि[244] कृत्वा प्रतिलोमं [103] गुणयेत्[245]। गुरुसंख्यासतो गुणयितुमशक्यत्वात् प्रथमातिक्रमे च[246] कारणाभावादेकत्वसंख्यामेव गुणयेत्। लघ्वादि चेद्गुणनमेकत्वसंख्यामन्त्यलघुस्थाने[247] द्विष्कृत्वा ततोऽर्वाचीनेऽक्षरे पुनर्द्विगुणयेत्[248]। ततोऽर्वाचीनेषु[249] पुनरिति सर्ववृत्त[250] परिक्रम्य[251] यां संख्यामनुवीत[252] तावतिथं तद्वृत्तं[253] ब्रूयात्। तद्यथा—'न हसनं' इति[254] ऽक्षरस्य वृत्तम्। तत्रान्त्यस्य लघो[255] सकारस्य[256] स्थाने द्विष्कृतामेकत्वसंख्यां हकारस्य स्थाने[257] गुणयेत्[258]। चत्वारि भवन्ति। पुनर्नकारस्य[259] स्थाने गुणयेत्। अष्टौ सम्पद्यन्ते। तेन[260] तदष्टमं वृत्तम्।

यदा तु 'सा ते वव तं' इत्यत्र जिज्ञास्यते[261], तदा यवेऽन्यत्र[262] द्विगुणामेकत्वसंख्यां स इत्यत्र द्विर्गुणयेत्[263]। चत्वारि भवन्ति। तत्र कश्चिद्विशेषमाह[264]—

॥ ८ ॥ ततोऽप्येकं[265] जह्यात् ॥ ६ ॥[266]

ततः संख्यापिण्डादेकं जह्यात्।[267] गुरुस्थाने द्विगुणीकृत्यैकं जह्यात्। चतुर्ष्वेकस्यागात्त्रीण्येवावशिष्यन्ते[268]। पुनः सेऽन्यत्र[269] द्विर्गुणयेत्[270]। षड् भवन्ति। षट्स्वेकस्यागात् पञ्चावशिष्यन्ते।

(234) M drops य (235) A adds सने here. (236) M & S विषमसंख्याया (237) A & S : नष्टोद्धारं
(238) S omits तदेव श्लोकः (239) M : समं (240) A · विषमा (241) A & S omits (242) A omits वृत्तं ; A, M & S : कथमिति (243) A marks this as usual as 26 (244) A reads : लघूनामन्त्यं लघुमेव......रमादि (245) A : गणयेत् ; M : प्रतिलोमगुणं गुणयेत् (246) A omits च (247) A : अन्त्ये प्रथमार अन्त्यम्याक्षरस्य स्थाने (248) A · ततोऽर्वाचीने .....येत् (249) A & S : ततोऽर्वाचीनेऽक्षरे (250) A · सर्वं वृत्तं (251) A : प्रतिक्रम्य ; M · परिक्रामन् (252) A : यावत् संख्यामनुवीत (253) M & S omit तद् (254) M न हसेति (255) A · लघुस्थाने (256) A adds लघोः before स्थाने ; S drops सकारस्य (257) A drops स्थाने ; M adds च (258) M : गुणयेत् (259) A : नरो हस्य ; S : प्रथम° (260) M omits तेन (261) A : सा ते वव तमिति इत्यत्र; S drops तत्र (262) M : त इत्यत्र (263) S : द्वितीये द्विगुणयेत् (264) M : कश्चिद्विशेषमाह (265) M : ततोऽप्येकं (266) A marks this as 27. (267) A adds गुरुस्थाने here (268) A drops एव; M : चोद्धरेण च शिष्यन्ते (269) A : सेऽन्यत्र (270) A & M : द्विगुणयेत्

तेन पञ्चमं तद्वृत्त'[271] सा वे क्व तिति ।[272] एवमन्यत्रापि लघुषु द्वैगुण्येन[273] गुरुषु द्विगुणादेकत्यागेन चोद्दिष्ट'[274] विविच्यात्। तदेव श्लोकः —

विविश्चन् वृत्तमुद्दिष्टमादि कृत्वाऽन्त्यमक्षरम्[275] ।
गुणयेद् द्विकृतं लादौ गुरावेकं त्यजेदपि ॥ इति ।

अथास्मिन् छन्दसि[276] कति लघुशून्यानि वृत्तानि[277] कत्येकलघूनि[278] कति द्विलघूनि कति त्रिलघूनि[279] कति वा गुरुशून्यानि कति[280] वैकगुरूणि कति द्विगुरूणि[281] कति त्रिगुरू[282]णीति वा[283] मीमांसमानायान्यं प्रत्ययमाह[284]—

॥ ८ ॥ द्विरर्धे ॥ १० ॥[285]

[104] यस्मिन् छन्दसि जिज्ञासेत[286] तत्संख्याया अर्धेऽपनीते[287] या संख्याऽवशिष्यते, तावन्ति कोष्ठानि कुर्यात् । यथा—द्व्यक्षरस्य द्वित्वसंख्याया अर्धत्यागादेकम[288]वशिष्यते । तत एकं कोष्ठं कुर्यात् । इदमर्धकोष्ठं नाम । स्वेच्छयाऽन्यदप्येकं कोष्ठं कुर्यात् । तच्छून्यकोष्ठं नाम । एवमन्येष्वपि छन्दःसु कोष्ठकल्पना । विषमसंख्येषु[289] त्र्यक्षरपञ्चाक्षरादिष्वेकं त्यक्त्वाऽर्धयेत्[290] । त्र्यक्षरस्याप्यर्ध-[291] कोष्ठमेकमेव । शून्यकोष्ठश्च सर्वत्राप्येकमेव[292] । शून्यकोष्ठश्च प्रथमं[293] लिखेत्ततोऽर्धकोष्ठानि ।

द्व्यक्षरे[294] तावदुच्यते[295]—यच्छून्यकोष्ठ'[296] तत्रैकाङ्कं न्यसेत् । प्रथमातिक्रमे[297] कारणाभावात् । एवं स्थिते[298] सूत्रमिदमुपतिष्ठते 'द्विरर्धे' इति । अर्धे अर्धकोष्ठे[299] द्विर्न्यसेत् । न्यस्तान्यस्यानुक्तत्वात् क्रमातिक्रमे च[300] कारणाभावात् पूर्वस्य शून्यकोष्ठस्याङ्कमेवार्धे द्विष्कृत्वा[301] न्यसेत् । ते[302] द्वे भवतः । एवं सर्वत्र कोष्ठेषु पूर्वपूर्वाङ्कमेवोपर्युपरि न्यसेत्[303] । इदानीं न्यस्तस्याङ्कस्य विनियोगमाह[304]—

॥ ८ ॥ रूपे शून्यम् ॥ ११ ॥[305]

रूपशब्द[306] एकवचन' । यत् प्रथमे कोष्ठे एकं तस्मिन् रूपे लघुशून्यं गुरुशून्यं[307] वा वृत्त'[308] भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । प्रदर्शनार्थञ्चेदम् । तेनैतत् सिद्धम्—प्रथमे[309] लघुशून्यं[310] द्वितीये एकलघूनि तृतीये द्विल[311]घूनीत्यादि प्रतिपत्तव्यम् ।

(271) A drops तद् ; M : वद्वृत्त' A drops the words between 271 & 272 (272) M : सा ते क्वेति (273) A : लघुद्वैगुण्येन ; M : लघुस्थानेषु द्वैगुण्येन (274) A : स्त्रोद्दिष्ट' ; S · नोद्दिष्ट' (275) M : मरिकृत्वान्त ... क्षर (276) M : अथास्य छन्दस A drops the words between 276 & 277. (278) A & S add वृत्तानि ; A drops the words between 279 & 282 ; S drops the words between 281 & 282. (283) M drops वा (284) A · मीमांसमानायां सप्रत्ययमाह (285) A marks as 28 (286) A : जिज्ञासते (287) अपनीता (288) A : सल्यायादर्धत्यागात् ; S : A : सल्ययार्धत्यागात् (289) M · विषमाक्षरसंख्येषु , A drops the portion between 290 & 291 ; S drops the whole sentence. (292) M drops this sentence (293) S drops प्रथम (294) A adds तत्र here (295) A : द्व्यक्षरेण (296) M · यच्छान्यकोष्ठ' (297) M drops° क्रमे (298) A adds सति (299) A : अर्धे कोष्ठो (300) A & S क्रमातिक्रमेण (301) M : द्विः (302) M : तेन (303) A drops उपर्युपरि and reads विन्यसेत् with S (304) A : नियोगमाह (305) A reads the sūtra twice : रूपेण शून्यम् (या) रूपे शून्यम् and marks it as 29. (306) M : शून्यशब्द (307) M drops गुरुशून्यं (308) M & S add वा (309) A · प्रथम° (310) A & S add वृत्तम् (311) A: त्रि°

ततो द्व्यक्षरस्य प्रथमे कोष्ठे[312] यदेकं तदेकं लघुशून्यं सर्वगुरुकं वृत्त[313], यद्द्वितीये द्वयं[314] ते द्वे एकलघुनी वृत्ते[315]। पुनर्निवृत्य[316] शून्यकोष्ठे[317] गृह्णीयात्। यदेव प्रथमकोष्ठे[318] एकं[319] तदेकं गुरुशून्यं[320] द्विलघुकमिति[321] लघुज्ञानम्। एतेनैव गुरुज्ञानमपि। [105] यत् प्रथम एकं तदेकं गुरुशून्यं[322] सर्वलघुकम्[323]। यद्द्वितीये द्वयं ते द्वे एकगुरुणी। पुनर्निवर्तेत। यदेव प्रथम एकं तदेकं[324] लघुशून्यं[325] द्विगुरुकमिति[326]। एतेनैव[327] न्यायेनान्येषामपि छन्दसामेकाद्यादि[328]र्लगक्रियोक्ता।

कथं पुनरेकाक्षरस्योक्ता। तस्य हि शून्यकोष्ठमेव[329]। तत्रैक लघुशून्यं गुरुशून्यं वा स्यादित्यत आह —

॥ ८ ॥ द्विः शून्ये ॥ १२ ॥[330]

यदत्र शून्यकोष्ठे[331] स्थितं तद्द्विर्गृह्णीयात्[332]। तेनैकं[333] लघुशून्यमेकं गुरुशून्यमिति[334] न्यायदर्शनार्थश्चेद[335] सूत्रम्[336]। तेनैतत् सिद्धम्। येषां[337] विषमसंख्यानामेक[338]त्रिपञ्चाक्षरादीनां[339] छन्दसां कोष्ठाय[340]कर्षात् सर्वाणि वृत्तानि न दृश्यन्ते, तेषां तदर्थमेकस्मिन् कोष्ठे द्विर्ग्रहणम्। तच्च कोष्ठमन्तिम एव[341]। इतरेषां गतप्रत्यागताभ्यां[342] द्विर्ग्रहणस्य सिद्धत्वात्[343]।

तथाहि त्र्यक्षरस्यापि द्वे एव कोष्ठे इत्युक्तम्। कृत्स्नाति[344]क्रमे कारणाभावात्। तदेव[345] द्व्यक्षरन्यासं प्रथमं[346] कृत्वा द्विरर्धं इति वचनादर्धे द्वितीयन्यासं[347] कुर्वन् पूर्वाङ्कं तस्मिन्न्यसेत्[348]। तानि त्रीणि सम्पद्यन्ते। यत् प्रथममेकं तदेकं लघुशून्यं[349] 'धी श्री स्त्री म्' इति। यद्द्वितीये त्रयं तानि त्रीण्येकलघूनि— 'वरा सा य', 'का गुहा र्', 'सा ते क्व त्' इति। तान्येव त्रीणि[350] पुनरेकवारं गृह्णीयात्। ततो द्विलघून्यपि त्रीणि— 'वसुधा स्', 'कदा स ज्', 'किं वद भ्' इति। पुनर्निवर्तेत। यदेव प्रथम एकं तदेकं गुरुशून्यं[351] 'न हस न्' इति।

चतुरक्षरस्य त्रीणि[352] कोष्ठानि। अन्त्ययोरेव[353] कोष्ठयोरन्त[354] एकं कोष्ठं कुर्यात्। तस्मिन्ननन्तरकोष्ठगतं त्रयं न्यसेत्। स प्रथमो न्यासः। द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाङ्कानुत्तरत्र न्यसेत्। यत् प्रथम एकं तदेकं[355]

(312) A : प्रथमेनो (313) M : सर्वगुरवृत्त (314) M : द्वितयं (315) S drops वृत्ते ; A drops the words between 314 & 316 (317) M : शून्ये (318) M : प्रथमे कोष्ठे (319) M & S: यदेकं (320) A drops गुरुशून्यं ; M : तदेकगुरुशून्यं (321) M : सर्वलघु कमिति (322) M: तदेकगुरुशून्यम् (323) M drops सर्वलघुकम् ; A drops the portion between 324 & 325 (326) A drops इति (327) M drops एव (328) M: °नेकाक्षरादि (329) M: शून्यमेकमेव : S: शून्यकोष्ठमात्र (330) A marks as 30 (331) A: यच्छून्यकोष्ठे ; M: यत्तदत्रशून्यं कोष्ठे (332) A : तद्द्विगृहीयात् (333) A : नैकं (334) M: शून्यमिति (335) M: न्यायदर्शनं चेदम् (336) M & S drop सूत्रम् (337) M: एषां (338) M & S सङ्ख्यानाम् (339) त्र्यक्षरपञ्चाक्षरादीनां (M) (340) M: कोष्ठा° (341) A: ....ष्ठमन्तिमे वा ; M: तच्च कोष्ठमेकमेव (342) A: निवृत्तिग्रहणे ; S: निर्गताभ्यां (343) A: सिद्धत्वादिदानात् (344) M: यथा° (345) S drops (346) M: द्व्यक्षर प्रथमन्यासं (347) A: अर्धे द्वितीयन्यासं ; M: अर्धे द्वितीयं न्यासं (348) A: विन्यसेत् (349) M drops लघु। M M omits the portion between 350 & 351 ; S omits the last sentence (352) A: तदेक त्रिलघुकमिति सर्वलघुकम् (353) A: अनयोरेव (354) A: कोष्ठयोरन्त (355) M drops तदेकं

लघुशून्यम्। यद्द्वितीये चतुष्कं तानि[356] चत्वार्येकलघूनि। यत्तृतीये षट्कं तानि[357] षड् द्विलघूनि। पुनर्निवर्तेत[358]। यदेव द्वितीये[359] चतुष्कं तानि[360] चत्वारि[361] त्रिलघूनि। यत् प्रथम एकं तदेकं गुरुशून्यं[362] चतुर्लघुकमिति[363]।

पञ्चाक्षरस्यापि शौगयैव कोष्ठानि। एतमेव चतुरक्षरन्यासं[364] प्रथम[365] कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् [106] पूर्वपूर्वाङ्कमुत्तरत्र[366]न्यसेत्। यत् प्रथम एकं तदेकं[367] लघुशून्यम्। यद्द्वितीये[368] पञ्चकं तानि[369] पञ्चैकलघूनि[370]। यत्तृतीये दशकं[371] तानि दश द्विलघूनि। तान्येव दश पुनरप्येकवारं गृह्णीयात्। एवमन्येष्वपि विषमाक्षरसंज्ञेषु सप्ताक्षरनवाक्षरप्रभृतिष्वन्त्यं[372] कोष्ठं[373] द्विर्द्वि[374]र्गृह्णीयात्। तत[375]स्त्रि लघून्यपि दश पुनर्निवर्तेत[376]। यदेव द्वितीये पञ्चकं तानि पञ्च चतुर्लघूनि। यत् प्रथम एकं तदेकं पञ्च-लघुकमिति[377]।

एवमन्येष्वपि छन्दःसु समाक्षरेषु[378] पूर्वच्छन्दोन्यासं प्रथमं[379] कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाङ्कमुत्तरत्र[380] न्यसेत्। वि[381]षमा[382]क्षरेषु च एकं[383] कोष्ठमन्ते लिखित्वा तस्मिन्ननन्तरं कोष्ठाङ्कं न्यसेत्। स प्रथमो न्यासः। द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाङ्कमुत्तरे न्यसेत्[384]। सर्वत्र च[385] निवृत्यापि गृह्णीयात्। इत्येकद्व्यादि-लघुगुरुज्ञानम्[386]। तदेतौ[387] श्लोकौ[388]—

आद्ये[389] सङ्क्रम् परेषु[390] द्विः[391] पूर्वपूर्वगतं क्षिपेत्।
पूर्वच्छन्दोऽङ्क आद्यः स्या[392]न्न्यासे[393]ऽन्यच्छन्दसो[394] विधौ ॥
लघुशून्यैकलघ्वादि क्रमादूह्य[395] निवर्त्य च[396]।
छन्दः स्वयुग्मसंज्ञेषु ग्राह्यं कोष्ठे द्विरन्तिमे ॥ इति

अथ वृत्तसंख्याऽधिक्रियते[397]। यस्य छन्दसः संख्यां[398] जिज्ञासेत[399]तदक्षरसंख्याया अर्धमपनीयार्धं नाम चिह्नं कुर्यात्। पुनरपि शिष्ट[400]संख्याया अर्धापनयनादर्धचिह्नं[401] पुनरपनयनादर्धचिह्नं[402] त्रित्वा समाप्ते[403]

(356) A: चतुर्षु ; M: चतुष्कस्तानि (357) A: षट्कस्तानि (358) M: निवर्तते (359) A drops एव (360) M: चतुष्कस्तानि (361) M: द्वि in place of चत्वारि (362) M & S drop गुरुशून्य (363) S drops इति (364) A: चतुरक्षरस्य न्यासं ; M चतुरक्षर न्यासं (365) M adds न्या स (366) M: °पूर्वाङ्कम ...त्तरं (367) A drops तदेकं (368) A यद्वितीयं (369) M. पञ्चकानि (370) M पञ्चकलघूनि (371) A : यत्तृतीयद ....कं (372) A . प्रभृतिषु अन्ये ; M : अन्त्ये (373) A कोष्ठो ; M : कोष्ठ (374) A drops द्विर्दिः (375) A : ततस्ततः (376) M & S : निवर्तते (377) M : तदेकपञ्चलघुकमिति ; S omits इति (378) A, M & S ; विषमाक्षरेषु (379) M drops प्रथम (380) A & M : उत्तरेषु ; M drops the words between 381 & 184 (382) A समाक्षरेषु ; S: समाक्षरे (383) A : एके (385) A drops च (386) M : इत्येकलघ्वादि गुरुलघुज्ञानम् (387) A : तदन्यौ ; S : तदिमौ (388) M adds भवतः (389) A . अन्ये (390) M परेषु (391) A : द्वौ: (392) M : आद्यस्य न्यासः (393) S drops न्यासे (394) A : अन्यच्छन्दसि (395) S drops उह्य (396) M : निवृत्य (397) A : वृत्तसंख्या क्रियते (398) A . छन्दस. संख्या ; M छन्द: संख्या ; S : छन्दसि संख्या (399) M : जिज्ञास्यते (400) M drops पुनरपि and reads अपशिष्ट°, S : पुनरप्यवशेष° (401) A : अर्धापनयार्थं चिह्नं, and drops the words between 401 & 402 due to haplology. (403) A : इत्यसमाप्तिः ; M : इत्यासमाप्ते

कुर्यात्। या पुनर्विषमसंख्यार्धीकर्तुं[404] न शक्यते,[405] तामेकेन शून्यां कुर्यात्। तत्रैकं शून्यं नाम चिह्नं कुर्यात्[406]। अवशिष्टसंख्यां पूर्ववदर्धीकुर्यात्[407]। तद्यथा—षडक्षरस्य[408] जिज्ञासायां षण्णामर्धमपनीयैकमर्धचिह्नं कुर्यात्। त्रीण्यवशिष्यन्ते। त्रयाणामर्धीकर्तुमशक्यत्वादेकेन शून्यतां कृत्वा शून्यचिह्नं कुर्यात्। द्वे अवशिष्येते। तयोरर्धापनयना[409]दर्धचिह्नं कुर्यात्। एकमवशिष्यते। तदप्य[410]पनीय शून्यचिह्नं कुर्यात्। इत्येवं स्थिते सूत्रमिदमुपतिष्ठते—

॥ ८ ॥ तावदर्धे तद्गुणितम्[411] ॥ १३ ॥

द्विः शून्य[412]इत्यनुवर्तते[413]। अन्ते शून्यस्थाने[414] द्विष्कुर्यात्। अभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् [107] प्रथमातिक्रमे च[415] कारणाभावा[416]देकत्वसंख्यायाश्च द्विष्कुर्यात्। द्वे भवतः। तावदर्धे तद्गुणितमिति[417]। यत्तच्छून्यकोष्ठे[418] स्थितं द्वयं[419] तत्तदनन्तरेऽर्धस्थाने[420] तावत्कृत्वो[421]गुणयेत्। चत्वारि भवन्ति। पुनश्च द्विःशून्य इति न्यायेनानन्तरे[422] शून्यकोष्ठे[423] द्विः कुर्यात्। अष्टौ सम्पद्यन्ते। पुनस्तावदर्धे तद्गुणितमिति न्यायेनानन्तरे तावत्कृत्वः[424]कुर्यात्। तानीमान्यष्टावष्टकानि[425] चतुःषष्टिः सम्पद्यन्ते। तेन तावन्ति[426] षडक्षरस्य वृत्तानि। एवं सर्वेष्वपि छन्दःसु द्रष्टव्यम्। एवञ्च त्र्यक्षरस्याष्टौ[427] सम्पद्यन्ते। तथा चोक्तं—

वसवस्त्रिका[428] इति। तदेवं संख्योक्ता[429]। तदेष श्लोकः—

> शून्येऽङ्के[430] द्विः कृतैकाङ्कः तावत् कृत्वकृतोऽर्धके[431]।
> पुनः शून्ये पुनश्चार्धे[432] पुनः संख्या[433] प्रकल्पते[434] ॥ इति।

अन्याऽपि[435] व्याख्या तावदर्धो तद्गुणितमिति[436] सूत्रस्य। यच्छन्दो जिज्ञासते तदर्धान्तरं[437] संख्ये छन्दसि या वृत्तसंख्या[438] तां तावत्कृत्वो[439]गुणयेत्। सा[440] जिज्ञासितस्य संख्या। तद्यथा—षोडशाक्षरच्छन्दः सम्बुभुत्सोऽष्टाक्षरस्य छन्दसः संख्यां[441] तावत्कृत्वः[442] कुर्यात्। सा षोडशाक्षरस्य संख्या।

(404) A : पुनर्विषमसंख्यार्धीकर्तुं ; M : या पुनर्विषमसंख्यापि कर्तुं (405) A : शक्या (406) A : स्यात् (407) M : अर्धं कुर्यात् ; A : °दर्धीकुर्यात् (408) M : षडक्षरजिज्ञासायां (409) A : °रर्धापनयात् अर्धचिह्न (410) A & S drop अपि (411) A & S (*sūtrapāṭha*) : तद्गणितम् (412) M : द्विः शून्यमित्य° (413) A drops this sentence. (414) A adds here द्विः शून्य इति (415) A & M drop च (416) M reads च here (417) M drops इति (418) A : यत्तच्छून्ये ; M : यत्तच्छून्यकोष्ठेषु (419) A : स्थितद्वयं (420) A तदनन्तरार्धस्थानि ; M : तदनन्तरे पुनरर्धस्थाने (421) A & S : तावत्कृत्वा (422) M : न्यायेना तरे (423) A : शून्ये ; M : शून्यकोष्ठेषु (424) A : तावत्कृतं ; S : तावत्कृत्वकृतं (425) M : तानीमान्यष्टकानि (426) M : तावति (427) M adds वृत्तानि (428) A : वसतस्त्रिकौ (429) A : संख्योक्तौ (430) A : शून्यऽन्ये (431) A : तावत् कृत्वा .... के ; M : तावत्कृत्वः कृतोऽर्धके (432) M : पुनर्धार्यं (433) M & S : संख्या (434) M : प्रकल्पिते ; S : प्रकल्प्यते (435) A omits अपि (436) A & S add अस्य (437) A : तदर्धमन्ये (438) M : यावन्तः संख्या (439) A : तां तावत् कृत्वा ; M : तास्तावत्कृत्वो (440) A drops सा (441) A : संख्या (442) A : तावत्कृत्वा

चतुरक्षरस्य[443] तावत्कृत्वः करणेऽ[444] ष्टाक्षरस्य[445] संख्या। द्र्यक्षरस्य तथा[446]करणे चतुरक्षरस्येति[447] सर्वत्रोन्नेयम्[448]।

॥ ८ ॥ द्विद्र्यूनं तदन्तानाम् ॥ १४ ॥[449]

वृत्तसंख्यां द्विःकृत्वा द्वाभ्यामू[108]नां कुर्यात्। सा तदन्तानां छन्दसां वृत्तसंख्या। तथाहि त्र्यक्षरस्य वृत्तान्यष्टौ। तानि द्विष्कृतानि[450] द्व्यूनानि चतुर्दश[451]। ततश्चतुर्दश[452] वृत्तानि मिलितानि[453] तदन्तानां त्र्यक्षरान्तानामेकाक्षरद्व्यक्षरत्र्यक्षराणाम्। एवमन्यत्राप्येवम्[454]। यस्य कस्यचिन्महत्तरछन्दसः संख्यां द्विष्कृत्य[455] यस्य कस्यचिद[456]ल्पस्य छन्दसः[457] संख्यां तत्रापनयेत्[458]। यस्य संख्याऽपनीयते तदादीनामितरान्तानां छन्दसि[459] वृत्तसंख्या।

अथास्य छन्दसः प्रस्तार एतावत्यां[460] भूमौ समाप्यत[461] इति ज्ञापनायाध्वयोगमाह —

॥ ८ ॥ एकोनाऽध्वा[462] ॥ १५ ॥

वृत्तसंख्यामेव[463] द्विष्कृतामेकोनां[464] कुर्यात्। अध्वा प्रस्तारभूमिर्भवति। यथा— त्र्यक्षरस्य[465] छन्दसोऽष्टौ वृत्तानि[466] द्विष्कृतान्येकोनानि पञ्चदश। ततः पञ्चदशस्वङ्गुलिषु[467] त्र्यक्षरं प्रस्तार्यते। अष्ट[468]भिर्वृत्तैरङ्गुलयोऽधिष्ठीयन्ते[469]ऽन्तरालैश्च[470] सप्तेति। षडङ्गाध्यायिनः प्रायेण "एकोने[471]द्वे" इति[472] वदन्ति। सः प्रमादपाठः[473]। इत्यध्वयोगः। तदेष श्लोकः—

> अध्वा स्याद्वृत्त[474]संख्यैव द्विगुणैकेन वर्जिता।
> सक्षेपोऽयं[475] प्रत्ययानां विस्तार[476]स्तूत्तरे कृतः॥ इति।

॥ ८ ॥ परे पूर्णं परे पूर्णमिति ॥ १६ ॥

पुनः संख्यामेवानुवर्तयति[477]। पूर्वस्य छन्दसः संख्यां द्विः कृतां पूर्णां[478] स्थापयेत्। न द्वाभ्यामेकेन[479] वा हीनां कुर्यात्। परे छन्दसि जिज्ञासिते सा परस्य संख्या[480]। तद्यथा—एकाक्षरस्य द्वे वृत्ते।

(443) M adds वृत्तसंख्यां (444) A : तावत्कृत्वा करणे : M : तावत्कृत्व कुर्यात् (445) M : वृत्तसंख्या S : °क्षरस्यापि संख्या (446) A drops तथा ; M : तथा द्र्यक्षरस्य तावत्कृत्व करणे (447) A drops चतुरक्षर° (448) A : सर्वतोऽन्वेयम् (449) A marks this as 32. (450) M drops द्विष्कृतानि (451) M : चतुर्दशक, then drops the words till 452. (453) M : मिलितानां (454) A drops एवं ; S : चैवं (455) A : द्विष्कृत्वा (456) M : यस्यचिदल्पस्य (457) A omits छन्दस. (458) M & S omit तत्र° (459) M omits छन्दसि (460) A : एतावत्या (461) M : सम्पाद्यते (462) A : एको नेध्वा (463) M : दिवसंख्यामेव (464) M : द्विष्कृत्य तामेकेनोना ; S : द्विष्कृत्यैकोनां (465) A adds एव (466) M adds तानि (467) M : पञ्चदशाङ्गुलिषु (468) M : अष्टाभि. (469) M : अधिष्ठुयन्ते (470) A : अन्तरालैश्च ; M : अन्तराले (471) M : ये को ने (472) A : च्वेति ; M : इति ; S : इति (473) A : प्रमादपाठः ; S : सप्रमादपाठः (474) M : अध्वास्य (475) A : प्रक्षेपो ; S : प्रक्षेपो (476) M : विस्तर° (477) M : °वर्तयन्ति (478) M drops पूर्णां (479) M : नाभ्यामेको न (480) M : परसंख्या

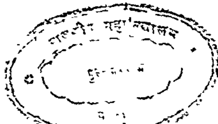
द्विगुणा[481] द्व्यक्षरस्य संख्या। द्व्यक्षरस्य द्विगुणीकृते[482] त्र्यक्षरस्येत्येवमुत्कृतिपर्यन्तमुन्नेयम्[483]। सूत्राभ्यासस्तु[484] शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतनार्थः। अथवा [109] सूत्रस्यावृत्त्या[485] निःशेषप्रस्तारं प्रासाद[486]-प्रस्तारञ्च सूचयति। एकद्व्यादि-लघुगुरुज्ञानार्थं परे पूर्णमिति[487]। परे कोष्ठे पूर्वकोष्ठाङ्कं[488] पूर्णं कृत्स्नं[489] निवेशयेदित्यर्थः। इतिशब्दः प्रकारार्थः। एवंप्रकाराः प्रत्यया उन्नेया इति[490]।

तथाहि[491] प्रस्ताराद्याः[492] पादेषु चतुर्षु कृताः[493] समार्धसमविषम[494]विषयः स्युः। छन्दसि चतुर्गुणयेत्[495]। द्विगुणे छन्दसि[496] ये[497] प्रत्यया भवन्ति पाद इत्यन्यार्धस्य च ते पादचतुष्कस्य च ज्ञेयाः[498]। तद्यथा—[499]षडक्षरे [500]यः प्रस्तारस्त्र्य[501]क्षरस्य सोऽर्धे[502] स्यात्। यो द्वादशाक्षरो[503] कृत्स्नस्य त्र्यक्षरस्य स्यात्। प्रस्तारेऽक्षरसंख्या छन्दोऽक्षरगुणितवृत्तसंख्या स्यात्। गुरुलघुसंख्यानां मात्रासंख्या तु स्यादर्धा[504]॥

छन्दोज्ञानमिदं भवाद्भगवतो लेभे सुराणां गुरु-
स्तस्माद् दुश्च्यवनस्ततोऽसुरगुरुर्माण्डव्यनामा ततः।
माण्डव्यादपि सैत[505]वस्तत ऋषिर्यास्क[506]स्ततः पिङ्गल-
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्यास्मदाद्यैः क्रमात्॥ इति।

इति साधुना यतिवरायणीनामिव यादवप्रकाशेन।
कविदयितानां पिङ्गलशास्त्राद्वृत्तविधिरुज्जह्रे[507]॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिभाष्ये अष्टमोऽध्यायः॥

(481) A omits द्विगुणात् (482) M : द्विगुणीकरणे (483) M : °मुन्नेयः (484) M omits तु (485) A : द्वितीयपा))वृत्त्या ; S . सूत्रीयावृत्त्या (486) M · प्रसार (487) A & S omit परे पूर्णमिति (488) M : पूर्वकोष्ठोक्तं (489) M : इह (490) M drops इति (491) A drops तथाहि ; S : तथैव (492) A : प्रस्तारान्या ; M adds ; पादे समविषमेषु समार्धविषमे ; S adds पादेषु (493) M adds अर्धः (494) M : °विषमे विषयः (495) M drops the sentence (496) A drops छन्दसि (497) A : च in place of ये ; S · द्विगुणे च छन्दसि ये (498) M adds छन्दसि (499) A adds here छन्दसि (500) M : षडरे (501) M adds स. (502) A : सार्धे (503) A : सः in place of अमो (504) A : गुरुलघुसंख्यार्णानां मानां संख्या तु साप्यर्धा ; M : गुरुलघुसंख्यार्णोरा मात्रा संख्या तु साप्यर्धा ; S : गुरुलघुसंख्ययोर्मात्रासंख्या तु सा त्वर्धा : M drops the words between 505 & 506 (507) None of the Mss, all Nāgarī has a correct reading ; A : साधुनापि यतिस्त्रीणामिव यादवप्रकाशेन कविदयितानां पिङ्गलशास्त्रार्थवृत्तविधिरुज्जह्रे॥ M : इति साधुना यति तासां न्यूनामिव यादवप्रकाशेन। कविदयितानां etc. ; S : साधुनापि यादवप्रकाशेन। कविदयितानां पिङ्गलविधिः शास्त्रादुज्जहार॥